

תורת הענישה

קורס מס' 839330130, מרצה: פר' תומר עינת.
חובר ע"ו יורם ארז, מדור ניצבים, תשפ"ג, אונ' בר-אילן,
שנה א', סמסטר קיץ.

החומר המצוי בסיכום זה לקוח מהמצגות של המרצה וממידע המצוי ברשת. מרבית התמונות נרכשו מבנק תמונות בתשלום וחלות עליהן זכויות יוצרים. מרבית התרשימים הנם מקוריים ועוצבו במיוחד לסיכום זה. הסיכום נועד לצורך הכנה למבחן עבור תלמידי מדור ניצבים תשפ"ג בלבד. זהו קניין רוחני השייך ברובו למרצה הקורס. לכן, אין לעשות בו כל שימוש, לרבות צילומו, העתקתו, העברתו לאחר, בכל דרך שהיא, אם באמצעות מדיה מגנטית, טכנולוגיית ענן ו/או הדפסה. בתום השימוש חובה להשמיד את הקובץ. כל העושה שימוש שלא כדין במידע המצוי במסמך זה, צפוי לעונשים הקבועים בחוק.

תוכן העניינים

6	מקומה של הפנולוגיה במדע הקרימינולוגיה
6	אטיולוגיה
6	הגדרה
7	ויקטימולוגיה
7	פנולוגיה
8	פנולוגיה - תורת הענישה
8	על מה נדבר בקורס:
8	מאפייני הענישה הפלילית
8	צידוקי הענישה הפלילית
10	מספר צידוקים מרכזיים לענישה
10	עמנואל קאנט
10	גיאורג הגל
10	תיאוריית הזכויות - Dworkin & Rawls
11	האמנה החברתית (הובס, רוסו)
11	אסכולת התועלתיות (מיל, בנטהם)
11	שלילת הצידוק לענישה
11	הפילוסופיה האנרכיסטית (אבולושיניסטית)
12	על מה מענישים ולמה? היבטים חברתיים-כלכליים-דתיים-פוליטיים
12	אמיל דורקהיים
12	סולידריות מכאנית
12	סולידריות אורגנית
12	היבטים מרקסיסטיים
13	מודל הקונפליקט
13	מישל פוקו - ענישה
14	מאפיינים ומטרות הענישה לאורך ההיסטוריה:
14	הגורמים המרכזיים לשינוי בדפוסי הענישה החל מהמאה ה-18:
15	רכיבי מערכת אכיפת החוק והשפעתם על הסטטיסטיקה הפלילית
15	הציבור
15	הסיבות לאי דיווח מצד הציבור:
16	המשטרה
16	שיקולים מרכזיים בחקירה/אי-חקירה
16	רשויות המעצר
16	בתי המשפט
17	שירות המבחן
17	שיטות נוספות למדידת היקף הפשיעה בחברה
17	בעיות מרכזיות של השיטות
18	נקם, תגמול וגמול-צדק
18	נקם
18	תגמול (או גמול)
18	טיעונים בעד המטרה התגמולית
19	טיעונים נגד המטרה התגמולית
19	גמול-צדק (Just Desert)
20	ביקורת על מודל הצדק
20	הרתעה
21	תחומים שיש לתת עליהם את הדעת בחקר מטרת ההרתעה
22	תיקון, שיקום וטיפול
22	הבסיס הפוזיטיביסטי
23	מניעה, הגבלה ונטילת כושר (Incapaciation)
24	מניעה ראשונית
24	מניעה שניונית
25	מניעה שלישונית

26	היבטים כלכליים בענישה
26	הפנולוגיה החדשה (Simon & Feeley, 1992)
26	השיטה של הפנולוגיה החדשה:
27	דרכי הענישה הפלילית
27	עונש מוות
27	עונש המוות בתקופה המודרנית
27	שיטות מקובלות להוצאה להורג
27	טיעונים מוסריים בעד עונש מוות
28	טיעונים מוסריים נגד עונש מוות
28	טיעונים תועלתיים בעד עונש מוות
28	טיעונים תועלתיים נגד עונש מוות
28	עונשי גוף וקלון
28	עינויים
29	גירוש והגליה
29	ההתפתחות ההיסטורית של ההגליה
29	הגליה לאוסטרליה
30	התנגדות להגליה
30	• הגליה במדינות נוספות:
30	התפתחות בתי הסוהר
31	בעיות מרכזיות בבתי העבודה והתיקון
31	בתי סוהר צפים
31	עליית עידן הנאורות [אמצע המאה ה-18]
31	גירמי בנטהם ורעיון הפנאופטיקון [Panopticon]
32	ג'ון הווארד
32	כלא ניוגייט [Newgate] 1773-1827
32	כלא וולגאט [Walnut Street Prison] בפילדלפיה 1790-1835
33	שיטת פנסילבניה [שיטת הפרדה] - 1826 ואילך
33	תקופת הרפורמה 1870-1876
33	בתי הסוהר במאה ה-20
33	[The Pains of Imprisonment] כאבי מאסר
34	עונש הקנס הפלילי
34	בעיות מרכזיות
34	מודלים לקניסה
34	מאסר על תנאי
35	מבחן Probation
35	תסקיר קצין מבחן
35	מאפייני המבחן
36	מאסר בעבודות שירות
37	SHOCK-INCARCERATION PROGRAMS
37	I. Introduction
39	II. Israeli Penal Philosophy and Policy
42	III. Characteristics of Correctional Boot Camps
43	IV. Advantages and Disadvantages of Correctional Boot Camp Programs
46	V. Implementation of Correctional Boot Camps in Israel - Recommendations
48	VI. Discussion and Conclusion
50	תוכניות לכליאת הלם
50	1. הקדמה
51	2. פילוסופיה ומדיניות עונשין ישראלית
54	3. מאפיינים של מחנות אתחול מתקן
55	4. יתרונות וחסרונות של תוכניות Boot Camp מתקן
57	5. יישום מחנות אתחול כליאה בישראל - המלצות
57	א. פעילות טיפולית אינטנסיבית
57	ב. הכוונת אסירים
57	ג. מיקום

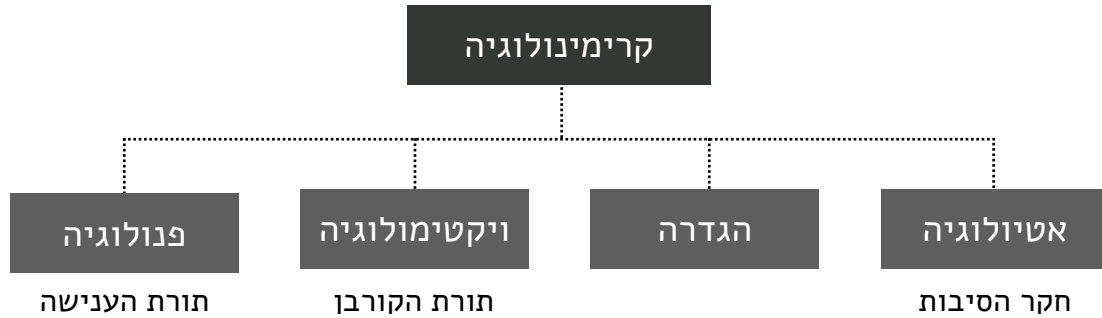
58	ד. שילוב עבריינים מחדש
58	6. דיון ומסקנה
60	אסירות של החיים
60	פרופיל האסירה
61	המחקר
61	אוכלוסיית המחקר
61	איסוף הנתונים
62	נשים במאסר - הצורך בשינוי
62	היסטוריית החיים של הנשים
62	חוויות המאסר של נשים
63	תנאי הכליאה
63	אסירות אמהות
64	כאב הפרידה מהילדים
64	ההתמודדות עם הפחד מאובדן השפיות
64	אמהות כמחלישה מול אמהות כמחזקת
65	לידה מחודשת של האמהות
66	עקרונות מנחים לטיפול בנשים
66	סיכום ומגמות לשינוי
68	התפתחות בתי הסוהר בישראל
68	הקדמה
68	פתיחה
69	טרם קום המדינה
69	הפרדה בין המשטרה ושב"ס
70	מועצה מייעצת כ"מטרד מיותר"
71	בעיות התקציב - מחסור כרוני
72	מדיניות - שינויים תכופים במקביל לחילופי הניצבים
73	גידול באוכלוסיית האסירים ובצפיפות בשנים הראשונות
74	התפתחות ראשונית של מערכת כליאה
75	המרד בכלא שאטה - השלטת התפיסה הביטחונית
75	ההתפתחויות בשב"ס בעקבות מלחמת ששת הימים:
76	שנות ה-70
77	שנות ה-80
78	צפיפות
78	בעיית הסמים
79	שנות ה-90
80	שנות האלפיים (עד 2007)
80	תיקונים בפקודת בתי הסוהר
81	גיוס סוהרים והכשרתם
82	אבחון ומיון אסירים
83	הגישה הטיפולית והתפתחות העבודה הסוציאלית
85	חינוך אסירים
86	שיקום אסירים
87	שיקום דתי
87	תעסוקה והכשרה מקצועית של אסירים
89	סיכום
90	הגישה האבוליוניסטית
90	א. מבוא
92	ב. הביקורת על השיטה הנוכחית הקיימת
92	1. האבוליוניסטים על המונח "פשע"
93	2. האבוליוניסטים על ענישה והחוק הפלילי
94	3. האבוליוניסטים על "תפקודה והצלחתה" של מערכת אכיפת החוק
95	ג. האלטרנטיבות לשיטה הקיימת על פי הגישה האבוליוניסטית

95	1. הגישה הקיצונית - עצם הצעת האלטרנטיבה היא פסולה מעיקרה
97	2. דה-קרימינליזציה, מניעת הקונפליקטים והפחתת הנזק
99	3. צדק מאחה - (Restorative Justice)
102	ד. ביקורת על התורה האבוליוניסטית
103	ה. סוף דבר

עבירות ועונשים: מבוא לפנולוגיה

105	פרק 1 - מבוא
105	צידוקים לענישה
106	קאנט
106	הגל
107	תיאוריית הזכויות
108	האמנה החברתית
108	אסכולת התועלתיות
109	שלילת הצידוק
109	פרק 2 - על מה מענישים ולמה
109	הקדמה
110	הענישה לסוציולוגים פונקציונליסטיים: אמיל דירקהיים
111	הענישה לסוציולוגים מרקסיסטים
111	הענישה לסוציולוגים: מודל הקונפליקט
112	הענישה בעיני מישל פוקו
113	ענישה וערכי מוסר
114	את מי מענישים ועל מה: אחידות או סלקטיביות?
116	רכיבי מערכת אכיפת החוק והשפעתם על הרכב הנענשים
124	פרק 5: מטרת הענישה - נקם ותגמול
124	נקם
126	התגמול
127	מקורותיו ההיסטוריים והפילוסופיים של התגמול
128	טיעונים בעד התגמול
128	טיעונים נגד התגמול
129	התגמול בימינו
130	השיבה אל עקרון התגמול
132	מודל הצדק
133	ביקורת על מודל הצדק
134	פרק 6: מטרת הענישה - הרתעה
134	מבוא
136	הרתעת הפרט והרתעת הכלל
136	יעילות ההרתעה
137	ההרתעה לפי עבירות
138	ההרתעה לפי עונשים
140	ההרתעה לפי האיום בעונש
142	חומרה, ודאות ומיידיות
144	ההרתעה כבונת הרגלים וכמחנכת
145	פרק 8: מניעה הגבלה ונטילת כושר
145	פרק 9: עונש המוות
145	פרק 11 (רק הגליה): הגליה
145	פרק 12: התפתחות בתי הסוהר - היבט היסטורי
145	פרק 13: בתי הסוהר במאה העשרים
145	פרק 14: המאסר בישראל
146	פרק 15: תת-תרבות האסירים
146	פרק 16: נשים בבית הסוהר
146	פרק 17
146	פרק 18

מקומה של הפנולוגיה במדע הקרימינולוגיה

אטיולוגיה

חקר הסיבות, הגורמים והמקורות של תופעה מסוימת. החקירה האטיולוגית מנסה לגלות את הסיבה או שרשרת הסיבות שחוללו תופעה כלשהי בעולם. מדוע אדם הופך עבריין?

קיימות 5 גורמים שהמחקר זיהה אותם כקשורים בהתנהגות עוברת חוק:

- **גורמים אישיותיים:** מחלות נפש, PTSD, אינטליגנציה נמוכה, אימפולסיביות, אגרסיביות. אלו הם חלק מהגורמים האישיותיים הקשורים בהתנהגות עוברת חוק. כלומר, אנשים בעלי אחד מהגורמים האישיותיים הנ"ל או יותר, בסבירות גבוהה יהפכו להיות עבריינים.
- **ביולוגיים/פיזיולוגיים:** גנטיקה, הפרעות כרומוזומליות, תזונה, התמכרות לסמים ולאכזוהול, ליקויי למידה, הפרעות קשב וריכוז. כלומר, אם קיימת במשפחה (אבא או אמא) אחת מההפרעות או הליקויים הנ"ל, בסבירות גבוהה שגם הילדים יסבלו מהפרעות וליקויים אלה.
- **גורמים חברתיים:** משפחה מזניחה, פיקוח הורי לקוי, משמעת קשה או לא עקבית, התעללות, יחס קר, חוסר מעורבות הורית בחיי הילד, סכסוכים בין הורים, אחים/הורים עבריינים, בית-ספר, עוני, הגירה, קונפליקט תרבותי, אפליה.
- **גורמים סביבתיים:** צפיפות דיור, מזג אוויר, נגישות למקורות פשע, שכונות בעלות שכיחות עבריינית גבוהה, שכונות הסובלות מהזנחה פיסית וחינוכית).
- **גורמים משולבים** (אינטגרטיביים): העשויים להסביר פנייה להתנהגות אנטי-חברתית או עבריינית:

הגדרה

מה הופך התנהגות נורמטיבית להתנהגות עוברת חוק? מדוע התנהגויות מסוימות מוגדרות כאסורות על-פי חוק ואילו אחרות כמותרות (או נורמטיביות) – בין חברות שונות בזמן נתון או באותה חברה לאורך זמן? יש לזכור שמעולם לא היה דפוס התנהגות שנחשב על-ידי כל התרבויות האנושיות ובכל הזמנים כאסור (כטאבו). ה"מותר" והאסור" דינאמיים ומשתנים! משחר ההיסטוריה האנושית, לא קיימת ולו התנהגות אחת שהוגדרה כסוטה או כלא ערכית או כלא חוקית. אפילו כיום, ההתנהגויות האסורות ביותר, שנמצאות במסגרת טאבו חברתי (נקרופיליה, גילוי עריות, קניבליזם, פדופיליה), בחברות מסוימות בעבר, לא רק שזה היה מותר אלא אף נחשב התנהגות ערכית. למשל, קניבליזם בחברות מסוימות בעבר היה נחשב התנהגות מקובלת וערכית. למשל, לפני למשל, לפני למעלה מעשרים שנה, הומוסקסואליות היתה אסורה בישראל בחוק הפלילי. אם כך, מדוע השינוי?

פקודת הסמים המסוכנים בישראל מגדירה מעל 100 "סמים מסוכנים" ואוסרת ייצור, הכנה, הפקה החזקה ושימוש בהם. ההגדרה אינה כוללת אלכוהול. נער בן 18 פחות יום לא יכול לקנות אלכוהול. גם המכירה למי שלא מלאו לו 18 היא עבירה על החוק (נחשבת לעבירת סטטוס - התנהגות מותרת אך תלוית גיל). אולם, "נער" בן 18 ויום כבר יכול לרכוש אלכוהול אותו בחור בן 18 ויום (או בכל גיל) לא יכול לרכוש מריחואנה או קוקאין. נשאלת השאלה, מדוע שני חומרים המוגדרים פסיכואקטיבים מקבלים התייחסות שונה בחברה? מדוע אחד מותר והשני אסור? אגב, אלכוהול מזיק הרבה יותר ממריחואנה.

ניתן לחלק את כלל ההתנהגויות בחברה לשלושה סוגים:

1. התנהגות נורמטיבית,
2. התנהגות סוטה אך חוקית (לעתים הסביבה היא העבריינית. למשל, בפארק בו כולם מלכלכים ופרט אחד סוטה מהנורמה ודואג לשמור על הנקיון).
3. התנהגות עוברת חוק.

נשאלת השאלה, אילו גופים/כוחות חברתיים-כלכליים-דתיים עומדים בבסיס הקביעה הנ"ל? כלומר, את מי זה משרת? את המדינה? את האליטה? אולי בכל זאת את כלל החברה? אילו שיקולים עומדים בבסיס הקביעה מהי התנהגות נורמטיבית, מה סוטה ומה עוברת חוק?

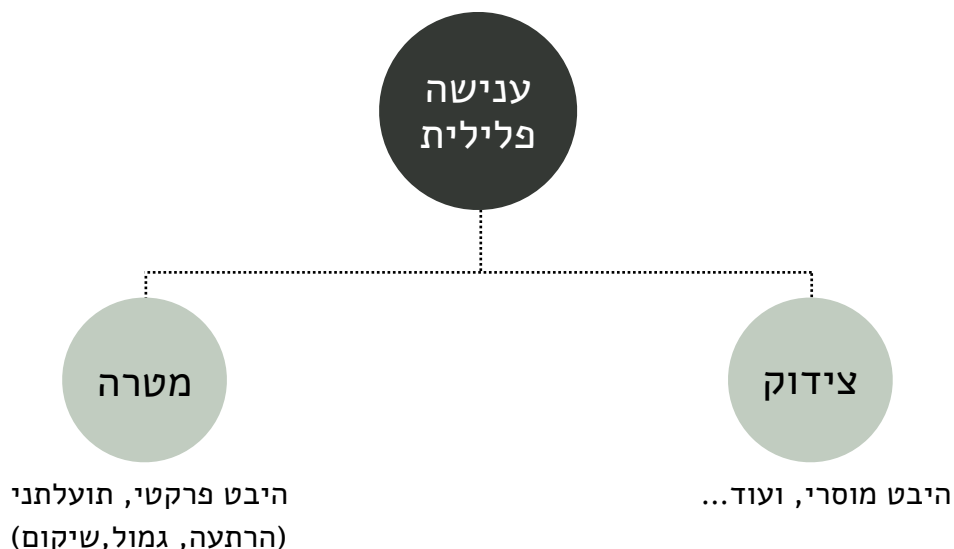
ויקטימולוגיה

ענף בקרימינולוגיה העוסק בקורבנות של פשעים, בסיבות להיווצרותם של אנשים מסוימים קורבנות, בנטייתם, התנהגויות ומעשים הגורמים לאנשים להפוך לקורבנות, במידת אשמתו האפשרית של הקורבן במעשה הפשע, ובמערכת היחסים בינו לבין הפושע ולמערכות המשפט והחברה. למשל,

פנולוגיה

ענף העוסק בענישה ובטיפול החברתי בעבריינים.

קיימת גם ענישה בלתי פורמלית, אך הקורס שלנו יעסוק רק בענישה במסגרת הפלילית.

פנולוגיה – תורת הענישה

על מה נדבר בקורס:

- האם מוסרי להעניש?
- מגוון השיקולים המוסריים-דתיים-משפטיים-כלכליים-קרימינולוגיים, העומדים בבסיס קביעת סוג העונש וחומרתו.
- מה מקומה וכוחה של מערכת הפיקוח הבלתי פורמאלי, לצד מערכת הפיקוח הפורמאלי, בחברה המודרנית ובתקופות עבר?
- מהן מטרות הענישה?
- האם מטרות הענישה משתלבות זו בזו או עומדות בסתירה?

רמז שישראל
על זה בבחינה

מאפייני הענישה הפלילית

כדי שעונש יוגדר כעונש פלילי, צריכים להתקיים 5 תנאים:

1. **גרימה של סבל:** (כאב, מצוקה, חסך). המטרה של העונש היא לגרום לכאב (קנס כספי או כלא גורמים לסוג של סבל/כאב). אם לא נגרם כאב, זה אינו עונש. יש לזכור שמדובר בכאב אובייקטיבי ולא סובייקטיבי. זאת אומרת, כל אחד חווה כאב בדרך אחרת.
 2. **הטלה במתכוון:** הכאב והסבל הם חלק מכוון ואינהרנטי (מובנה) של העונש ולא תוצר לוואי נלווה (למשל: פעילות רפואית כירורגית),
 3. **הטלה בהליך משפטי:** הכוונה למתן גזר הדין, לאחר שבית המשפט קבע כי הופר חוק (הרשעה). לפיכך, הפעלה של אמצעי כאב (גרימת סבל) לצורך מניעת התנהגות פלילית (עיכוב, מעצר) או לצורך שיקום וטיפול – אינם נחשבים כעונש פלילי,
 4. **הטלה אך ורק על מי שנקבע שעבר את העבירה:** לפיכך, ענישה פלילית לא כוללת עונש קולקטיבי או "שעירים לעזאזל"
 5. **הטלה בידי רשות שהוסמכה לכך כחוק:** בחברה של ימינו הרשות המוסמכת להטיל עונשים פליליים היא הרשות השופטת. דהיינו, בית המשפט.
- *אם אחד מהתנאים לא מתקיים, זה לא עונש פלילי!**

צידוקי הענישה הפלילית

כדי לדון בפן המוסרי של הענישה, אנו צריכים לעשות הפרדה מוחלטת בין שאלת האפקטיביות של העונש לבין הפן המוסרי (האם למדינה מותר להעניש את אזרחיה ובשם מה?)

מטרה: כל עונש נועד להשיג מטרה מסוימת. בסופו של דבר נשאלת השאלה האם הענישה מצליחה לצמצם פשיעה ורצידיביזם.

צידוק: ללא קשר לשאלה האם ביכולתה של הענישה לצמצם רצידיביזם ופשיעה, השאלה הנשאלת כאן היא האם היא מוסרית? האם במקרים מסוימים המדינה עושה שימוש מיותר בכוח שלה כדי לצמצם פשיעה? האם המדינה פוגעת באזרחיה ושוללת את זכויותיהם, למען אידיאל חברתי כלשהו? גם אם מוכח כי הענישה היא אפקטיבית, עדיין נותרת השאלה האם היא מוסרית? **דוגמת קיצון:** במדינות מוסלמיות מסוימות כורתים את ידו של גנב כעונש. ברור הוא שענישה כזאת היא מאוד אפקטיבית. אדם ללא כף יד כבר לא יוכל לגנוב שוב, אך האם שיטת ענישה זו היא גם מוסרית?

קיימות 3 בעיות כלליות ביחס לצידוק הענישה הפלילית (בחברה חילונית):

- האם למדינה/לחברת רווחה מותר לפגוע במתכוון בחבריה ולגרום להם לסבל? המדינה נוקטת בדפוסי התנהגות מקבילים לאלו שנוקטים בהם העבריינים. כלומר, פגיעה מכוונת באחר, הנעשית

על-ידי יחיד או קבוצה, כנגד יחיד או קבוצה אחרים. ההבדל הוא שכשהאזרח עושה זאת, זה נחשב לעבירה (תקיפה, גרימת חבלה, בין אם במתכוון ובין אם בדרך של מחדל), וכשהמדינה עושה זאת, זה נחשב חוקי.

- **הענישה הפלילית מתנגשת עם הזכות לחירות:** חברה מודרנית, ליברלית ונאורה, מבטיחה, או אמורה לעשות ככל שביכולתה, על-מנת להבטיח את מירב החירויות הבסיסיות לאזרחיה, כמו: כבוד, חופש עיסוק, דיבור, קניין, ביטחון וכד'. ואילו, ענישה פלילית מגבילה חירויות אלו. דוגמת קיצוץ: מדינות מסוימות בארה"ב נוקטות בענישה של הוצאה להורג של אזרחים אשר הורשעו ברצח. למעשה, המדינה עצמה משתמשת באותה השיטה (בחסות החוק) בה נקטו אותם רוצחים, כדי להענישם.
- **קיומן של ענישה ורשויות רשמיות לענישה:** יותר חוקים ומוסדות אכיפה מובילים להגדרת יותר התנהגויות כפליליות ולהגדלה מלאכותית של מספר העבריינים, לפגיעה בטיב ובאיכות החיים של האזרחים.

*3 בעיות אלו אינן רלוונטיות לחברות תיאוקרטיות (דתיות) בהן מקור החוקים הוא אלוהי-אבסולוטי.

מספר צידוקים מרכזיים לענישה

עמנואל קאנט

עמנואל קנט

פילוסוף גרמני. נחשב לאחד מגדולי הפילוסופים בעת החדשה ואחד מהוגי הדעות החשובים ביותר בכל הזמנים.

לתפיסתו של קנט: על מנת להעניש פושע צריכים להתקיים שני תנאים: 1. הוכחה אשמתו (אקטוס ריאוס), 2. האדם היה מודע למעשיו (מנס ריאה).

קאנט טען כי ענישת פושע היא חובה מוסרית – כי הוא פשע!!!

לטענתו, ענישת עבריינים היא ציווי מוחלט (categorical imperative) ללא קשר לגודל החברה ולסוג העבירה

עוד טען קאנט כי עניינו המרכזי של העונש הוא להשיב לעבריין כגמולו ובכך לשרת את הצדק – עין תחת עין (בלטינית Talio)

לפיכך, הצידוק לענישה הוא קיום ערכי הצדק והיושר.

גיאורג הגל

גיאורג הגל

פילוסוף גרמני, ממיסדי האידיאליזם הגרמני ומחשובי ההוגים בתקופה המודרנית.

לתפיסתו של הגל, העולם מאוזן מבחינה מוסרית בין הטוב לבין הרע, כשבכל רגע נתון בכל חברה קיים מצב של איזון בין הטוב לבין הרע, אשר ללא האיזון הזה החברה לא היתה מתפקדת והיתה שוררת בה אנרכיה. אולם ההגדרה של רע וטוב משתנה בין חברה לחברה. לא מה שבהכרח מוגדר רע בחברה אחת, מוגדר כך גם בחברה אחרת. גם האיזון בין הטוב לרע בכל חברה הוא שונה. יש חברות שהמעשים הרעים בהן רבים יותר ובאחרות פחות. אך עדיין מדובר במינונים ששומרים על איזון מסוים.

לפי הגל, העבירה היא מעשה רע המפר את האיזון בחברה וכדי לשמור על האיזון חייב לבוא מעשה שכנגד באותה עוצמה. כלומר, ענישה אקטיבית ומידתית שתבטל את הרע ותשיב את האיזון לחברה. יש לפגוע בעבריין באופן אקטיבי ולא סימבולי.

הימנעות מענישה למעשה תתן תוקף לרע ורק תתרום להפרת האיזון המוסרי באותה החברה.

על פי הגל, ענישה מגנה את הרע ומאששת את הצדק המוסרי.

תיאוריית הזכויות – Rawls & Dworkin

Rawls & Dworkin הם משפטנים שטענו כי בכל תרבות קיימות זכויות מסורתיות לחירות אישית – שאינן תלויות במדינה או ברצון הרוב (Mores VS. Folkways – הסבר בהמשך). מקור הזכויות הוא הסכמה כללית של כל בני האדם באשר הם, מתוקף היותם יצורים רציונליים בעלי בחירה חופשית. לכל אדם זכות אוניברסלית שווה לחירויות הבסיסיות הנרחבות ביותר (בטחון, כלכלה, כבוד, וכו'), אשר מתיישבות עם חירויות דומות המוענקות לאחר. כלומר, מה שמגיע לאחד מגיע באותה המידה גם לאחר. לדוגמה: אדם הזכאי לבטחון כלכלי לא יכול לגנוב מאדם אחר ולפגוע בבטחון הכלכלי שלו כדי להשיג בטחון כלכלי לעצמו. לכן על פי Rawls & Dworkin, מרבית העבירות פוגעות ביחיד ובחירויותו הבסיסיות ולא במדינה או בחברה (אם כי קיימות עבירות שפוגעות בכלל החברה או במדינה). לכן, החוקים, מערכת אכיפת החוק והענישה הפלילית, מבטיחים יציבות חברתית ושמירה על זכויותו הבסיסיות של כל פרט (ולא את זכויות הריבון).

Mores VS. Folkways

ה- mores הן נורמות שאי הציאות להן נחשב פגיעה חמורה במוסר החברתי ואיום על עצם קיומה של החברה או של קהילה מסוימת. למשל: רצח, גילוי עריות, אונס. מהווים mores בכל החברות. בחברה המודרנית הן הפכו לחוק כתוב, אשר העובר עליו צפוי לעונש (סנקציה שלילית).
 ה- folkways הן נורמות שאי-הציאות להן אינו נחשב לפגיעה חמורה בחברה. ולפיכך הסנקציות השליליות הפורמאליות והבלתי פורמאליות, הצמודות אליהן פחות חריפות. למשל: חניה ללא כרטיס חניה עלולה אמנם לזכות את הנהג בקנס אולם הוא לא יושלך לבית-הסוהר. חלק מן ה- folkways נתמכות ע"י איסור חוקי מפורש ונתמכות בסנקציות פורמאליות, אך עדיין סנקציות אלה תהינה פחות חריפות מן הסנקציות הצמודות אל ה- mores .

האמנה החברתית (הובס, רוטו)

על פי הובס ורוטו, נטייתו של האדם הוא להיות אגואיסט (איד). יחד עם זאת, כל פרט בחברה רוצה שיהיה לו בטחון שיבטיח את חייו ואת שלמות גופו ורכושו. בתמורה לביטחון מפני פגיעה בגוף וברכוש, כל פרט מקבל על עצמו שני תנאים: 1. ריסון עצמי, 2. הימנעות מפגיעה באחר וברכושו. ללא האמנה הזאת האדם, שהוא יצור חברתי, לא יוכל להתקיים בחברה.
 על פי הובס ורוטו, העברייין – נהנה מיתרון כפול: הוא גם בוגד באמנה החברתית (ביצוע העבירה), וגם נהנה מההגנה המוענקת לו בתוקף האמנה החברתית.
 לכן, הצידוק לעונש הוא החזרה לחברה את החוב שהעברייין חייב לה, והחזרת האיזון הקיים בחברה בין היתרונות לבין הנטל.

אסכולת התועלתיות (מיל, בנטהם)

(נדבר עליה ארוכות בפרק "ההרתעה בענישה").

אסכולה זו טוענת כי לכל אדם זכות לחירות. אולם, הזכות היחידה להגבלת החירות של הפרט היא רק למען התועלת הכללית של החברה – הדבר אשר מספק את מירב האושר למירב חברי החברה. כלומר, אם שלילת זכותו של הפרט לא תורמת לתועלת הכללית של החברה, אין להענישו.
 על פי אסכולה זו, עונש הינו מעשה רע שפוגע בפרט. אולם, מוצדק ונכון להשתמש בו באופן מינימלי, בשני תנאים: 1. כדי למנוע רע גדול יותר לחברה, 2. כדי להשיג מטרות טובות לחברה (הרתעה כללית, הרתעה אישית, תיקון העברייין). לפיכך, אין להעניש עברייין לא שפוי או מעשה חד-פעמי שכן הדבר יוסיף רע על הרע שכבר בוצע

שלילת הצידוק לענישה**הפילוסופיה האנרכיסטית (אבולושניסטית)**

פילוסופיה זו גורסת כי לאף אדם אין סמכות על אדם אחר. רשויות המדינה בכלל ורשויות אכיפת החוק והענישה בפרט, עושות שימוש לרעה בכוח כדי לדכא את אזרחיה. המדינה, באמצעות בית המחוקקים, מייצרת יותר ויותר חוקים כדי להגביל ולדכא, באופן מלאכותי, את אזרחיה.
 הפשע הפורמאלי הוא ביטוי מחאה פוליטי של מדוכאים ולפיכך מוסרי, והמעשים העברייניים בפועל (שצריכים להיתפס כבאלה) הם של אלו העובדים בשרות המדינה בתחום הענישה והפיקוח.
 לכן, יש לבצע דה-סטרוקטורליזם של המדינה ורשויותיה (אבולושניזם). יש לשאוף למינימום ענישה שתבוצע ותנוהל על ידי התאגדויות לא פורמאליות (חברי הקהילה), לענישה פומבית (Shaming) עם אלמנטים משמעותיים של צדק מאחה (Restorative Justice) ולקבלת האדם לחברה מחדש לאחר גינוי ההתנהגות וקבלת אחריות מטעמו

על מה מענישים ולמה? היבטים חברתיים-כלכליים-דתיים-פוליטיים

אמיל דורקהיים

אמיל דורקהיים

סוציולוג
יהודי-צרפתי, מאבות
הסוציולוגיה ומדעי
החברה.

דורקהיים ניתח את החברה האנושית מאז ומעולם ועד המאה ה-19. אחת הטענות של דורקהיים היתה שבחברה האנושית מרבית הקהילות היו מאוד קטנות ולא טכנולוגיות, בעלות סולידריות גבוהה. כולם עבדו למען הרווחה של כולם. ההישרדות של כולם היתה תלויה בחברי הקהילה. כולם עבדו בקולקטיב. אף אחד לא פעל למען הרווחה האישית. ההצלחה של הקהילה היתה ההצלחה של כולם. כישלון הקהילה היה הכישלון של כולם, ללא קשר למאמץ שכל אחד השקיע.

על פי דורקהיים, חברות אנושיות נבדלות בשניסוגי סולידריות: 1. סולידריות מכאנית, 2. סולידריות אורגנית:

סולידריות מכאנית

זוהי חברה הומוגנית מבחינה ערכית, בעלת אמונה דתית חזקה. אמצעי

הייצור מחולקים בין כולם. היא נקראת חברה מכאנית מכיוון שמדובר באמצעי ייצור מכאנים פשוטים וכל פרט יכול לבצע כל עבודה (למשל: הקיבוץ בראשיתו). חברה זו היא מאוד קולקטיביסטית ובעלת סולידריות מוסרית חזקה מאד (אמונה משותפת בדרך אחת). מכיוון שבחברות כאלו קיימת אמונה באותה הדרך, כמעט ולא מתקיימת פשיעה וסטיה.

העבירה נחשבת למעשה המזעזע את המוסר/המצפון הקולקטיבי, וכל חריגה מהנורמה תהיה בולטת.

- **מטרת החוק** היא לשקף את טיב החברה ולחזק את החברה על-ידי דיכוי כל התנהגות המביעה דעה שונה.
- **חומרת העונש**: הענישה היא חריגה מאוד (הגליה או עונש מוות).
- **מטרת העונש** היא לחזק את המצפון הקולקטיבי ולנקום במי שהפר את החוק. למשל: בעבר הענישה היתה פומבית (כמו תליה בכיכר העיר) לא כדי להרתיע אחרים, אלא כדי לחזק את הסולידריות בין חברי הקהילה.

סולידריות אורגנית

נקראת כך משום הדרך בה פועלים כל הפרטים ביחד כמכונה אחת (בדומה לגוף האדם, בו לכל איבר יש תפקיד וכל האיברים ביחד מפעילים את הגוף). מאפיינת חברות תעשייתיות מודרניות בהן קיימת חלוקה ברורה של אמצעי הייצור (ספציפיקציות מקצועיות). מאפיינת חברות הדוגלות בפלורליזם חשיבתי, בהתפתחות אישית, בחירות, בפרטיות, במימוש עצמי ובזכות על קניין פרטי. החשיבה וההתנהגות הן אגואיסטיות ואגוצנטריות, מעטים הם הערכים והאמונות המשותפים לכולם

- **מטרת החוק** היא לסייע בפיתוח הסדרים בין יחידים לבין סקטורים שונים הפועלים באותה חברה, תוך התמקדות ביחיד ולא בחברה.
- **חומרת העונש**: ענישה יחסית קלה.
- **מטרת העונש** היא פיצוי היחיד והחברה והשבת הסדר החברתי על כנו.

היבטים מרקסיסטיים

על פי הגישה המרקסיסטית (של קארל מרקס), כמו כל תופעה חברתית, גם הענישה מושפעת מאינטרסים כלכליים. כלומר, הענישה לא באה להרתיע או להפחית פשיעה, אלא כדי להשיג מטרות כלכליות.

בחברות קפיטליסטיות רוב הציבור שייך או למעמד בינוני או נמוך. ההון מרוכז בידי האליטה. לכן, קיים קשר ברור בין מצב כלכלי לבין פשיעה, וכופעל יוצא קיימת חלוקה לא שוויונית (אפליה), על בסיס כלכלי, בין קובעי החוק לבין הנענשים. לדוגמה: המדינה קובעת שלגנוב זה מעשה פלילי אסור, ללא כל קשר למעמד סוציו-אקונומי. אולם, היות וגנבה נפוצה, מטבע הדברים, בקרב המעמדות חסרי הממון (או בעלי ממון מוגבל), מרבית הענישה תחול על מעמדות אלו - כך נוצר חוסר שוויון בין המעמדות. המסקנה - הענישה אינה שוויונית ופוגעת יותר בבעלי המעמד הבינוני והנמוך.

בנוסף, בחירת דרכי הענישה משרתת (לעתים) את בעלי ההון. בעלי הון שהורשעו בדין נענשים במרבית העבירות לקולא (ענישה מתירה ופוטרת). בהשוואה לחסרי ההון, בעלי הממון זוכים לייצוג על-ידי עורכי דין טובים יותר, הם משתייכים למעמד חברתי-כלכלי דומה למעמדם של שופטים, יש להם קרבה לבעלי הכוח הפוליטי-כלכלי בחברה, ועוד. לכן, הסיכוי שלהם לזכות הקלות בעונש גבוהים יותר.

דוגמה לשיקול כלכלי בעין מרקסיסטית: בעבר שימוש בטלפון סלולרי בזמן נהיגה היה "מזכה" את העבריין בקנס של כמה מאות שקלים. מאז המדינה שילשה את גובה הקנס. גובה הקנס לא גרם לנהגים לדבר פחות בטלפון בזמן נהיגה, אולם שילש את הכנסות המדינה מקנסות על עבירה זו. מכיוון שהמדינה לא יכלה להודות בכך שמדובר ב"עסק" כלכלי רווחי, היא תרצה את שילוש הקנס כדרך להרתיע נהגים.

דוגמה נוספת: בארה"ב 50% מבתי הכלא הם פרטיים. זהו עסק כלכלי לכל דבר. החברות הללו נסחרות אף בבורסה.

מודל הקונפליקט

על פי מודל זה, חברות מודרניות ומתועשות מהוות "זירות קרב" אידאולוגיות, פוליטיות, כלכליות, דתיות, מגדריות בין ערב-רב של קבוצות.

האינטרס של כל קבוצה הוא כפול: הראשון הוא חיזוק הסטאטוס (שליטה במשאבים נדירים ובמשאבים כלכליים) החברתי. השני הוא החלשת הקבוצות האחרות.

החוק והעונש הם נגזרות של הקונפליקט הקיים בין הקבוצות, שמשרתים את האינטרסים של הקבוצות החזקות בחברה ומדכאים את המדוכאים.

לדוגמה: קבוצה דתית בעלת רוב פרלמנטרי במדינה מסוימת, קובעת חוקים (עם ענישה בצידם) שמחזקים את מעמדה ומחלישים את מעמדה של הקבוצה החילונית במדינה, כמו: קביעת מעמד "מיוחד" לנשים, קביעת מעמד של בני-נוער, איסור על שתיית אלכוהול, וכו'.

ברוב המדינות נמצא כי החוק והענישה משרתים את האליטה, שגם מעורבת בשלטון. או כמו שנהוג לכנות זאת: "הון-שלטון".

מישל פוקו - ענישה

המונח המרכזי בהקשר של פוקו הוא "כוח" (Power) ושימוש בכח.

פוקו ניתח את החברה האנושית לאורך ההיסטוריה, מאז החברה הקדומה השבטית ועד לחברה של המאה ה-20. הוא גילה כי המוטיב המרכזי בכל החברות הוא "כח". מי שבידם הכח הם מלכים, עריצים, האליטות, ממשלות, וכו'.

במהלך הדורות החברה הלכה וגדלה, וככל שהחברה גדולה יותר כך קשה יותר לבעל השררה לשלוט בה. נשאלת השאלה, כיצד בעלי השררה מצליחים לשלוט בהמון? פוקו אומר שבמהלך ההיסטוריה בעלי הכח ייצרו כל מיני מנגנונים, באמצעותם הצילו ומצליחים גם היום, לשלוט, לא רק בהתנהגות של האזרחים, אלא גם בצורת החשיבה שלהם. לדוגמה: לאורך ההיסטוריה האנושית ובמרביתה כלל לא היו בתי ספר. המוסד "בית ספר" הוא גולם מודרני ובמרבית המדינות קיים חוק חינוך חובה. כלומר, הבחירה של ההורים אם לשלוח את ילדיהם לבית הספר - מוסד בו אין להם כלל שליטה, כלל לא

מישל פוקו

היה פילוסוף צרפתי, אחד ההוגים החשובים של אסכולת הפוסט-סטרוקטורליזם כמו גם התאוריה הביקורתית, ואחד מאנשי הרוח הצרפתיים המשפיעים ביותר במדעי הרוח והחברה מאז שנות השישים של המאה העשרים.

נתונה לשיקול דעתם. בישראל, ברגע שילד מגיע לגיל 5, הוא נכנס אוטומטית למערכת, שהיא אחד מסוכני החיברות המשמעותיים ביותר בחייו של הילד. הוא מבלה בה כמעט כל יום, 6-7 שעות ביום, ולו או להוריו אין כלל שליטה על התכנים המועברים בה.

מאפיינים ומטרות הענישה לאורך ההיסטוריה:

- **עד המאה-18:** הענישה היתה פומבית, אכזרית ופיזית (בעיקרה). לתפיסתו של פוקו, מטרת הענישה היתה הפגנת כוחו העודף של הריבון על-ידי הטלת אימה.
- **החל מהמאה ה-18 ועד היום:** ענישה סמויה מן העין (למשל: בתי סוהר), המכוונת לנפש ולא לגוף. מטרות החוק והעונש (וכלל מוסדות החברה) הן
- מיון וקטלוג של האוכלוסייה (פושע-לא פושע, נורמאלי-לא נורמאלי, סוטה-נורמטיבי), פיקוח, משמעת ונירמול.

הגורמים המרכזיים לשינוי בדפוסי הענישה החל מהמאה ה-18:

- **דמוגרפי:** האוכלוסייה גדלה ופחתה היכולת לשלו בה. נוצר צורך בהרחבת מנגנוני פיקוח ונירמול.
- **כלכלי:** נוכח הגידול באמצעי הייצור וברמת תחכוםם, נוצר הצורך לצמצם את עלויות הפיקוח ולהגדיל את רווחיות הענישה (למשל: כליאה של עבריינים רבים במוסד אחד, פיקוח אלקטרוני ועוד).
- **משפטי-פוליטי:** מערכות החקיקה, השפיטה והענישה, אמורות, לכאורה, למנוע שליטה של מעמד מסוים באזרחים כמו-גם שימוש שרירותי ואכזרי של עונשים. לדוגמה: המהפכה הצרפתית והחילון החברתי, שהביאו עמם שוויון, אחווה ורעות.
- **מדעי (Evidence-Based Practice):** הכוח והשימוש הגדל בכוח, התחיל להיות מגובה על-ידי המדע (למשל: מדוע נכון להגדיר התנהגויות מסוימות כעברייניות וכיצד יש לפעול נגדם)

רכיבי מערכת אכיפת החוק והשפעתם על הסטטיסטיקה הפלילית

אחת השאלות המרכזיות הנשאלות בתחום הפשיעה היא מהו היקפה של הפשיעה במציאות. הצורך לדעת את ההיקף האמיתי יאפשר למדינה לדעת כמה משאבים עליה להקצות לטובת טיפול בפשיעה ומהן האסטרטגיות בהן עליה להשתמש כדי לצמצם פשיעה. הבעיה העיקרית היא שהכלים בהם המדינה משתמשת כדי לאמוד את היקף הפשיעה, הם מאוד מוגבלים. לכן, ההנחה היא שבפועל היקף הפשיעה גדול יותר ממה שאנחנו יודעים. ככל שהעבירות חמורות פחות, כך אנחנו יודעים עליהן פחות, וההפך. כדי לפצח פרשיית רצח, המדינה משקיעה משאבים רבים. הפרשייה אף תתפרסם באמצעי התקשורת. אולם, על מעשיי גנבה מחנות, למשל, אנחנו לרוב לא נשמע ואף לא נדע שבכלל התרחשו. התוצאה היא שהמדינה תדע להתמודד עם מעשיי רצח בחברה, אך לא תדע להתמודד עם תופעה שאינה יודעת עליה מספיק, כמו גנבה.

הכלי המרכזי שעומד לרשות המדינה כיום כדי לדעת כמה פשיעה יש בחברה היא "הסטטיסטיקה הפלילית". סטטיסטיקה זו נבנית באמצעות מספר כלים סטטיסטיים. בכל כלי סטטיסטי כזה מתרחש תהליך שמתחיל מרגע שהעבירה מבוצעת בפועל ועד שהיא נכנסת לסטטיסטיקה. מניתוח הכלים הללו עולה כי ככל שמתקדמים בתהליך הטיפול בעבירה, יותר ויותר עבירות אינן זוכות לטיפול (נושרות בדרך), ופחות עבירות נכנסות לסטטיסטיקה, מה שמספיע בסופו של דבר על חוסר ההתאמה למציאות.

הכלים הסטטיסטיים הם:

הציבור

הציבור מהווה את מקור הדיווח המרכזי של עבירות לרשויות החוק (באופן ישיר למשטרה או בעקיפין, דרך גורמי בריאות או רווחה). הבעיה היא שבמרבית המקרים הציבור לא מדווח, וכך עבירות רבות לא מטופלות ונמחקות ממפת הסטטיסטיקה.

הסיבות לאי דיווח מצד הציבור:

- **אי-הגדרת המעשה כעברייני** - התנהגויות רבות נחשבות בחברות מסוימות לדבר לגיטמי, כמו: חינוך הילד באמצעות מכות, עישון סמים, עבירות תעבורה, וכו'.
- **אי-הבנת חומרת המעשה** - האזרח שנחשף לעבירה יודע שבוצעה עבירה, אך לא חושב שהמעשה מצדיק דיווח.
- **מידת האמון של הציבור במשטרה** - אהדה, עוינות, אמון או אי-אמון כלפי סוכני אכיפת החוק בכלל וכלפי המשטרה בפרט. מדיווח של המכון הישראלי לדמוקרטיה עולה כי בשנת 2023, האמון שנותן הציבור במערכות אכיפת החוק (משטרה ובתי משפט) הוא בשפל של כל הזמנים. וכשהציבור אינו מאמין במערכת או אפילו חושב שהמשטרה מנצלת את כוחה לרעה, הוא לא ישתף עמה פעולה.
- **קבוצות המנהלות מערכת פיקוח בלתי פורמאלית עצמאיות** - למשל: יחידות שמירה אזוריות שמקימים תושבי שכונה. דוגמה לפעילות בלתי פורמאלית למניעת תקיפות מיניות של נערות דתיות במגזר החרדי הוא [פורום תקנה](#).
- **בושה** - הן מצד הקורבן, הן מצד בני משפחתו, הן מצד חלק מחברי הקהילה (עבירות מין או אלימות במשפחה)
- **שיקולים כלכליים** - למשל: אין ביטוח ולכן אין טעם לדווח למשטרה.

המשטרה

שיקולים מרכזיים בחקירה/אי-חקירה

- **סדרי עדיפות כלכליים** - (חלוקת משאבים וכוח אדם) - בכל מדינות המערב גופי משטרה עובדים בתת-תקן. עקב כך, המשטרה מחלקת את משאביה ואת כח האדם שלה בהתאם לסדרי העדיפויות שלה. היא עושה תיעדוף על פי חומרת העבירות. סביר להניח שהיא לא תטפל בתלונה על גנבה באוטובוס ותפעיל משאבים רבים בפענוח מקרה רצח.
- **סדרי עדיפות פוליטיים** - כמו בעולם, גם בישראל המשטרה נוטה לעבוד על פי לחצים חיצוניים, כמו: לחץ תקשורתי, דעת קהל, "מכות מדינה", זהות הקורבן (סלב), ועוד. לעתים נראה הבדלים משמעותיים של כמות עבירות בפילוח לפי שנים. זה לא תמיד אומר שחלה עליה או ירידה במהלך השנים, אלא שהטיפול של המדינה היה שונה.
- **פתרונות בלתי פורמאליים** - לעתים נעשים ניסיונות מצד רשויות האכיפה לפתור חלק מהתלונות באופן בלתי פורמאלי על-בסיס תרבותי (סולחה, גישור).
- **אפליה** - התעלמות של רשויות האכיפה מתלונות נוכח מגדר המתלונן, מוצא אתני, מעמד חברתי-כלכלי, דת, ועוד. או ההפך, אכיפת יתר (כמו במגזר האתיופי), או הפליה לטובה של נשים לעומת גברים (מחקרים בארה"ב מראים שמידת הסלחנות של שוטרים כלפי נשים לבנות גדולה יותר מאשר כלפי נשים אפרו-אמריקניות).

רשויות המעצר

(הקביעה - של ביהמ"ש, האחריות - של שב"ס)

- **ישנם 3 קריטריונים מרכזיים** שבגינם המשטרה תחליט לעצור חשוד במעצר ימים (מעצר לצרכי חקירה) או עד תום ההליכים:
 - סכנה לשיבוש ראיות/הליכים,
 - סכנה לפגיעה בעדים,
 - סכנה לפגיעה עצמית.
- על פי הסטטיסטיקה המערכת מחמירה עם חשודים שהושמו במעצר לעומת חשודים שלא הושמו במעצר:
 - **הועמדו למשפט** - חשודים שהושמו במעצר הועמדו למשפט בשיעור גבוה יותר בהשוואה לחשודים שלא הושמו במעצר. כלומר, עצם המעצר מעלה את הסיכוי שהחשוד יועמד למשפט.
 - **הורשעו** - חשודים שהושמו במעצר הורשעו בהליך פלילי בשיעור גבוה יותר בהשוואה לחשודים שלא הושמו במעצר.
 - **נענשו בחומרה** - נאשמים שהושמו במעצר נענשו בעונשים חמורים יותר בהשוואה לנאשמים שלא הושמו במעצר.

סיבות מרכזיות לפערים הנ"ל:

- נטייה רבה יותר בקרב חשודים שהושמו במעצר להודות באשמה (הלחץ, המתח, החוויה).
- נטייה פחותה של הפרקליטות/המשטרה לסגור תיקים של חשודים שהושמו במעצר.
- נטייה רבה יותר של שופטים להרשיע חשודים שהושמו במעצר ולהטיל עליהם עונשים חמורים יותר.

בתי המשפט

- מעל 95% מהתיקים הנידונים בביהמ"ש בישראל, בעסקאות טיעון או בהליך מלא, מסתיימים בהרשעה. הרשעה בבית המשפט היא הפעם הראשונה בה עבירה נכנסת באופן רשמי לסטטיסטיקה. אולם, גם כאן ניתן לראות עיוות בשיקול הדעת השיפוטי, אשר משפיע על הסטטיסטיקה. כלומר, ההרשעות בדין הן בדרך כלל פחותות מכמות העבירות בפועל.
- **הגורמים מהם מושפעים השופטים:**
 - **מגדר:** מתייחס הן לשופט והן לנאשם. נשים מופלות לטובה ביחס לגברים. אולם בישראל לא נמצא כל הבדל בענישה בין שופטים לשופטות.

- **גיל נאשם:** קשיש לעומת בחור צעיר.
- **מעמד חברתי כלכלי של הנאשם:** טייקון או סלב לעומת נאשם אלמוני.
- **מעמד חברתי כלכלי של עוה"ד:** ששי גז לעומת עו"ד אלמוני.
- **ארכיטקטורה:** מחקרים הראו שלמבנה בית המשפט וגודלו יש השפעה על החלטת השופט. כשהשופט יושב גבוה ורחוק מהקהל, הוא חש בטוח יותר. אולם, כשהוא יושב באולם קטן והקהל קרוב אליו (משפחת הקורבן או הנאשם), החוויה יכולה להשפיע על שיקול דעתו.
- **לחץ חברתי/תקשורתי/פוליטי:** החלטות רבות של בית המשפט מושפעות בין היתר מלחץ של הציבור (רומן זדורוב). לאמצעי התקשורת יש את ההשפעה הרבה ביותר.
- **מיקום:** (לוקליזציה בענישה) שופט בבית משפט בעיר נדחת, בה אין הרבה אירועים פליליים יתייחס למקרה בכובד ראש, לעומת שופט בעיר גדולה שדן בתיקים רבים מדי יום.
- **מוצא אתני:** פקטור שמשפיע רבות על החלטות בית המשפט. בכל העולם המערבי, קיימות הרשעות רבות יותר של שחורים לעומת לבנים. בישראל יוצאי עדות המזרח היו מורשעים יותר בהשוואה ליוצאי עדות אשכנז. היום ההחמרה בענישה חלה על העדה האתיופית.
- **לאום:** (הן שופט והן נאשם) החברה הערבית בישראל מופלת לרעה לעומת האוכלוסיה היהודית. נמצא ששופטים ערבים אינם מפלים לרעה נאשמים ושופטים יהודים כן.
- **"מסורת" של ביהמ"ש:**

שירות המבחן

- הכשרה של עובדים סוציאליים ופעילות על-פי האתוס המקצועי של עבודתם
- ידע מקצועי בתחומי הרווחה והטיפול
- חסר בידע רלוונטי בתחומי הענישה, הקרימינולוגיה וחלופות המאסר שאינן 'מבחן'
- בעלות על כוח ורצון לשימור הכוח:
- חובת תסקיר קצין מבחן בהליכי אכיפת חוק כנגד קטינים,
- כ-85% מהמלצות שירות המבחן להעמדה במבחן מתקבלות על ידי השופטים המחוזיים ושופטי השלום בישראל

שיטות נוספות למדידת היקף הפשיעה בחברה

- **סקרי דיווח עצמי:** דיווח אנונימי על מבצעי עבירות.
- **סקרי קורבנות:** דיווח אנונימי של קורבנות עבירה.

בעיות מרכזיות של השיטות

- **התבססות על זיכרון:** המשתתפים לא תמיד זוכרים את המקרה כפי שהתרחש.
- **הטיה:** הרצון של המשתתף לרצות את החוקר, תוך הגזמה בפרטים.
- **פרשנות סובייקטיבית:** הסוקר מתבסס על פרשנות סובייקטיבית של המשתתף.
- **חשש מהיחשפות:** המשתתף יעדיף להסתיר מידע או למסור אינפורמציה שקרית כדי לא להחשף.
- **קיומם של קורבנות:** (עבירות ללא קורבן)

נקם, תגמול וגמול-צדק

נקם

מטרת הנקם היא מטרה מאוד עתיקה במערכות ענישה מאז ומעולם. גם היום היא נחשבת מטרה לגיטימית, בעיקר מצד נפגעי העבירה. מה שמייחד את מטרת הנקם מכל מטרה אחרת זה שיש בה מטען אמוציונאלי. היא לא מופעלת מהראש אלא מהבטן. מה שמנחה אותה זה רצון סובייקטיבי, ראשוני, בעקבות תחושה סובייקטיבית של פגיעה.

הנקם לעולם לא יהיה פרופורציונאלי לחומרת העבירה. לרוב תהיה זו תגובה עוצמתית, חזקה באופן לא פרופורציונאלי לנזק המקורי או לעבירה המקורית. פעולת נקם תיצור לרוב שרשרת תגובות בעלות אופי נקמני, כשכל תגובה חמורה יותר מקודמתה, תהליך שעשוי לסכן את שלום הציבור וקיום החברה (בעיקר בחברות קטנות).

היות ומטרת הנקם יוצרת תגובת שרשרת שרק מחמירה, מטרה זו אינה יכולה להיות ישימה במערכות ענישה פליליות הפועלות מתוך עקרונות שכלתניים נטולי-רגש. מערכת ענישה פלילית חייבת להעניש מתוך שיקול שכלתניים נטולי אמוציות.

תגמול (או גמול)

זוהי אחת המטרות השכיחות ביותר בכל מערכת ענישתית כיום. היא מתיימרת להחליף את מטרת הנקם. מטרת הגמול-צדק הפקיעה את הזכות לנקמה אישית מידי הפרט לטובת מערכת ענישה שכלתנית. מטרת התגמול מתמקדת בעבירה ולא בקורבן. לפיכך, מדובר בעונש פרופורציונאלי לחומרת העבירה, למידת האשמה ולחומרת הנזק. לא קיים כאן מרכיב רגשי, אלא מרכיב מרסן. העברייך נענש על בסיס העיקרון של "כפי שמגיע לו" - עיקרון ה Talio (עין-תחת-עין).

אולם, מדובר כאן בתגמול סימבולי. שהרי, מלבד עבירת רצח, אין אף עבירה אחרת בה מערכת הענישה יכולה להעניש על פי עיקרון פשטני של "עין תחת עין". מלבד הוצאה להורג של רוצח, לא ניתן לאנוס אנס, לגנוב מגנב, וכו'. לכן, עונש גמולי יכול ללבוש צורה סימבולית בדמות קנס או מאסר.

החיסרון בענישת התגמול היא שהיות וההתמקדות היא בעבירה עצמה, אין כל התייחסות עתידית לשיקום העברייך ולשינוי בהתנהגותו. כלומר, זה לא משנה אם לעברייך יש פוטנציאל שיקום, אם בסבירות גבוהה הוא לא יבצע עבירות דומות בעתיד, העונש יחול עליו באותה המידה כפי שיכול על כל אחד אחר שביצע את אותה עבירה.

יתרונה של מטרת התגמול בהשוואה למטרת הנקם:

- אי-הנצחת האיבה בין העברייך לבין הקורבן,
- תגובה פרופורציונאלית למידת הנזק

בניגוד למגמות היום בעולם המערבי (מלבד אמריקה), שהולך לכיוון של שיקום, ישראל עברה תהליך אמריקניזציה והפכה את מטרת הגמול-צדק למטרת העל במערכת הענישה שלה. כלומר, יותר גמול, פחות שיקום.

טיעונים בעד המטרה התגמולית

- **הדרכת האזרח** - (העברייך בכוח) מה מותר ומה אסור
- **הדרכת העברייך** - (בפועל) עד כמה מעשה העבירה אסור
- **מניעת שרירות לב** (אטימות) בענישה והגברת אמון הציבור במערכת הענישה
- **הגבלת חומרת העונש** וריסון המערכת המענישה (ענישה רק בהתאם לנזק שנגרם והתעלמות מכוונות העברייך ו/או מזהותו ומאפייניו)
- **עונש מספק** - (אמור לספק) את רצון הקורבן והציבור בנקמה, כתוצאה מכך מונע נטילת החוק לידיים (נקמה, לינץ')

עברייך בכוח: אדם עם פוטנציאל להיות עברייך
עברייך בפועל: אדם שעבר על החוק

טיועונים נגד המטרה התגמולית

- **אין לה כל אוריינטציה עתידית:** ללא אוריינטציה שיקומית. אינה מכוונת לשינוי התנהגות העבריין בפועל או העבריינים בכוח. לפיכך מהווה לא יותר מגרימת סבל במתכוון.
- **חד-מימדיות:** חוסר היכולת להתאים את סוג העונש וחומרתו למידת האשם של הנאשם. כלומר, ההתייחסות היא לחומרת העבירה ולא לנזק שנגרם. האם נכון לקבוע את חומרת העונש רק על פי הנזק? למשל: אדם שתכנן רצח אך חווה מעצור בנשק. הריי בניסיון לרצח אין שום נזק ועדיין העונש הוא חמור שבעתיים.
- האם מטרה זו שנחשבת תחליף לנקם אכן יכולה לשרת את מטרת הנקם?
- מטרה ענישתית המתעלמת לחלוטין ובאופן בוטה מגורמים המובילים לפשיעה ובניסיון להתמודד איתם. למשל, גורמים קרימינוגנים (סביבה, תורשה, וכו').

**לא ברור מה ההבדל בין "תגמול" ל"גמול"
ל"גמול-צדק" ל"מודל הצדק". צריך לברר**

גמול-צדק (Just Desert)

במהלך המאה ה-19 התפתחה בזרם המרכזי בקרימינולוגיה ההכרה כי העבריינות אינה תוצר של בחירה רציונלית של האדם, אלא פתולוגיה הניתנת לטיפול באמצעות ריפוי. גישה זו, המכונה התפיסה הפוזיטיביסטית (עליה נדבר בהמשך), ייחסה חשיבות מרכזית לשיקום, בין כותלי הכלא ומחוצה לו, במסגרת מטרת הענישה.

"Nothing works": בשנות ה-70 של המאה ה-21 התפיסה הפוזיטיביסטית ספגה מכה צורבת. הציבור (באמריקה) לא היה מוכן לסבול עוד בזבז כספים מיותרים לצורכי "שיקום", ולא היה מוכן לסבול תיוג בוטה של עבריינים כ"חולים" על-ידי "גופי הטיפול והשיקום" של המדינה ושליחתם למסגרות "חינוך ושיקום" ומתן כוח אדיר למדינה (קהילות טיפוליות). אף מחקרו של האמריקאי רוברט מרטינסון, שסקר למעלה ממאתיים מחקרי הערכה שונים שבחנו את תכניות הטיפול בעבריינים, הראה כי תכניות השיקום השונות כלל לא מסייעות בצמצום המועדות של עבריינים. למחקר זה הייתה השפעה עצומה. הרושם שהותירה התפיסה של מרטינסון הוא כי "דבר אינו עובד" (Nothing Works). הדוח של מרטינסון יחד עם העליה ברמות הפשיעה בשנים שקדמו לפרסומו והאווירה התקשורתית והפוליטית שמיקדה את תשומת הלב בפשע ובצורך במדיניות קשוחה כלפי הפשיעה, הובילו לירידת קרנו של השיקום כשיקול בענישה, ולאימוץ מדיניות ענישה המתמקדת בגמול ובהרחקה של העבריין מן הציבור.

המעבר לגמול והרחקה מן הציבור

"Just Deserve": באמצע שנות השבעים של המאה ה-20 היה פרופ' אנדרו וון הירש מהראשונים לנסח גישה תיאורטית ומעשית לענישה המכונה גמול-צדק (just deserve) - ענישה שוויונית, עונשים דומים. המודל הוצע לאחר סקירת מחקרים שהצביעו על כישלונן של שתיים ממטרות הענישה המקובלות: טיפול בעבריין והרתעת הכלל. מחקרים אלו הביאו למסקנה כי רעיון הגמול צריך להוות את ההצדקה העיקרית לענישה, והעונש צריך להיקבע על פי חומרת המעשה, ולא לפי הערכות בדבר התאמתו של עובר החוק לטיפול או לפי הערכת מסוכנותו.

SGL: Sentencing Guidelines - המודל קבע קווי הנחיה לענישה שהן טבלאות ענישה והנחיות לשופט, המגדירות טווח ענישה, בהתאם לחומרת המעשה ולעבר הפלילי של הנאשם.

עקרון הפעולה: מודל Just Desert פועל על פי שלושה עקרונות: 1. צדק, 2. אחידות, 3. יושר.

סוג העונש וחומרתו: נקבעים על-בסיס שני מרכיבים עיקריים: 1. הנזק הממשי שנגרם כתוצאה מביצוע העבירה, 2. מידת האשם של העבריין (האם העבירה בוצעה ברשלנות או בשגגה או מתוך כוונה תחילה? האם העבריין היה מודע למעשיו? וכו').

הטבלה אמורה היתה להגביל שופטים מלגזור את הדין בהתאם למשתנים כמו הרתעת הכלל או מסוכנות עתידית, שאינם מבוססים מבחינה מחקרית. הכוונה היתה שטבלאות הענישה יסייעו להפחתת רמות הענישה המקובלות. כלומר, אם העונש ישקף את החומרה היחסית של העבירה תישמר ההצדקה לענישה, ומערכת אכיפת החוק תשמור על הלגיטימיות שלה בקרב הציבור.

הרעיון ושיבור: מודל הצדק, שבבסיסו עמדה כוונה מוצהרת למתן את רמות הענישה באמצעות שליטה על שיקול הדעת של בית המשפט כך שלא יושפע משיקולים לא ענייניים המטים את הענישה לחומרה, תרם בפועל תרומה ממשית להחמרה ניכרת בענישת ולפיתוח מסיבי של תעשיית הכליאה בארצות הברית

(יותר בתי כלא), כך שיותר אזרחים מצאו את עצמם מאחורי הסורגים. יש יותר כלואים בארה"ב יותר מאשר בכל אירופה כולה. בפועל הסתבר שעונש המאסר הוא העונש היקר ביותר שיש. עלות מערכת הענישה בארה"ב מגיעה לטריליוני דולרים.

ביקורת על מודל הצדק

- **קיים קושי בקביעת סדר חומרת העבירות (Ordinal Proportionality):** מי קובע מה חמור יותר ממה? איזו עבירה קודמת לאיזו עבירה בחומרתה? האם שוד חמור יותר מסחר בסמים? האם רצח חמור יותר מאונס? האם העלמת מס חמורה יותר מזיהום הסביבה?
- **קיים קושי בקביעת חומרת העונשים:** האם קנס חמור יותר מעבודות שירות או מאסר? למשל, קנס שמוטל על עבריין עשיר אמור להיות קל יותר מאותו הקנס הניתן על עבריין עני. האם עונש מוות עדיף על מאסר עולם כשאסיר מאצה את עונשו בבידוד מלא?
- **קיים קושי בהתאמה בין חומרת העבירות לבין חומרת העונשים (Cardinal Proportionality):** הקושי הקיים בשני הסעיפים האחרונים יוצר קושי ביצירת התאמה בין חומרת העבירות לחומרת העונשים. אם לא ניתן לקבוע את סדר חומרת העבירות וכפועל יוצא, להתאים להם את חומרת העבירות, לא ניתן לקבוע התאמה אמיתית ורציונאלית בין השניים.
- **ענישה פורמאלית לעומת בלתי פורמאלית:** קיים קושי בקביעת הגבול שבין עבירות הדורשות מאסר לבין עבירות הדורשות ענישה בקהילה.
- **התעלמות מנסיבות אישיות של העבריין,** כמו רקע משפחתי, מצב סוציו-אקונומי, היסטוריה, וכו'. למשל, אדם שגנב כדי להרשים את החברים שלו לעומת אדם שגנב מתוך מצוקה כלכלית. התעלמות מנסיבות אישיות עשויה להוביל להחמרה בענישה, עד למצבים (לכאורה) אבסורדיים (Three strikes and you are out - בארה"ב למשל, אזרח שעבר את אותה עבירה 3 פעמים, הוא נכנס לכלא, ללא קשר לחומרת העבירה. לדוגמה: אזרח שגנב מחנות 3 פעמים).
- **התעלמות מקריטריונים שעשויים להיות רלוונטיים לענישה כגון:** רקע פלילי (האם קיים רקע פלילי או שמא מדובר באזרח נורמטיבי?) או רקע תרבותי (Cultural Defense).

הרתעה

הנחת היסוד בהרתעה:
כל אחד הוא עבריין פוטנציאלי

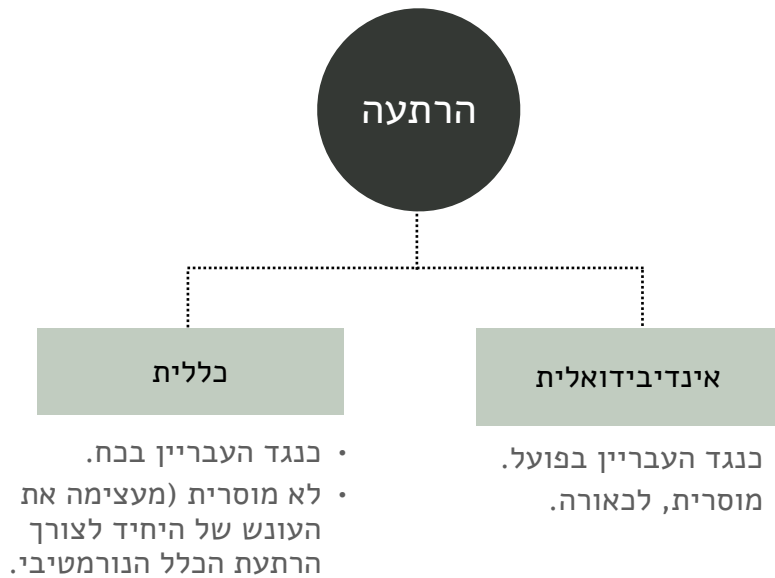
המודל ההרתעתי זונח את ההנחה שהאזרח הוא קורבן בפוטנציה ויוצא מנקודת הנחה שכל האזרחים הם עבריינים בפוטנציה. לכן, כשבית המשפט מטיל עונש עם מסר הרתעתי, הוא בעצם פונה לכלל הציבור.

הנחות יסוד בהרתעה:

- **רציונאליות** - האדם בכלל והאדם העבריין בפרט, הם יצורים רציונאליים, בעלי שיקול דעת.
- **בחירה** - האדם פועל מתוך בחירה חופשית. הוא פועל מתוך שיקולים של רווח והפסד. בעל שליטה בהתנהגות (ברצותו יעשה, ברצותו ימנע מהמעשה).
- **עיקרון העונג** - האדם פועל מתוך עיקרון העונג (האידי). הוא ירצה להעצים את העונג ולהמנע מהכאב.
- **אוריינטציה עתידית:** הנחת המוצא של בית במשפט בענישה מרתיעה היא שהעונש ירתיע גם את העבריין בפועל (המורשע), לבל יחזור לסורו, וירתיע גם את העבריינים בכוח (העתידיים) - למען יראו ויִרְאוּ.
- התנהגות העבריין בפועל תשתנה.
- התנהגות העבריינים בכוח תשתנה (תמנע עבריינותם).

השערה:

- עבריינים בפועל (מורשעים) יירתעו מעונש מעשי וימנעו מעבריינות עתידית.
- עבריינים בכוח (פוטנציאליים) יירתעו מהאיום בעונש מעשי וימנעו מביצועו. *עצמת ההרתעה תלויה בפרסום העונש ברבים, חומרתו, השלכותיו ותדמיתו הציבורית.

כשהעבריין מוענש באופן אישי, הוא נענש על פי חומרת העבירה. במקרה זה הענישה היא מוסרית. אולם, כשהענישה היא לצורך הרתעת הציבור, נשאלת השאלה, היות ובית המשפט נדרש להכריע בתיקים שמונחים לפיתחו בלבד ולהעניש עבריינים שעברו על החוק, איזה מנדט, אם בכלל, יש לבית המשפט לפנות בפן ההרתעתי אל כלל הציבור שכלל לא עבר על החוק? שאלה נוספת היא האם לבית המשפט יש, אם בכלל, זכות מוסרית להעניש עבריין בחומרה יתרה (מעבר למה שמגיע לו) רק כדי להרתיע אחרים?

תחומים שיש לתת עליהם את הדעת בחקר מטרת ההרתעה

- השפעה דיפרנציאלית לפי סוג עבירה – כל אחד מורתע מביצוע עבירה דומה באופן שונה.
- השפעה דיפרנציאלית לפי סוג עונשים – כל אחד מורתע מעונש דומה באופן שונה.
- השפעה דיפרנציאלית של האיום בעונש/השלכות העונש (Invisible Punishment)
- השפעה דיפרנציאלית לפי סוגי בני אדם – סוגי עבריינים.

ישנם שלושה מרכיבים בהקשר של הרתעה:

- **חומרה** – ככל שהעונש חמור יותר, כך הוא מרתיע יותר (מה שלא הולך בכח, הולך ביותר כח).
- **ודאות התפיסה** – הסיכוי להתפס: למשל, ככל שהפשע חמור יותר, הסיכוי להתפס גדול יותר. הסיכוי להתפס כשהעבירה מבוצעת בין כתלי הבית (עישון סמים) כשאף אחד לא מודע לה, הוא קלוש לעומת עבירת שוד של חנות שמרושתת במצלמות. הסיכוי להתפס כשהעבירה מבוצעת על ידי אדם אחד, מאשר כשלעבירה יש שותפים נוספים.

- **ודאות הענישה** – כמעט 95% מהעבריינים שנתפסו הורשעו בדין. זהו מרכיב הרתעתי בעל משקל מכריע.

*יש ודאות אובייקטיבית ויש ודאות סובייקטיבית. ודאות אובייקטיבית מתייחסת לסיכויים של עבריין כלשהו להתפס ולהענש? בוודאות סטטיקטיבית העבריין עצמו מתייחס לסיכויים שלו עצמו להתפס ולהענש. לרוב אנחנו נוטים להמעיט בסיכויים שלנו להתפס, בבחינת "לי זה לא יקרה". לכן, במישור ההרתעתי, למדינה יש אינטרס שאזרח שמתכנן לעבור עבירה יהיה בטוח בסבירות גבוה שהוא ייתפס ויענש. זו, אגב, אחת הסיבות שבכבישים יש תמרורי אזהרה על מצלמות מהירות (כדי ליצור את אפקט ההרתעה).

- **מיידיות** – הטלת העונש בסמיכות לביצוע העבירה מגדילה את אפקט ההרתעה. אפקט בעייתי בענישה הפלילית, היות והליכים משפטיים אורכים זמן רב. לעתים עברייין יכול לקבל עונש שנים רבות אחרי ביצוע העבירה. ניתן לראות דוגמה טובה לאפקט המיידיות בעבירות תעבורה, כששוטר תנועה רשאי להחרים רכב בו במקום, או שיטת השיפוט המהיר בצבא.

תיקון, שיקום וטיפול

הבסיס הפוזיטיביסטי

פוזיטיביסטי - אין הכוונה ל"גישה חיובית", אלא לוודאות חיובית וריאלית בנוגע להצלחת השיקום

זו הגישה הדומיננטית במרבית מדינות העולם. נקודת המוצא של הגישה הפוזיטיביסטית היא שקיים הבדל מהותי בין עבריינים ללא עבריינים. מטרת התיקון, השיקום והטיפול היא להחזיר את העבריין למסלול הנורמטיבי, מתוך תפיסה בסיסית שחלק גדול מההתנהגויות האנטי-סוציאליות נובע מפתולוגיות מסוימות. לכן, המטרה של אנשי המקצוע העוסקים בשיקום היא ראשית להבין את הגורמים לבעיה, כדי להציע דרכי טיפול מתאימות, ולקבוע את הפרוגנוזה (סיכויי ההחלמה). אגב, כשאנחנו מדברים על שיקום, אנו משתמשים במונחים שלקוחים מהתחום הרפואי.

• דטרמיניזם התנהגותי:

מהם הגורמים לעבריינות?

- **ביולוגי:** לומברוזו שם את הדגש על הדטרמיניזם הביולוגי/פיזיולוגי - האדם נולד עבריין - אותו לא ניתן לשקם.
- **פסיכולוגי:** מאוחר יותר פרויד שינה את הגישה ודיבר על דטרמיניזם פסיכולוגי - התמקדות בנפש האדם (רמת המיקרו) - אותו ניתן לשקם.
- **סוציולוגי:** בשנות ה-40 של המאה ה-20 חלה ירידה בפופולריות של המודלים הללו (ביולוגי ופסיכולוגי), כי גישות אלו לא הראו תוצאות מובהקות. אז החל להתפתח המודל הסוציולוגי (רמת המאקרו), שהציג קשר מובהק בין מאפיינים סוציולוגיים (חברתיים) לבין התנהגות עוברת חוק (עוני, משבר תרבותי - הגירה, מלחמה, וכו'). דוגמה: מדינה שקולטת מסות של מהגרים ולא נערכת לקליטתם כראוי, תיצור בסיס חזק להתפתחות סביבה שתצמיח חברה עבריינית (המהגרים באירופה, המסתננים ומבקשי המקלט מאריתריאה, ההגירה האתיופית והרוסית בשנות ה-90).

פרה-דיספוזיציה:
נטייה מוקדמת (נטייה מוקדמת לעבריינות).

- **התנהגות עבריינית/אנטי-חברתית** מהווה סימפטום של פתולוגיה אישית, אישיותית, פיזית, חברתית, אקלקטית - שילוב של מספר פתולוגיות.
- **מדיקליזציה של עבריינות:** גישה זו מתייחסת לעבריינות באופן מדיקלי (רפואי). היא שואלת מושגים מתחום הרפואה לצורך אבחון, מיון וטיפול (עבריין הוא אדם חולה שצריך לעשת לו דיאגנוזה ופרוגנוזה).
- **מיון אופקי ואנכי: לא דיבר על זה.**

• **ענישה אינדיבידואליסטית:** הגישה הפוזיטיביסטית טוענת כי כל מקרה שונה מזולתו וכל אחד צריך לקבל טיפול ושיקום בהתאם לנסיבות. שני אנשים עברו על החוק, אך כל אחד ביצע את העבירה מיבות אחרות. למשל, אישה שגונבת מוצר מחנות כי יש לה דחף פנימי לגנוב, לעומת אישה אחרת שגונבת מחנות כי אין לה כסף והיא חייבת להאכיל את התינוק שלה. שתי הנשים יקבלו טיפול שונה, למרות שביצעו את אותה עבירה.

• **גורמי טיפול מקצועיים:** הכנסת יותר אנשי טיפול, אבחון ומיון למערכות אכיפת החוק, החל משלבי הקליטה הראשונים של העבריין - עו"ס, קרימינולוגים קליניים, פסיכולוגיים, סוציולוגיים, מומחים בתחום המשפחה, קציני מבחן, רופאים וכד'. שילוב אנשי מקצוע אלו ייתן לשופט שיקול דעת רחב. כלומר, יאפשר לו לקבל החלטות נוספות מלבד ענישה (כלא/קנס), כמו דרכי שיקום וטיפול.

• התרסקות המודל השיקומי:

בשנות ה-70 החלה קריסה של המודל השיקומי וחזרה למודל הענישה וההרתעה, תחילה באמריקה ובהמשך במדינות נוספות באירופה.

- **ברמה הפילוסופית:** היות והמודל השיקומי עושה מדיקליזציה של עבריינות, כלומר, הוא מניח הנחת יסוד שעבריינים הם אנשים חולים שסובלים מפתולוגיה (אישית, אישיותית, פיזית או חברתית), קמו טענות לפיהן לא נמצא כל אישוש אמפירי לכך, כשמנגד קיימים מחקרים רבים אחרים שמראים

- כי עבריינים הם לרוב אנשים לגמריי בריאים, נורמלים ורציונאליים מבחינת ההתנהגות שלהם, שעושים בחירות רציונאליות ומודעות.
- ברמה האידיאולוגית: כמה התנגדות למתן כוח אדיר למדינה ולסוכניה ולשימוש שהיא עושה בכח הזה כדי לטפל באנשים, להפעיל עליהם מניפולציות שיקומיות, כשהטענה היא שהם, כאמור, בכלל לא חולים. הטענה אף היתה שהמדינה עושה שימוש מופרז בכח שלה כדי להגדיר עבריינים כחולים, כך שתוכל להפעיל עליהם מניפולציות טיפוליות שיקומיות (לתקן אותם) שלא לצורך. (Left Realism, Abolitionism)
- ברמה הפרקטית: (החל מדו"ח מרטינסון - Nothing Works) ההתנגדות היתה גם לאור המשאבים הרבים שהושקעו בתהליכי שיקום וטיפול, העסקת אנשי מקצוע רבים והחזקת מוסדות שיקומיים שעלו הון.
- * בשנים האחרונות חלה חזרה, בעיקר במדינות אירופה, למודל השיקומי. זאת למרות שהפילוסופיה השיקומית לא הוכיחה את עצמה (עבריינים הם לא אנשים חולים).

מניעה, הגבלה ונסילת כושר (Incapaciation)

הנחת היסוד במניעה:

כל אחד הוא קורבן פוטנציאלי

מטרה זאת מתמקדת בכלל האוכלוסיה (עבריינים בפועל, עבריינים בכח ושאר האזרחים). מטרה תועלתית המתמקדת בהגנה על החברה (Social Defense). כלומר, איך להפוך את החברה ליותר בטוחה.

בניגוד למטרת ההרתעה בה הנחת היסוד היא שכל אחד מאיתנו הוא עבריין פוטנציאלי, במטרת המניעה הנחת היסוד היא שכל אחד מאיתנו הוא קורבן פוטנציאלי.

יש במטרה זו הנחה מוטמעת שענישה ושיקום אינם יעילים. שיעורי הרצידיביזם גבוהים. עקב כך המדינה מפסיקה לסמוך ידיה על הגורם האנושי, על מערכת הענישה, ואפילו על החברה שתקלוט לחיקה את העבריין המשוקם, ועוברת לשימוש באמצעים טכנולוגיים פיזיים, כדי למנוע מאנשים לבצע פשע.

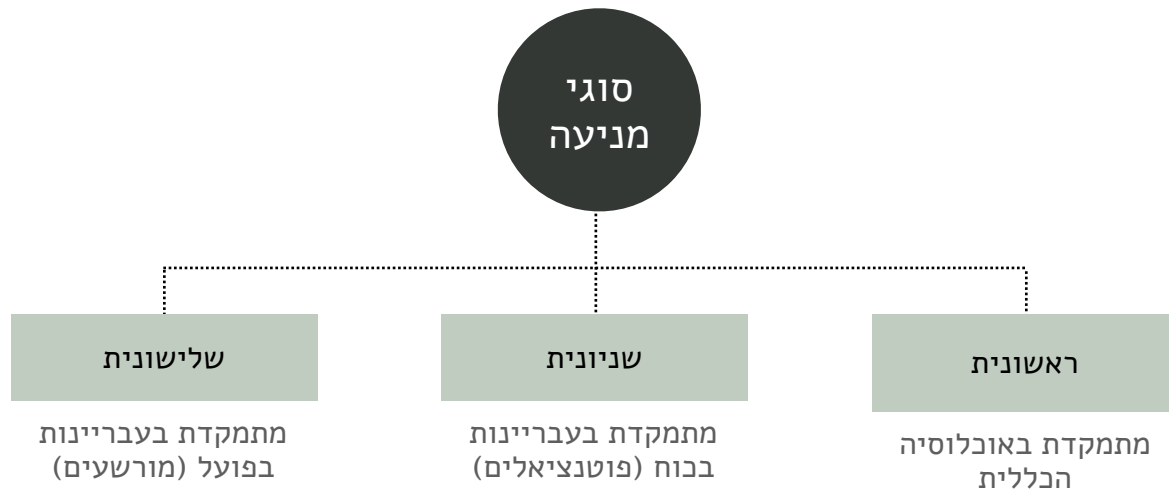
מטרה זו מושפעת בין היתר, מתיאוריות קרימינולוגיות המתייחסות לפשיעה כסגנון חיים (חברתי) וכפעולה רציונאלית שבשגרה (Life-Course Criminology, Rational Choice, Routine Activities) ולא כסטייה חריגה של יחידים בודדים. כלומר, ההנחה היא שהאדם בכלל והעבריין בפרט, הוא אדם רציונאלי, ולכן, האדם יעבור על החוק כדי להשיג מטרה מסוימת או מתוך מניע רציונאלי. למשל, אדם שאין לו כסף - יגנוב. אדם שירצה לבסס את מעמדו בעולם התחתון - ירצח. זוהי חשיבה מודעת ורציונאלית, לפיה האדם יודע שהוא עובר על החוק, אך בוחר לעשות זאת כדי להגשים את המטרות שלו. לכן הדרך היעילה היא לנטרל את העבריין, ובמקביל למנוע מאחרים מלעבור על החוק. לדוגמה: איזור מרושת במצלמות ימנע מאדם רציונאלי לבצע בו פשע. מצלמת מהירות תמנע מנהגים רציונאליים מלעבור על המהירות המותרת. רכב עם חלון פתוח לא ימנע מהגנב הממוצע לפרוץ אליו, אך רכב נעול בחניה מסורגת ימנע גישה אליו ממרבית הפורצים. אגב, אדם לא רציונאלי הוא אדם אשר דעתו משובשת. אדם זה יבצע את הפשע ללא כל קשר להגבלות ולדרכי המניעה.

בשיטות המניעה המדינה פועלת בשני מישורים: 1. כנגד החברה כולה, 2. כנגד הפרט.

ענייניה המרכזיים:

- הפסקת ההתנהגות העבריינית,
- מניעת ההתנהגות העבריינית,
- הפחתת תחושת הפחד מפשיעה.

יישום המטרה בפועל: ענישה מנדטורית, Three Strikes Law, פיקוח מוגבר בקהילה (Intensive Supervision), מצלמות רחוב, מיגון, מחסומים, הגנות סייבר, מעצרי בית, אזיקונים אלקטרוניים, כליאה במטרה להרחיק את העבריין מהציבור ולמנוע ממנו מלבצע פשע, עד עונש מוות.

מניעה ראשונית

מכלול הפעולות הפורמאליות והבלתי פורמאליות המכוונות למניעת עבריינות מצד כלל האוכלוסייה. הנחת המוצא – כל אינדיבידואל הוא עבריין בפוטנציה.

הנחת יסוד (אסיומה) נוספת בקרימינולוגיה היא שרוב פשיעת הרחוב מבוצעת על ידי אנשים שגרים באותה סביבה או בסביבה סמוכה. הנחות נוספות הן שיש יותר פשיעה באיזורים מסחריים, יש יותר פשיעה בכבישים דו-סטריים מאשר בצירים חד-סטריים. ואילו יש יותר פשיעה בצירים חד-סטריים מאשר בדרכים ללא מוצא. יש יותר פשיעה באיזורים חשוכים לעומת איזורים מוארים. יש פחות פשיעה באיזורים בהם דרכי הגישה אליהם מוגבלות. לכן, אפשר לומר כי ניתן לאמוד היקפי פשיעה בהתאם לאיזורי סביבה ומאפייניהם.

* נוכח הנחות היסוד הללו, קיימים מחקרים שמראים כי בנסיבות מסוימות הנחות היסוד הללו אינן תקפות והפשיעה מתרחשת למרות האתגרים מולם נצבים העבריינים בשטח. למשל, ניתן לראות מקרים רבים בהם עבריינים פועלים למרות נוכחות של מצלמות.

גם אם מניעה ראשונית לא תמיד מצליחה למנוע פשיעה, יש לה אימפקט חשוב מאוד, והוא תחושת הבטחון שהיא מספקת לתושבים.

דוגמאות לטקטיקות מניעה ראשונית:

- הקפדה על נוכחות בבתי ספר.
 - הקפדה על שהות בבית (במסגרת משפחתית) אחרי הלימודים.
 - סלילת רחובות צרים/חד-סטריים/ללא מוצא בשכונות מגורים.
 - גיזום ושיפור יכולת הצפייה אל מקורות הגישה לבתים.
 - שיפור תאורת הרחוב (Broken Windows).
 - טלוויזיות במעגל סגור (חניונים, מעליות).
 - סיירות הורים.
 - משטרות פרטיות.
 - מנעולי רכב ושימוש באמצעי היי-טק למניעת פשיעה.
- * הערה: מניעה ראשונית אינה במסגרת אכיפת החוק. אין כאן פעילות אכיפה, למעט סיורים משטרתיים, שגם הם נועדו ברוב המקרים להפגין נוכחות ולהרתיע.

מניעה שניונית

כל האמצעים שהמדינה משתמשת בהם כנגד אוכלוסיות שמוגדרות מבחינתה כאוכלוסיות בסיכון (פוטנציאליות לבצע פשע). מטרתה של המניעה השניונית היא **זיהוי וניבוי** של התנהגויות מסוכנות, תוך התמקדות ביחידים בעלי פוטנציאל להיות פושעים וסביבות בעלות פוטנציאל גבוה לעבריינות או

לקורבנות. מדובר באנשים אשר כבר הפגינו התנהגויות אנטי-סוציאליות, אבל עדיין לא ביצעו פשע, או איזורים מסוימים, לרוב איזורי פשיעה.

נשאלת השאלה - כיצד אנו יכולים לנבא בסבירות גבוהה שאדם מסוים יבצע פשע?

קיימות 3 שיטות ניבוי מרכזיות:

• **ניבוי קליני:** הסתמכות על תוצאות מבחנים פסיכולוגיים, פסיכיאטריים וסוציאליים (קרי: מבחנים אישיותיים) + חוות-דעת של מומחים בתחומים אלו, שמראים כי אנשים מסוימים, במצבים מסוימים, בסביבה מסוימת, יבצעו פשע, גם אם הם לא הפגינו התנהגות אנטי-סוציאלית. לדוגמה (בישראל): אדם אשר ביצע פשע חמור ועומד למשפט. הוא טוען למשל כי הוא שמע קולות שהורו לו לבצע את הפשע. אדם זה נשלח למוסד פסיכיאטרי בו הוא עובר אבחון פסיכיאטרי. במסגרת האבחון מבצע צוות של מומחים בראשות פסיכיאטר מחוזי (לרוב), הערכת מסוכנות. במסגרת הערכת המסוכנות, מתצפתים עליו, מדברים איתו, הוא עובר מבחנים. בסוף התהליך יושב הפסיכיאטר וכותב את חוות דעתו, תוך דגש כי החלטתו מבוססת על התרשמות ("אני מתרשם ש...").

• **ניבוי סטטיסטי** (אקטוארי): קורלציות (התאמות) או קשרים סיבתיים בין מאפיינים אישיים של יחידים (מעמד כלכלי-חברתי, מוצא אתני, השכלה, רקע עברייני, גיל תחילת עבריינות, מספר מאסרים קודם ועוד) לבין ניבוי התנהגות עבריינית עתידית.

• **ניבוי משפטי** (שיטת הקריירה העבריינית): קורלציות או קשרים סיבתיים בין קריירה עבריינית (סוגי עבירות קודמות, גיל תחילת עבריינות, שכיחות הפעילות העבריינית וכד') לבין ניבוי התנהגות עבריינית עתידית.

אקטואריה היא מדע, המשתמש בטכניקות מתמטיות וסטטיסטיות לפתרון בעיות כלכליות וחברתיות בהן משולבים מצבים של אי-ודאות.

* הבעיה העיקרית בשיטות ניבוי אלה, היא שאף אחת מהן וכולן ביחד, לא נמצאה בעלת יכולת ניבוי של מעל 50%. לכן, בכל פעם בה בית המשפט משתמש בניבוי מסוכנות או בטרמינולוגיה שלה (עברייני מועד), אין לניבוי זה גיבוי אמפירי (מחקרי).

דוגמאות לטקטיקות מניעה שניוניות:

- **התמודדות עם פשיעה ב"נקודות חמות":** Hot Spots – אזורים גיאוגרפיים ואירועים חברתיים שיש בהם פוטנציאל גבוה לעבריינות (תגבור משטרה, ניטור מצולם).
- **שיטור קהילתי:** חיזוק הקשרים בין תושבי האזור לבין המשטרה: תרומת המשטרה לקהילה וללכידות הקהילתית ותרומת הקהילה לתהליך קבלת החלטות בקרב מטה המשטרה (עיר ללא אלימות, סיורי הורים, Community Courts and Restorative Justice).
- **התמקדות באוכלוסיות מועדות לסיכון** ותכנון ויישום תכניות לשילוב אוכלוסיות אלו במסגרות נורמטיביות (מקא"ם, בתי-ספר המשלבים הוראה ותעסוקה).

מניעה שלישונית

כל האמצעים והפעולות המכוונות כנגד עבריינים בפועל והמיועדים לנטרל, להגביל, ולמנוע מהם לבצע נזקים נוספים לחברה.

דוגמאות לטקטיקות מניעה שלישונית:

- מאסר.
- איזוק אלקטרוני.
- סירוס.
- החמרה בענישה.
- מעצר עד תום ההליכים.
- יחידת צור - להגנה על הציבור מפני ביצוע עבירות מין חוזרות מקרב עברייני מין הנמצאים בפיקוח.
- פיקוח על עבריינים בקהילה.
- סימון בתים.
- מאסר סלקטיבי של מסוכנים.
- עונש מוות.

היבטים כלכליים בענישה

הפנולוגיה החדשה (Feeley & Simon, 1992)

ב-1992 שני החוקרים, סיימון ופילי, מפתחים תיאוריה שנקראת "הפנולוגיה החדשה", או בשמה ה אחר "הפנולוגיה המנהלתית (האדמיניסטרטיבית)".

הטענה של סימון ופילי: המדינה מוציאה לשווא הון עתק על שיקום, הרתעה, חינוך, כליאה, וכו'.

אחת הטענות שלהם היתה ש"Nothing works" (שום דבר לא עובד). כלומר, ללא קשר לאסטרטגיה או מטרות או סוגי העונשים, שום דבר לא משפיע על כמות הפשיעה. לשיטתם, מדובר בבזבז של טריליוני דולרים על שיקום, חינוך, הרתעה, כליאה, וכו', בידיעה ששום דבר לא משפיע על כמות הפשיעה.

שני החוקרים טוענים כי באופן שגוי, המדינה רואה בכסף את מהות הכל (תקנים, כח אדם, אמצעים, ענישה, וכו'). כלומר, הכל מתחיל ונגמר בכסף. אולם מבחינתם כסף לא אמור להוות פקטור בצמצום פשיעה.

מה כן צריך להוות פקטור? ידע, מחקר, אפקטיביות של ענישה, הפחתת רצידיביזם, בטחון הציבור, וכו'.

השיטה של הפנולוגיה החדשה:

הרעיון של סימון ופילי: ההתייחסות של המדינה לפושעים צריכה להיות כלכלית בלבד.

• האינטרס של המדינה צריך להיות כלכלי. במילים פשוטות, אין התייחסות לעברייני כבן-אדם, אין התייחסות אנושית, אלא כלכלית. כמו מוצר מדף. כמה הוא עולה למדינה? ניתוח צריך להיות אקטוארי (הסתברותי) של מסוכנות ומועדות. המדינה צריכה לנבא מסוכנות. לטפל ולנטרל עבריינים מסוכנים (עבריינות בסיכון גבוה, עבריינות קרייריסטית, עבריינות מין, וכו'), ולהשאיר בקהילה עבריינים לא מסוכנים. כל זאת באמצעות חישובים סטטיסטיים, ניתוח מערכות, מחקרים ביצועיים ועוד.

• ניהול יעיל, שיטתי ורציונאלי של תהליכים תוך-מערכתיים של עבריינים (The Cost-Benefit of Crime and Punishment), והזנחת מטרות של שיקום, טיפול, תיקון והרתעה.

• בחינת יעילותה של מערכת ענישה על-פי הקצאה מושכלת של משאבים ודרך פעולה/עבודה ולא על-פי שיקום/הרתעה/תוצאה.

• שימוש באסטרטגיות ענישה קונקרטיות בעלות אופי ניהולי (Managerialism): הפרטה, מחנות כליאה בהלם, שימוש בסוכנים קהילתיים התנדבותיים, שימוש בטכנולוגיות מתקדמות וחסכוניות, צמצום אוכלוסיית הכלואים למסוכנים בלבד והתקה של אוכלוסיות ממערכת אכיפת החוק למערכות אחרות (בריאות הנפש, רווחה, וכד'). עפ"י גישה זאת, המדד להצלחה הוא אינו רצידיביזם. הרעיון הוא להפעיל עונשים זולים, להוציא כמה שפחות כסף ולהכניס על כך עברייני כמה שיותר כסף.

דרכי הענישה הפלילית

עונש מוות

אחד העונשים העתיקים בהיסטוריה. שימש למטרות נקמה, להפגנת כוחו העודף של הריבון, לשחרור זעם ורגש [קתרזיס] והטלת אימה.

החל מסוף המאה ה-18 צומצם השימוש בעונש המוות במרבית מדינות העולם המערבי עד לביטולו המוחלט ברובן. זאת, בהשפעת האידיאולוגיה ההומניסטית, תהליכי חילון והשפעות רפורמיסטיות.

עונש המוות בתקופה המודרנית

מופעל במדינות טוטליטריות, במזרח הרחוק [ההוצאות להורג בסין מהוות כ- 90% מסך ההוצאות להורג בעולם], במדינות ערב [אירן], במדינות אפריקה [סודן] וב- 31 מדינות בארה"ב.

ארה"ב היא אחת מ-4 הדמוקרטיות היחידות בעולם בה מתבצעות הוצאות להורג (יפן, סינגפור, דרום קוריאה). זאת נובח:

• **דעת הקהל** – מרבית הציבור בעד מדיניות של Tough on Crime.

• **עמדת הפוליטיקאים** – תמיכה בעונש מוות נובח תמיכת הציבור.

• **בתי המשפט ובית המשפט העליון** – אין מדיניות ברורה וגורפת של ביהמ"ש העליון לעניין חוקיותו/אי-חוקיותו של עונש המוות [עפ"י סעיף 8 לחוקה, השימוש בו מוגבל לרוצחים סדרתיים שאינם עונים על הקריטריונים של אי-שפיות].

• **גזענות** – מרבית המוצאים להורג הם עניים [הגנה לא ראויה] ו/או שחורים.

החל משנת 1976 ועד
23/2/2018 בוצעו
בארה"ב 1,469 הוצאות
להורג.

שיטות מקובלות להוצאה להורג

• תלייה*

• כיתת יורים

• כיסא חשמלי

• תא גז [ציאניד]

• זריקה*

*תקלות בהוצאה להורג אינן
מובילות לחנינת העבריין [בטיעון
של כוח עליון] אלא לניסיון חוזר
עד להוצאתו להורג

טיעונים מוסריים בעד עונש מוות

• **גמול** – [קאנט; ואן-דן האג]: עין תחת עין.

• **כפרה ותשובה** [תפיסה תיאוקרטית] – רק אימת המוות מביאה להשגת מטרות אלו (למשל: האינקוויזיציה)

• **אידיאולוגיה** [קיים במשטרים טוטליטריים] – המדינה היא ערך עליון ומי שפוגע ביסודותיה העמוקים ביותר הוא אויבה וראוי למות

• **זעם ואמוציה מוצדקים** – יש להוציא להורג אנשים שביצעו מעשי פשע נוראיים ויוצאי דופן [רצח המוני; רצח סדרתי; פשעי מלחמה ועוד].

• **גמילות חסדים** – עונש מוות [לעתים] עדיף לפושע, כיוון שעונש מוות גורם לפחות סבל מאשר מאסר עולם [בתנאים קשים]

טיעונים מוסריים נגד עונש מוות

- **גמול** – הטענה היא שעונש המוות אינו מידתי לעבירה. הגמול חייב להיות סימבולי ולא קונקרטי ופשטני – כפי שקורה ביחס לכל העבירות; אחרת נוצר עיוות בענישת רוצחים. הרי לא אונסים את האנס ולא גונבים מגנב כעונש קונקרטי, אלא מכניסים אותם לכלא כענישה סימבולית. לכן אין לרצוח את הרוצח אלא לתת לו עונש סימבולי בדוגמת מאסר עולם למשל.
- **אפליה** – השימוש בעונש המוות [בעיקר בארה"ב] מפלה [עניים ושחורים] ולכן מנציח חוסר צדק במקום צדק. למשל: שיעור הלבנים והשחורים שנפלו קורבן לרצח בארה"ב כמעט שווה; עם-זאת, 80% מהמוצאים להורג בארה"ב הורשעו ברצח של קורבנות לבנים.
- **קדושת החיים** וחוסר הזכות של אדם לקחת את חייו של אדם אחר [אוריניטציה דתית].
- **הסלמה** – הוצאה להורג [רצח] של רוצח מסלים את מעגל האלימות החברתית.
- **בלתי הפיך** – חוסר היכולת לתקן את הטעות. ההנחה היא ש-4% לערך מההוצאות להורג בארה"ב היו בנגד עבריינים **חפים מפשע**. מספרים אלו עולים משמעותית בסין ובחלק ממדינות אפריקה.

טיעונים תועלתיים בעד עונש מוות

- **הרתעה כללית** – הן בהוצאות להורג והן באיום בהוצאה להורג [Erllich, 1976]. על פי ארליך, כל הוצאה להורג מונעת בערך 6 מקרי רצח.
- **מניעת לינץ'/נקמה אישית** – ברוצח עצמו, על ידי אסירים אחרים או החברה.
- **נטילת יכולת** – האדם שרצח כבר לא יחזור לרצוח יותר ולא יהווה עוד סכנה לחברה.
- **חסכון כספי** – [יתרון פוטנציאלי המותנה בהוצאה מידית להורג ומניעת מאסר ארוך שכולל החזקת צוות שלם (פסיכולוגים, עובדות סוציאליות, סוהרים), דיונים בבתי משפט, ועוד].

טיעונים תועלתיים נגד עונש מוות

- **אינו מרתיע** – בארה"ב אף נמצאה קורלציה בין עליה בשימוש בעונש מוות לבין עלייה בשיעורי העבריינות האלימה והרצח.
- **אינו יכול להרתיע** – מרבית הרוצחים מודעים לכך שהם עלולים לקבל עונש מוות ולסיכויי התפיסה הגבוהים, ובכל זאת בוחרים לפעול באופן זה.
- **שיעורי רצידיביזם נמוכים** – על-פי רוב, מדובר באירוע חד-פעמי שלא יחזור.
- **ברוטליזציה חברתית** –
- **גורם לעבריון [פלילי; בטחוני] לחוש שאין לו מה להפסיד** [כי אם ייתפס, בכל מקרה יוצא להורג]
- **עלות כלכלית גבוהה** [בפועל: שוות ערך ל - 40-50 שנות מאסר]

עונשי גוף וקלון

- **עונשי גוף** – גרימת סבל פיזי ונפשי.
- **עונשי קלון** – הוקעה ציבורית של אדם; גינוי ציבורי של התנהגות חברתית פסולה; הרתעה כללית.
- עונשי גוף וקלון הינם מהעונשים העתיקים בעולם. החל מהמאה ה-18 החל תהליך של צמצום השימוש בעונשי גוף וקלון [הומניזציה; נאורות] במדינות מערב אירופה. שימוש בעונשי גוף וקלון עדיין קיים בחלק ממדינות ערב.

עינויים

- מיסוד העינויים כדרך חקירה פלילית החל באירופה במאה ה-12 במגמה לבטל שיטות חקירה או ענישה שרירותיות וברבריות [דו-קרב].

- ההליכים הפליליים הקשורים בעינויים התבססו על חקירה, הודאות מתוך הסכמה, חקר האמת ומבחן הוכחות.
- החל מהמאה ה-18 צומצם השימוש בעינויים במדינות המערב.
- נושא העינויים וחוקיותם נדמה כרלוונטי כיום במדינות המתמודדות עם טרור ופונדמנטליזם מוסלמי.

גירוש והגליה

ההתפתחות ההיסטורית של ההגליה

• מקורו של עונש ההגליה בעונש הנידוי שהיה קיים בחברות שבטיות וקדומות.

פיאודליזם: שיטה
 חברתית-פוליטית-דתית,
 שהתבססה באירופה במהלך ימי
 הביניים. במובן הצר,
 הפיאודליזם מציין מערך של
 קשרי תלות וחסות אישיים בקרב
 אליטה השולטת באירופה
 המערבית. מקור המונח פיאודום
 – מענק קרקע שנתנו אדונים
 לנאמניהם (לווסאלים שלהם).

- אנגליה הייתה הראשונה להטיל את ההגליה כעונש רב-היקף בעולם המערבי המודרני, בעיקר כפונקציה של גורמים כלכליים וצרכים פוליטיים של המעמדות השולטים.
- הנרי השמיני ובתו אליזבת [מאה 16] נישלו בעלי אדמות רבים ומסרו אותן לאצילים שתמכו בשלטונם;
- האצילים חפצו באדמות – נוכח הדרישה הגוברת לצמר והצורך בשטחי מרעה;
- בד-בבד, הפיאודליזם התפורר והאצילים לא ראו עצמם אחראים לגורל יושבי הכפרים ולצמיתים [סטטוס שיוכי];
- כפריים רבים החלו בקיבוץ נדבות, בשוטטות, בגניבות ובשוד – לצורכי הישרדות;

- במקביל, נוכח סכסוכו של הנרי ה-8 עם האפיפיור, נסגרו עשרות מנזרים שהיוו בתי מחסה לחסרי-בית ומקור פרנסה למובטלים;
- כל הנ"ל הוביל לתהליך מאסיבי של אורבניזציה [עיור] אשר הקצין את הבעיות הללו והוסיף עליהן מחלות, הפרעה לסדר הציבורי ואיום על השלטון [נראות הבעיות וסבלה של האליטה מהן].
- לקראת סוף המאה ה-16, נוכח התפשטותה של הממלכה הבריטית למושבותיה מעבר לים, החלו לחשוב על פתרון ההגליה של "המעמדות המסוכנים" והעסקתם שם ככוח עבודה זול.
- בשנת 1597 נחקק חוק שאפשר להגלות עבריינים בני עוולה, נוודים ומקבצי נדבות חסונים.
- בשנת 1666 נחקק חוק נוסף שהסדיר את עונש ההגליה לצמיתות למושבות צפון אמריקה לעבריינים פוליטיים [משת"פים עם סקוטלנד].
- בתחילת המאה ה-18 נתפסה ההגליה כעונש מקל [שחרור מעונש מוות; בחירה בין עונש מוות לבין – 14 שנה]. בתום תקופת ההגליה הפכו העבריינים לאזרחים חופשיים.
- **ההגליה היוותה עסק כלכלי מצליח** [בניית אניות, שינוע, האכלה, 5 פאונד לכל עבריין שהוגלה] וכמו במקרים רבים אחרים של הפרטה [הון ושלטון] הובילה לשוחד של שופטים, לתנאי קיום ותברואה קטסטרופליים באניות, לאחוזי תמותה גבוהים של מוגלים.
- ההגליה לצפון אמריקה פסקה בשנת 1776 – ביטוי לעצמאות ארה"ב ושנאה למלך אנגליה
- ההערכה היא שעד אז הוגלו בין 30,000 – ל 60,000 איש

הגליה לאוסטרליה

- ההגליה לאוסטרליה החלה בשנת 1787 [11 שנים אחרי תום ההגליה לארה"ב] והסתיימה בשנת 1867.
- ההפלגה היתה ארוכה וארכה כ-8 חודשים. עקב הזמן הארוך בו שהו המוגלים באוניה, היו שיעורים גבוהים של מחלות, אחוזי תמותה גבוהים [25% מכלל המוגלים], אלימות בין העבריינים לבין עצמם ובינם לבין אנשי הסגל, ומקרים של טביעת אניות.

- מרבית המוגלים היו כפריים ואיכרים שהיגרו ללונדון ושם ביצעו עבירות רכוש פעוטות, ומיעוטם היו עניי לונדון שביצעו עבירות דומות. בנוסף, היו בין המוגלים גם פושעים פוליטיים [משת"פים עם סקוטלנד].
- המוגלים הועסקו על-ידי אנשי צבא בריטיים בעבודות פיזיות בנמלים.
- מרבית המוגלים הוחזקו במושבות עונשין, במשמעת קפדנית וזכו ליחס כעבדים.
- לצד האמור לעיל, נוכח השיפור היחסי בתנאי ההגליה עם השנים, קסמה ההגליה לחלק מהעבריינים. חלקם אף זכו עם הזמן למחילה ולשחרור ולבסוף אף קיבלו חלקות אדמה, פתחו עסקים ואף העסיקו עבריינים שהוגלו.
- בסה"כ הוגלו לאוסטרליה ב-80 שנה 163,000 אנשים

התנגדות להגליה

- **פרספקטיבה ענישתית והרתעתית:** הגולים ששרדו קיבלו שטחי אדמה, פתחו עסקים ושוקמו.
- **פרספקטיבה הרתעתית:** אין הרתעה כללית כי הציבור אינו נחשף לקשיי הגולים.
- **פרספקטיבה מוסרית:** העונש קשה מדי כי רבים מתו בדרך או חלו במגיפות.
- **פרספקטיבה של שירות הצדק:** העונש אינו ודאי ואינו אחיד כי חלק מהגולים מתו, חלק חיו תקופה קצרה במושבת עונשין בתנאי עבדות, חלק זכו בתנאים טובים מיד אחרי ההגעה לאוסטרליה.

הגליה במדינות נוספות:

- פורטוגל הייתה הראשונה להגלות עבריינים [ונוודים], בשנת 1415, למושבותיה בצפון אפריקה, בברזיל ובהודו.
- מדינות נוספות שהיגלו עבריינים: הולנד [לאינדונזיה], ספרד [לרפובליקה הדומיניקנית], איטליה [לאנדורה], צרפת [לאי השדים, לקלדוניה החדשה, לגינאה], רוסיה [לסיביר ולטורקמניסטן].
- מדינות שונות בעולם [ארה"ב, קנדה ומספר מדינות באירופה] תומכות בחידוש ההגליה למושבות עונשין רחוקות [Incapacitation; Cost-Benefit].

התפתחות בתי הסוהר

- התמוטטות הפאודליזם ונישול בעלי קרקעות ועובדיהם.
- התפתחות מוקדמת של הקפיטליזם המסחרי — אורבניזציה
- האורבניזציה יצרה אי-סדר חברתי ושימוש שכיח בעונש מוות ועבודות פרך
- מציאת עונשי המוות ועבודות הפרך כלא יעילות + עליית הזרם הפרוטסטנטי בנצרות [המטיף לישועה דרך עבודה] באמצע המאה ה-16, הובילו לעליית תנועת הסגירה [Enclosure Movement] שהטיפה לכליאת עבריינים ואזרחים "בלתי רצויים" במוסדות עבודה ושיקום המדגישים ערכים של עבודה ודת
- המאה ה-16 - **בתי עבודה** [workhouses] **ובתי תיקון** [House of corrections] שכללו העסקה של אסירים והקנייה של ערכי דת ומוסר באמצעות דרשות יומיות.
- הרציונל - שילוב בין מסורות פרוטסטנטיות לבין מסורות קאתוליות לשם ניתוק העבריינים מבטלנותם [הקניית ערכי עבודה] ותיקונם [Reform].
- 1556 - הוסב ארמון ברידוול [Bridewell] למוסד לכליאת עבריינים קלים (זונות, נוודים, עניים, בטלנים ונוכלים).
- 1576 - הפרלמנט הבריטי מנחה את כל מחוזות המדינה להקים בתי עבודה ברוח ברידוול.
- כל בתי העבודה ברוח ברידוול היו בידיים פרטיות.

- בתי העבודה ברוח הבריזווול אופיינו במשמעת נוקשה [חדרי הצפה], עבודות אפייה וטווייה [לנשים – Spinhuis], תפירת נעליים וכדורי טניס ועבודות נגרות [לגברים – Rasphuis], וניקיון רב!

בעיות מרכזיות בבתי העבודה והתיקון

- הרעה ניכרת בתנאי החיים [בעלות פרטית].
- ניצול מיני בין הכלואים לבין עצמם ובינם לבין אנשי הסגל.
- חוסר סניטציה ומחלות
- זנות
- חוסר דיפרנציאציה על-בסיס גיל, מגדר, בריאות פיסית ובריאות נפשית.
- שיטת התשלומים --< שחיתות

בתי סוהר צפים

- סוף המאה ה-18 - הפסקת ההגליה בפועל ובד-בבד לצד המשך ענישת עבריינים בעונש ההגליה: הפיכת אניות ישנות שאינן ראויות לשייט לבתי סוהר צפים [Floating Hells; Hell Holds].
- מוסדות ענישה אלו היוו, למעשה, מחסני ענישה לגברים, לנשים ולילדים.
- האסירים אולצו לעסוק בעבודות משפילות והוכו באופן שכיח.
- תנאי הכליאה היו נוראיים והאסירים סבלו מחוסר סניטציה, ממחלות ומרעב.
- בשיאה, מנתה מערכת כליאה זו 3,552 אסירים.

עליית עידן הנאורות [אמצע המאה ה-18]

- מעבר מחברה דתית לחברה תבונתית, מוסרית וחילונית [בהשפעת לוק, 1690];
- הפיכת הרציונליזם ליסוד המרכזי שעליו יש להשתית את החיים החברתיים ושבעזרתו יש לתקן חוליים חברתיים [בהשפעת ניוטון, 1687];
- אימוץ רעיונות החוקתיות והגבלת הכוח הפוליטי
- בתחום החשיבה הקרימינולוגית - אימוץ עמדה תועלתנית של הרתעה: עניינו המרכזי של העונש אינו לייסר את הפושע [תפיסה דתית קתולית] אלא להרתיע. זאת, באמצעות תגובה מהירה וודאית [בנטהם ובקריה].

ג'רמי בנטהם ורעיון הפנאופטיקון [Panopticon]

- משבר הכליאה בבריטניה ותנאי המאסר הנוראיים ששררו בבתי העבודה ובבתי הכלא הצפים הובילו את בנטהם לפיתוח הפנאופטיקון.
- פנאופטיקון = צפייה כוללת
- מבנה מעוגל שבמרכזו נמצא מגדל שמירה ומסביבו כלואים האסירים בבידוד.
- מבנה זה משרת את עקרונות הפיקוח ההדוק ואת הענישה המידית על כל הפרה של התנהגות. וזאת, באמצעות כוח אדם מינימלי ומבלי שהאסיר יודע אם הוא נצפה בכל רגע נתון או לא.
- המטרה: פיתוח תודעה של היחשפות ובקרה קבועה אצל האסיר אשר יובילו לתפקוד קונפורמי ולציות אוטומטי לכוח.
- הפנאופטיקון השפיע על החשיבה בתחום הכליאה והארכיטקטורה של בתי הסוהר [עד היום] אך מעולם לא נבנה.

ג'ון הווארד

- 1777 פרסם ספר ובו תיעוד של תנאי הכליאה הקשים והאכזריים במאות בתי סוהר באנגליה ובאירופה.
- 1779, ניסח בשיתוף המשפטן וויליאם בלקסטון את תקנון בתי הסוהר. עיקרי התקנון:
 - ביטול שיטת התשלומים של אסירים לסוהרים
 - ביקורת קבועה ושיטתית של בתי הסוהר על ידי גורמים חיצוניים, אובייקטיביים ובלתי תלויים
 - שמירה על בריאות, ניקיון וביטחון במתקני הכליאה
 - שיקום האסירים ושינוי דפוסי התנהגותם
- על-פי הווארד – שיקום אידיאלי יכול להיעשות בתנאי בידוד [שקט פיסי] בחשיפה לטקסטים דתיים [המעודדים – בחינה עצמית; חרטה; כפרה] ובפיקוח הדוק ושוטף [מאחר שפשע הוא תולדה של עצלות ואבטלה].
- בפועל: בידוד + ספרי דת + לימודי דת יומיומיים + עבודה יצרנית
- בפועל: אשפוז עבריינים חולי נפש והפרדה בין גברים לבין נשים ובין בוגרים לבין צעירים.
- לצד העובדה שרוב המהפכות ושינוי דפוסי החשיבה החברתיים והקרימינולוגיים נערכו במדינות אירופה, בתי הכלא הראשונים [בתקופה המודרנית] נבנו בארה"ב.

כלא ניוגייט [Newgate] 1773-1827

- הוסב לכלא ממכרה פחם ישן;
- תנאי כליאה מחרידים [צפיפות נוראית, כבילה של חלק מהאסירים באזיקי ברזל, הטרונגניות עצומה של עבירות, חוסר הפרדה בין גברים לבין נשים, בין בוגרים לבין צעירים ובין חולים לבין בריאים].
- הכלא נכשל מבחינה ביטחונית [בריחות רבות] ומבחינה כלכלית [העבודות שאומצו בו נכשלו בהשגת רווחים כלכליים].

כלא וולנאט [Walnut Street Prison] בפילדלפיה 1790-1835

- עד 1820 – תאי בידוד קטנים; מחסור רב במיטות; אלימות רבה.
- מ - 1820, בעקבות המלצותיה של ועדה מטעם אגודת חברי פנסילבניה
 1. תעסוקה לאסירים בתאיהם
 2. הפסקות מנוחה וריענון בחצרות פרטיות הצמודות לתאים
 3. תעסוקה לאסירים יחדיו בשתיקה מוחלטת
- אוכלוסיית הכלא הייתה די הומוגנית [רק אסירים פליליים, רק בוגרים ורק גברים] והייתה אפשרות לקיצור מאסר בעקבות התנהגות טובה.
- התנהלות הכלא הושפעה מהדת הקתולית [בידוד, כפרה ושתיקה] מהזרם הפרוטסטנטי [עבודה] ומהמהפכה התעשייתית [עבודה באולמות גדולים].
- שיטת אובורן [השיטה השקטה] 1819 – ואילך
- אסירים שהו בתאיהם בבידוד במהלך הלילה.
- אסירים עבדו, אכלו והתפללו יחדיו בשתיקה מוחלטת בשעות היום.
- שיטת הניהול הייתה דמוית-צבא: משמעת קשוחה, סדר יום קפדני, צעדות, מדים, עונשי גוף קשים.
- הכלא הושפע רבות מהקפיטליזם [עבודה באולמות גדולים] ואחד ממדדי ההצלחה שלו היה תפוקת האסירים.
- גישה זו הפכה לפופולרית יותר מגישת ההפרדה [פנסילבניה].

שיטת פנסילבניה [שיטת הפרדה] - 1826 ואילך

- המטרה המרכזית – שינוי דפוסי החשיבה וההתנהגות של האסיר באמצעות החדרת ערכים ושיטות דתיות מוסריות.
- האמצעי – בידוד מוחלט ללא עבודה, חומות עבות בין התאים המונעות תקשורת ומחייבות שתיקה, תרגול גופני בחצר קטנה ובאופן לבדי, וחשיפה לברית החדשה ולברית הישנה.
- נוכח עלות האחזקה השוטפת הגבוהה, הוכנסו לבתי כלא אלו – כעבור זמן קצר – מקורות תעסוקה [סנדלרות, נגרות, טוויה] ששירתו את האסירים לבד בתאם.

תקופת הרפורמה 1870-1876

- אסירים שנכלאו בבתי כלא ברוח שיטת אובורן וברוח שיטת פנסילבניה סבלו מ: [א] אובדן שפיות; [ב] שיעורי אלימות וקורבנות גבוהים; [ג] צפיפות יתר.
- היה קושי באכיפת משמעת ונעשה שימוש מופרז בעונשים פיזיים
- בתי הכלא נכשלו בשיקום אסירים
- במקביל: עלה הזרם הפוזיטיביסטי בקרימינולוגיה [אבחון, טיפול, שיקום]
- 1870 – הוועידה האמריקנית לכליאה המליצה על מודל כליאה תלת-שלבי:
- 8 חודשים של כליאה בבידוד לצורך "שבירת" האסיר;
- בנייה מחודשת של אופי האסיר באמצעות העסקתו בעבודות ציבוריות ומתן תגמולים עבור התנהגויות חיוביות [פסוידו- "כלכלת אסימונים"];
- הכשרה מקצועית של האסיר והכנה לשילוב מחדש בחברה. זאת, באמצעות כליאה בבתי סוהר חצי-פתוחים.
- הוועידה גם דיברה על: שיקום [reformism], מיון אופקי ואנכי, התמקדות בעברייך ולא בעבירה, שילוב כוח אדם רפואי-טיפולי, מאסר בלתי קצוב וועדת שחרור בפיקוח.

בתי הסוהר במאה ה - 20

- הכלא כמוסד טוטאלי/כוללני [ארווין גופמן]
- 2 קסטות – השולטים [Staff] והנשלטים [Inmates/ prisoners];
- המרחק החברתי בין הקסטות גדול ולא עביר;
- מערכת היחסים הפורמאלית בין הקסטות היא של מנהל-מנוהל [פקודות, תקשורת חד-צדדית, סנקציות]
- תהליכי הקליטה למוסד הכוללני: "הפשטת האני", דה-אינדיבידואליזציה, "אני קולקטיבי" [מדים, אחידות בהופעה];
- אורח החיים במוסד כולל שילוב בין כל האסירים למשך כל היום ויום-יום [אין הפרדה בין האסירים; אין ונטילציה];
- סדר היום מודולרי ו'כאילו-הגיוני'.
- אינפנטיליזציה
- תלות עצומה בסגל ופחד מהשחרור [Gate Fever]
- סטיגמטיזציה וחשיבה סטריאוטיפית [של כל קסטה על רעותה]

כאבי מאסר [The Pains of Imprisonment]

- מכלול הכאבים הנפשיים והפיזיים שחווה אסיר במהלך כליאתו והפוגעים באישיותו ובגופו.

- חלק מכאבי המאסר הם ממקור פורמאלי וחלק ממקור בלתי פורמאלי.
- שלילת חופש – ניתוק מחברים, ממשפחה ומהמערכת החברתית הכללית
- שלילת מצרכים ושירותים [Deprivation of Goods] – פגיעה בבעלות על רכוש ובבגרות האסיר (בעיקר בחברות בעלות אופי קפיטליסטי)
- שלילת יחסי מין הטרסקסואליים – פגיעה בנפש ובגוף
- שלילת אוטונומיה – חוסר שליטה בסדר היום ובחיים (אינפנטיליזציה)
- שלילת ביטחון – הכלא מהווה סביבה אלימה ועוינת
- חוסר יציבות, ספק תמידי וחוסר סדר [שאלות ביחס לשחרור; העברה לאגף/לכלא אחר, בליאה עם אסירים בעלי בעיות פסיכיאטריות ועוד]
- צפיפות
- סמים
- פריזוניזציה + קוד התנהגות

עונש הקנס הפלילי

- **סוגי עונשים פיננסיים בהליך הפלילי:** פיצוי; חילוט; קנס; תשלום כסף לקופת המדינה.
- **מטרות עונשיות:** גמול, הרתעה, שיקום (מרוצה בקהילה; אחריות על הוצאות כלכליות; העברין עובד)
- גובה הקנס – (א) על-פי סוג העבירה והסמכות השיפוטית; (ב) עד פי ארבע מעלות הנזק/העבירה

בעיות מרכזיות

- קביעת גובה הקנס (האם יש לבצע חקירת יכולת לכל נקנס; האם יש להתייחס גם "להכנסות שחורות"; איך להתמודד עם התדרדרות במצב הכלכלי של הנאשם לאורך זמן)
- השתמטות מתשלום הקנס (מרצון; מחוסר ברירה)
- קשיים באכיפה (מכתבי אזכור; מעקב; הנפקת צווי מעצר; איתור הנאשם)
- (נגזרת מכך) – הטלת קנסות נמוכים ומשניים לעונש המרכזי ופגיעה בפוטנציאל העונשי של העונש

מודלים לקניסה

- מודל הקנס הקבוע – גובה הקנס נקבע במעמד גזר הדין ואינו ניתן לשינוי
- **מודל הקנס היומי:**
 1. הטלת יחידות קנס (Fine Units) בהתאם לחומרת העבירה והנסיבות
 2. חקירת יכולת
 3. קביעת גובה הקנס ומשפר התשלומים

מאסר על תנאי

- העונש ההרתעתי הטהור ביותר – בית המשפט קובע עונש מאסר לתקופה קצובה במסגרתה הנאשם אינו נכלא אלא אם בפרק זמן מסוים שנקבע על-ידי ביהמ"ש (בישראל – עד 3 שנים), שב ועבר את העבירה המפורטת בגזר הדין.
- הפרת התנאי מחייבת מאסר, אולם מותר לשופט/ת להחליט שלא להפעילו ולהאריך את תקופת התנאי פעם אחת בלבד, בכפוף להמלצת שירות המבחן.
- היתרון (והחיסרון) הגדול של העונש – האפשרות להחמיר בדין ולהקל בו בעת ובעונה אחת
- יעילות המאסר על תנאי נתונה בספק:
 1. לעתים – משמש חלופה לחלופות ולא משפיע על שכיחות השימוש בעונש המאסר בפועל

2. לעתים מוביל להגדלת השימוש בעונשי מאסר בעקבות הפרתו
3. לא ברור אם יש לו אפקט הרתעתי (מיעוט בוטה של מחקרים)

מבחן Probation

- עונש בעל אוריינטציה חינוכית-טיפולית-שיקומית
- מוטל בעקבות הרשעה בדין אך מכוון לטיפול ולשיקום
- **תנאי המבחן:**
 1. הימנעות מעבירה במהלך המבחן;
 2. עבודה/לימודים סדירים;
 3. שמירה על קשר רציף עם קצין המבחן;
 4. עדכון קצין המבחן בשינויים משמעותיים בחיי הנאשם
- הפרה של תנאי המבחן עשויה הוביל את הנאשם חזרה לביהמ"ש וענישתו המחודשת בגין העבירה המקורית שביצע.
- המבחן מוטל (בד"כ) עד לתקופה של שלוש שנים.

תסקיר קצין מבחן

- דו"ח פסיכו-סוציאלי שמאפשר הבנה מעמיקה של אופיו של הנאשם, בעיותיו וצרכיו, העולם בו הוא חי ויחסיו עם אחרים, והעשוי להסביר את מכלול הגורמים (אישיותי, נפשי, חברתי, כלכלי, חינוכי ושילוב ביניהם) אשר הובילו אותו לבצע את הפשע ואת התאמתו למבחן.
- **התסקיר חייב להיות מוגש:**
 1. בכל מקרה בו ביהמ"ש שוקל הטלת עונש של מבחן;
 2. בכל מקרה בו מדובר בנאשמים בגילאי 18-12 (בני נוער);
 3. בכל מקרה בו מדובר בנאשמים בגילאי 21-18 בהם נשקלת הטלה של עונש מאסר בפועל.
- ביהמ"ש רשאי לבקש תסקיר קצין מבחן עבור נאשמים בגירים (+21) בכפוף להסכמתם.
- **בעיות מרכזיות:**
 1. מהימנות ככלי לאבחון ולניבוי התנהגות;
 2. עלות כלכלית גבוהה;
 3. גוזל זמן רב על-חשבון טיפול;
 4. מידת הרלוונטיות וההתאמה של תכניו לאחידות הענישה ולמדיניות ענישה שאינה שמה דגש על מודלים פוזיטיביסטיים

מאפייני המבחן

- גזר הדין אינו משקף בהכרח את חומרת העבירה
- ההנחה הבסיסית היא שההתנהגות העבריינית מונעת מגורמים אישיותיים, ביולוגיים וסביבתיים
- עניינם של תסקיר קצין המבחן ושל ההתערבות הטיפולית [בהתאמה] לאבחן את הגורמים הספציפיים שהובילו להתנהגות העבריינית, לשנות את ההתנהגות העבריינית ולתת פרוגנוזה
- שיטת הטיפול
- שיחות פרטניות המבוססות על פסיכותרפיה (פיתוח הנבחן ברמה האישית הרגשית וברמה הבין-אישית) עם הצבת יעדים ארוכי-טווח (תובנות של הנבחן ביחס לגורמים הלא-מודעים והמודעים להתנהגותו העבריינית)
- "כאן ועכשיו" – טיפול משימתי והתנהגותי קונקרטי הממוקד בחיי היומיום (קביעת סדר יום, "חוזים" בין קצין המבחן לבין הנבחן, הקפדה על מסגרות חינוכיות וטיפוליות, ועוד).
- הפעלת מגוון תכניות טיפול קבוצתיות, משפחתיות וקהילתיות (טיפול אישי וטיפול קבוצתי לנוער עובר חוק, ייעוץ להורים, צדק מאחה (גישור, Restorative Justice).

- לעתים שכיחות, מוטל עונש המבחן בשילוב עם של"צ (שירות לתועלת הציבור)
- של"צ – עד שנה (עד 500 שעות); מוטל בעקבות תסקיר קצין מבחן; מוסד ציבורי (ענישה סימבולית); עבודה בחינם אחרי שעות העבודה; אינטראקציה עם אוכלוסייה נורמטיבית; באחריות ובאכיפת שירות המבחן

בעיות מרכזיות:

- עומס אדיר על קצין המבחן (שיחות טיפוליות, קשר עם גורמי קהילה, חיבור תסקירים, פיקוח ועוד) וכתוצאה מכך – פגיעה ביעילות ההתערבות
- יכולת מוגבלת של איכות הטיפול נוכח דלות השפה של הנבחן והיותה כלי אבחוני וטיפולי מרכזי
- בזבוז זמן רב ביצירת אמון בין המטפל (ק. המבחן) לבין המטופל (הנבחן)
- קונפליקט תפקידי – קצין המבחן הוא גם מטפל וגם איש אכיפת חוק (ארה"ב)
- קביעת מדדים להצלחה (חיסכון בכסף? שיעורי מועדות? שיפור בדפוסי התנהגות, בדימוי עצמי, בתפקוד משפחתי וכד').

מאסר בעבודות שירות

- חלופת מאסר בפועל לתקופה של עד 9 חודשים
- השופט מטיל את העונש במקביל לאישורו של הממונה לעבודות שירות מטעם שב"ס בנוגע להיתכנותו של העונש
- אישור מקום העבודה (ולעתים אף מציאת מקום העבודה) ואכיפת העונש נמצאים באחריות שב"ס.
- תקופת המאסר בעבודות שירות נחשבת כתקופת מאסר כך שהפרה של תנאי המאסר בעבודות שירות עשויה להוביל להפסקתן ולשליחת העבריין לכלא לריצוי יתרת תקופת המאסר
- סטטוס העבריין הוא סטטוס של אסיר – על כל המשתמע מכך.
- עניינו המרכזי של העונש – להקטין את הצפיפות בבתי הכלא (משתלב עם מסקנות דו"ח ועדת דורנר) ולמנוע את השלכות המאסר על העבריין
- לקריאה מפורטת של ההנחיות והתנאים: [באן](#)

SHOCK-INCARCERATION PROGRAMS

IN ISRAELI SANCTIONING POLICY: TOWARD A NEW MODEL OF PUNISHMENT

Tomer Einat

SHOCK-INCARCERATION PROGRAMS IN ISRAELI SANCTIONING POLICY: TOWARD A NEW MODEL OF PUNISHMENT

Tomer Einat*

I. Introduction

Issues such as prison overcrowding, a growing realization that prisons cannot rehabilitate, and the belief that many inmates could be adequately managed in less intrusive and costly settings, have led Israeli scholars and practitioners, in the last four decades, to devote efforts to the development of alternative sanctions to imprisonment. Specifically, the focus has been on the development and elaboration of alternative sanctions that match the severity of punishment to the seriousness of the crime.

Intermediate sanctions (also called "alternative sanctions," "alternatives to imprisonment," or "community-based sanctions") have been proposed as "ways to manage the burgeoning numbers of offenders without sacrificing public safety." These punishment options are considered to fall on a continuum between traditional probation supervision and traditional incarceration.

Although the idea of developing a diverse system of punishments was theoretically accepted by many Israeli scholars and policymakers as an entirely reasonable method for adequately supervising offenders as well as allocating resources, it has not been implemented properly. For example, the percentage of offenders placed in alternative programs or in prison has remained approximately the same in the last two decades, and the Israeli Prison Service has experienced substantial increase in prison populations and costs. As yet, most Israeli Criminal Justice Agents (i.e. magistrates, prosecutors, defense attorneys, and adult probation officers) view non-residential alternative sanctions as "soft" (or not "tough" enough) on crime, and Israeli courts hesitate to punish prison-bound offenders with intermediate sanctions.

Finally, studies conducted in Israel during the last four decades seem generally to be consistent with Martinson's conclusion that no penal sanctions had a systematic effect on recidivism: the recidivism rate of offenders receiving suspended sentences and of amnestied prisoners were almost identical with those of comparison groups, and, at present, the prison sentence is considered appropriate for most intermediate and severe crimes. The fact that many Israeli policymakers view intermediate sanctions as lenient may mean that they, and, possibly, the public, will oppose employing them in lieu of a prison sentence. One of the main concerns in the criminological literature dealing with alternatives to imprisonment centers on the degree to which new alternatives are used in place of imprisonment or substitute previously developed intermediate sanction - thereby leading to the phenomenon of "net-widening". "Net-widening" is a term used to describe the unintended effect of adding controls to offenders who would not have received these controls in the normal application of justice. The implications of "net-widening" are serious

because the process results in the diversion of resources from offenders most in need of intervention to criminals who may require [almost] no intervention. Thus, instead of drawing people from the prison population, the alternative programs begin to compete for the same type of offenders, and the number of offenders in the alternatives and in prison remains the same. This process results in an increase of control over community-based sanctioned offenders with no decrease of prison-time for prisoners. As a result, intermediate sanctions become much more costly because of the additional level of control that requires more staff, equipment, and supplies.

An example of this increase in cost can be seen in an evaluation study of the impact of electronic monitoring (EM) on future crime and its functioning as a true alternative to incarceration. Bonta et al. found that it had no appreciable impact on the criminal behavior of offenders, and that the offenders continued to engage in as much crime as those who received imprisonment or those who received a sentence of probation. In addition, the research findings shed doubt on the potential savings promised by EM. The costs of purchasing equipment and monitoring low risk offenders when alternatives such as probation supervision are readily available appear counter-productive. Hence, the researchers concluded that the probability that offenders will re-offend after completing EM supervision remains the same as for those who are not electronically monitored.

The challenge, therefore, is to find an alternative to imprisonment that will be considered as "tough" by the Israeli public and policymakers, fit within the Israeli penal philosophy, fulfill a need (reduce the costs and use of prison), and do so in a way that other intermediate sanctions have not. One unique type of alternative sanction that is considered "tougher" than most other intermediate sanctions, a true alternative to imprisonment,' and is intended to reduce prison crowding and costs as well as provide a foundation of discipline, responsibility and self-esteem to young, non-violent inmates, is the correctional boot camp.

Correctional boot camps, also known as "shock incarceration programs" or "intensive incarceration programs," are short-term incarceration programs modeled after basic training in the army. These programs were first introduced in the United States in 1983 in Georgia and Oklahoma, and since that time have rapidly proliferated, first within the adult correctional system and later in juvenile corrections. Correctional boot camp programs for adults include some early release mechanisms to encourage the participants to stay in the program. In some jurisdictions the judges sentence people directly to the correctional boot camp, whereas in others the judges sentence them to a term in prison and the parole board or the corrections department select them for the correctional boot camps. Offenders are required to follow a hard daily schedule of activities including physical exercise, drills and ceremonies and substance abuse programming, along with varying degrees of education and vocational training, and they earn their way out of prison by successfully completing a 3-6 month program. Accordingly, the prison sentence can be reduced by as much as five years. Operating in a quasi-military environment, the shock element of these incarceration programs is designed to stop young offenders in their track, literally and figuratively. And, literature indicates that almost all USA state governments, along with many counties, are operating correctional boot camp programs and have either used them recently or are developing such a program.

The purpose of this paper is to propose correctional boot camp programs to the Israeli Judiciary and Correctional Systems. The article begins with a description of the Israeli sanctioning ideology, due to its resemblance, in many aspects, to the correctional boot camp penal philosophy; it then analyzes the advantages and difficulties of correctional boot camp prisons; finally, the paper advocates adopting this sanction into the Israeli

punitive system, while identifying key elements that should be implemented in order to do so effectively and appropriately.

II. Israeli Penal Philosophy and Policy

The State of Israel is characterized by a complex penal system that seeks to achieve punitive equity between offenders and combines retributive, desert, deterrence, compensatory and rehabilitative objectives. Offenders are punished because they have broken the law and deserve it, society requires protection from their offenses, it is hoped that crime can be reduced by transforming offenders into non-offenders, society needs to deter others from offending; or society hopes to repair some of the damage done to the victim.

Retribution and desert advocates try to guarantee that similar cases will be dealt with in a similar fashion, and ensure that the greater harm associated with offenses will also make them worthy of stronger retribution against the person responsible for committing them. Intensive implementation of punitive means of punishment (mainly incarceration) are encouraged. The retribution-desert trend is backed-up by the "Law and Order" philosophy, generally supporting sentencing reforms in the direction of harsher penalties. This philosophy may be illustrated in relation to sex offenses, domestic violence, and drug policies, where penalties have increased significantly.³² Rehabilitation supporters assume that individual criminals are heterogeneous human-beings with a wide spectrum of personalities, difficulties, histories, qualities, and vices. Accordingly, various innovative and non custodial modes of control (i.e. community service sanction, service work, community treatment for violent offenders, and drug treatment in the community) focusing on changing individual offenders through treatment, therapy, and increased control, are perceived as simultaneously possessing some punitive and rehabilitative features and thus, appropriate. The Israeli sanctioning policy expresses these rehabilitative ideologies through a wide range of judicial discretion and individualized sentencing policy, enabling the court to impose any sanctions that are no greater than those prescribed for the particular offense.

World-wide dissatisfaction with the consequences of rehabilitative and/or deterrent sentencing policies and consistent findings indicating that a small number of offenders commit a large numbers of crimes, led the Israeli legislator to recognize the importance of risk-assessment as well as administration of correctional populations. Accordingly, interest was aimed at administrating and supervising these populations with maximum efficiency and minimum cost. An example of this "New Penology" (or "Managerialism") ideology in the Israeli sentencing policy may be found in the administrative release law of 1990. This law, passed by the Israeli Knesset, authorizes an administrative release of prisoner when the prison population exceeds a certain maximum; this is guided completely by systemic considerations - the need to prevent (or reduce) overcrowding in the prison system.

Paradoxically, however, the Israeli penal philosophies barely affect the sanctioning policy: the relatively limited range of permissible sanctions available to Israeli courts has altered slightly during the last four decades (imprisonment, conditional imprisonment, probation, fines, community service, labor service (avodat sherut) and victims' compensation and costs.) The percentage of offenders sanctioned by a prison sentence or its alternatives remained approximately the same, and the Israeli Prison Service experienced substantial increase in prison populations and costs.

TABLE 1: Percent of Convictions in Which Imprisonment, Suspended Sentence, and Criminal Fine Were Imposed, by Type of Court

	Imprisonment			Suspended Sentence			Fine			Others ⁴³		
	1990	1999	2000	1990	1999	2000	1990	1999	2000	1990	1999	2000
District	79.0	83.8	81.9	87.7	88.4	85.4	15.8	12.2	13.1			
Magistrate	16.7	17.1	20.5	68.8	72.0	68.2	55.9	38.0	38.2			
Juvenile	6.8	6.2	5.0	18.8	21.3	18.5	37.2	40.4	40.6			
Military Tribunals	88.8	96.1	94.4	96.2	93.8	84.9	12.9	9.2	3.0			
Percent of total across courts	23.4	18.4	22.1	66.5	65.8	62.4	49.2	40.1	39.4	30.55	44.11	

The total percentages of imprisonments and suspended sentences that were imposed by the Israeli courts between 1990 and 2000 remained stable, whereas a 10% decline occurred in the imposition of criminal fines. This picture is almost identical in regard to the imposition of these penalties in juvenile and district courts, and is only slightly different in regard to magistrate's courts: whereas the percent of imprisonments and suspended sentences imposed by the magistrate's courts barely changed, the imposition of criminal fines decreased from 55.9% in 1990 to 38.2% in 2000 (see Table 1).

This penal policy is also demonstrated in the examination of the total percent of convictions in which the sanctions above were imposed on adult offenders (i.e. 18+ years old) during the years

TABLE 2: Percent of Convictions in Which Imprisonment, Suspended Sentence, and Criminal Fine Were Imposed

	Imprisonment			Suspended Sentence			Fine		
	1990	1999	2000	1990	1999	2000	1990	1999	2000
Adults	25.1	19.3	23.5	71.4	69.2	66.2	50.4	40.1	39.3

Additional interesting data, relevant to the fact that correctional boot camp prisons mostly involve young offenders convicted of less serious, non-violent crimes, has to do with the distribution of Israeli inmates by length of imprisonment, prior incarcerations, and type of offense, with about two thirds of the prisoners sentenced to less than 5 years of imprisonment, about half being first-timers, and approximately two-thirds (64.6%)

convicted for non-violent and relatively minor offenses (such as public order, fraud, drugs and property offenses). In other words, it appears that theoretically and a priori, more than 50% of the Israeli prisons population could benefit from participation in correctional boot camp prisons. Since correctional boot camps provide, among other things, a more intense rehabilitative setting conducive to achieving the goal of crime reduction, as well as enabling the state to protect public safety by guaranteeing a combination of imprisonment with opportunities for the timely release of inmates who have demonstrated their readiness to return to society, it seems that efforts should be made by both the Israeli Legislature and the Israeli Criminal Justice System to establish correctional boot camps and encourage their use for those inmates who could benefit most from them.

TABLE 3: Descriptive Statistics of Inmates by Length of Imprisonment, Prior Incarcerations, and Offense Type (2002)

Length of imprisonment	Percentage	Prior convictions	Percentage	Offense Type	Percentage
Up to 1 year	13.3	1 st imprisonment	47.5	Human Life	7
Over 1 year till 2 years	20.2	2 nd imprisonment	19.7	Bodily Assault	11
Over 2 years till 3 years	16.3	3 rd imprisonment	11.1	Sexual Offenses	8
Over 3 years till 5 years	20	4 th imprisonment	6.8	Security	6
Over 5 years till 10 years	16.4	5 th imprisonment	4.7	Other	6
10 years and more	9	6 th imprisonment and more	10.2	Public Order	13
Life	4.8			Fraudulent Offenses	2
				Drugs	14
				Property Offenses	24
				Violence in the Family	7
				Family Sexual Offenses	2

It is with regard to costs of imprisonment that alternative sanctions, in general, and the correctional boot camp, in particular, are relevant. It is indeed important to bear in mind that imprisonment is the penalty that consumes the most resources. For example: the Israeli Prison Service total budget in 1999 was 696,507,000 NIS (approximately US \$142,726,844) or 5993 NIS (approximately US \$1249) per-inmate per-month. In short,

although the concept of developing and improving a system of alternative sanctions was accepted by many Israeli scholars and policymakers as a rational method of assigning resources, reducing crime rates and rehabilitating as well as deterring offenders in less intrusive settings, it has not been well defined nor executed. The absolute number of Israeli inmates has increased significantly and the percent of convictions in which imprisonment and its alternatives were imposed has remained roughly the same during the last two decades.

So, where do correctional boot camps fit in the Israeli system of sanctions? Correctional boot camps "appear to be considered tougher than most other intermediate sanctions," and, accordingly, could be used as an alternative for a longer term in prison. Additionally, this type of sanctions can reduce prison costs and crowding, rehabilitate offenders and/or deter them from committing future crimes, if they are implemented appropriately as sole punishments and/or designed as early release mechanisms.

The perception of correctional boot camps as harsh penalties and their [potential] ability to fulfill penal needs (traits that are desired by the Israeli Criminal Justice System as well) in a way that other intermediate sanctions cannot (i.e. rehabilitation, deterrence, incapacitation, reduction of prison costs and crowding etc.), may indicate their appropriateness to the Israeli sanctioning system. Carefully matching offenders to correctional boot camp programs would thus benefit the offender, the sanctioning system and the Israeli tax-payer.

III. Characteristics of Correctional Boot Camps

Correctional boot camps are short-term incarceration programs modeled after basic training in the military, and are designed to rapidly achieve control, compliance and obedience to authority as well as providing offenders a sound foundation on which to build new lives. Participants, mainly young offenders convicted for less serious, nonviolent crimes, are given close supervision and are required to follow a rigorous daily schedule of activities including drill ceremony, inspections and physical training. They are awakened early each morning and are kept busy most of the day. Correctional boot campers are expected to follow the orders of the staff, address them by their military titles, stand at attention and respond with "yes sir" or "no sir." Punishment for misbehavior is immediate and swift and usually involves some type of physical activity like push-ups, work details, isolation and loss of privileges.

Because correctional boot camps have emerged from a range of varied motivations and intentions, it is not surprising that their programs differ significantly. The only component that almost all research has identified as being prerequisite for a program to be considered a correctional boot camp is a short period of imprisonment, typically 3-6 months, in a military type of structure, routine and discipline. More generally, common elements of

correctional boot camp facilities cited by most researchers are: (1) a regimented military-style program; (2) strict discipline and rules; (3) young, first-time, nonviolent inmates, and; (4) programs that are a shorter alternative to a prison sentence. In addition, there is some consistency in the goals of the programs, among them reduction of prison population and costs, deterrence, incapacitation, reduction of recidivism rates, and rehabilitation (i.e. treatment, education, and counseling). The environment of the severe and highly

structured shock programs combined with therapy, academic education, cognitive-behavioral skills training, drug treatment and support, is expected to expose the offender to the hard reality of prison life and, at the same time, provide him with a sense of discipline, purpose and motivation to work hard and engage in positive activities.

In addition, it should be noted that correctional boot camp programs differ significantly in their schedule of activities as well as their rehabilitative focus. Some programs offer very little programming beyond the core military and physical components, while others integrate these components with intensive treatment for substance abuse and psychological problems, counseling, education and vocational training. For example: most of Oklahoma's correctional boot camp programs place a heavy emphasis on vocational assessment, counseling, education, and physical training. Approximately 60% of each day (11 hours) focuses on "introducing inmates to activities such as electric wiring, air conditioning and welding." The goal is to expose boot campers to practical skills that could lead to their developing an interest in pursuing job training after completing the program. Alternatively, Pinellas County boot camp (PCBC) is a paramilitary treatment program "...designed to promote public safety and to increase positive social functioning and decrease recidivism of offenders....", Thus, the largest portion of each weekly day (4.5 hours, or approximately 28%) is spent in school. In addition, inmates spent an hour of free time each day in their rooms reading and doing homework.

IV. Advantages and Disadvantages of Correctional Boot Camp Programs

The theoretical and empirical literature does not offer much understanding of the effectiveness of shock incarceration programs. This is evidenced by both criticism and praise for the correctional boot camp regime.

Critics of correctional boot camps claim that the challenging nature of the camps is dramatically opposed to the constructive, interpersonally supportive environment necessary for positive change to occur.

Despite popular public confidence in their potential, several studies demonstrate that shock offenders recidivate at about the same rates as offenders in other correctional programs. Moreover, further criticism suggests that correctional boot camp programs do not incorporate elements that would increase ties or commitments to conventional activities outside the facility. In contrast to research on social bonds which demonstrates that increased social bonds are associated with decreased criminal activities, correctional boot camps are characterized by restriction on visitation, limited contact with the outside and military atmosphere that differs drastically from the environment outside the camps.

The military structure of the correctional boot camp is also a basis for concern. Critics of correctional boot camps fear that the demanding nature of the boot camp environment, mainly the early period also known as the "breakdown period," is beyond the coping abilities of some of the inmates, which may cause them depression and anxiety. And, Mackenzie and Souryal indicate that a potential danger associated with correctional boot camp's military atmosphere, including the imposition of summary punishments and the stress associated with working so close to inmates, is the abuse of inmates by correctional officers.

In addition to concerns about the structure of correctional boot camps, traditional psychologists claim that treatment and therapy require positive and supportive

interpersonal relationships, not the confrontational characteristics of the correctional boot camps environment. Critics argue that the demanding militaristic atmosphere of correctional boot camps (i.e. breakdown, structured schedule, confrontational nature of interactions between inmates and staff, etc.) is dramatically opposed to human dignity and, therefore, is incongruous with successful treatment.

Finally, some researchers reveal that correctional boot camps compete with intermediate sanctions for the same type of offenders, thus increasing the control over boot campers but not decreasing the time in prison for prisoners. Instead of drawing people from the prison population many correctional boot camp programs are used for offenders who would have not been in prison, and, consequently, the number of offenders in the alternatives and in prisons remains the same. As a result, correctional boot camps may be more costly - because the additional level of control requires more staff, equipment and supplies. This process expands and enlarges the control over boot campers but does not reduce the time in prison for prisoners.

Despite reservations about the correctional boot camp's ability to foster change and positive outcomes, this program does show promise.

Advocates of correctional boot camps argue that the focus on strict control and military structure provides a safer environment conducive to positive change. From their perspective, the intense physical activity and healthy atmosphere of the camps may "coerce offenders into treatment, either during the in-prison phase or afterwards during community supervision-treatment that they would not otherwise voluntarily obtain", and, thus, is valuable in motivating participants to reevaluate their lives, making them more willing to change. This assumption is supported by some evidence that correctional boot camps appear to have a more positive impact on boot campers in regard to antisocial attitudes and depression, and are perceived to be more therapeutic, helpful, and safe relative to the traditional facilities. In keeping with this perspective, it is noteworthy that Mackenzie et al. found positive social attitudes to be associated with a decrease in recidivism rates.

Moreover, various studies examining the effectiveness of correctional boot camps in reducing recidivism provide evidence that correctional boot campers do better than inmates who are sentenced to prison, with the correctional boot campers being less likely to be arrested for new crimes. For example: the evaluation of Georgia's boot camp program found that after three years, the recidivism rates of the boot camp offenders (41%) were significantly lower than those who went to prison (50% to 60% depending upon the subgroup). The New York's Department of Corrections and the Division of Parole Evaluation of boot camp program (1997) found that after three years boot camp parolees were significantly less likely to be returned to prison (21%) than non-shock parolees (26%).

In addition to promising recidivism data, research indicates that correctional boot camps can reduce prison crowding and costs if they are designed as early release mechanisms and offer a strong treatment focus along with intense community supervision and services after release. By careful implementation with offenders who would otherwise be in prison, and the release of a substantial number of offenders prior to the time they would otherwise be released, coupled with an aftershock component (i.e. community supervision), correctional boot camps could reduce inmates' recidivism rates, shorten the prison terms of an adequate number of offenders and lower prison crowding and costs.

Additionally, research examining correctional boot camps has shown very little negative impact from the program. Contrary to inmates in traditional prison facilities, correctional

boot camp graduates believe the program helped them, report being drug free as well as physically healthy when leaving the correctional boot camp, and are optimistic about the future. Correctional boot camp prisoners and their families also appear to take pride in completing the program.

Furthermore, correctional boot camp supporters argue that these programs are not considered abusive, and many of their components are beneficial if combined with follow-up care that addresses the criminogenic needs of the offenders. Mitchell, et al. suggest that, at least from the perspective of the inmates residing in the facilities, the correctional boot camps are a more positive environment than traditional facilities. Correctional boot camp residents perceive their environments as less hostile and more therapeutic than inmates in traditional facilities. In addition, correctional boot camp prisoners and their families appear to take pride in completing the program. Indeed, a correctional boot camp is one of the few places where parents take pictures of offenders successfully completing their incarceration sentence. Mackenzie and Souryal propose that although inmates incarcerated in a correctional boot camp may be vulnerable to staff-on-inmate abuse, inmates sentenced to the presumed alternative - conventional prison - are vulnerable to inmate-on-inmate violence. Additionally, they reveal that most correctional boot camps prison incorporate therapy, counseling and educational programs in their daily schedule, a rehabilitative component that has grown over the years. Accordingly, offenders spend more time in treatment type activities while they are in correctional boot camp prisons than they would if they were in traditional prisons. Stinchcomb and Terry emphasize that correctional boot camp staff members work at instilling order, respect, and rational decision-making into lifestyles that have often been characterized by disorder and disrespect. Lastly, Mackenzie, and Brame propose that the rigor and highly structured shock program environment is expected to expose the offender to the hard reality of prison life, but, simultaneously, provide offenders with a sense of discipline, purpose, and motivation to work hard and engage in positive activities. All the above provides some basis for understanding that although shock incarceration programs incorporate programmatic components that focus on military drills and ceremonies, discipline, physical exercise, substance abuse programs, and varying degrees of education and vocational training, they operate in a constructive-quasi-military-rehabilitative environment.

As a final note of support for the correctional boot camp program, some researchers consider correctional boot camps as suitable or just desert for offenders. While in the past, length of prison term had been equated with severity of sentence, correctional boot camps introduce a short but intense program that may be equal, in the public's and legislatures' mind, with a longer but less intense term of prison.

Overall, research findings indicate that correctional boot camp prisons are neither as good as the advocates assert nor as bad as the critics imply. At the same time, and in spite of the on-going debate regarding the effectiveness of correctional boot camp prisons, I submit that the punitive-rehabilitative potential of these facilities, the similarity between their multi-penal goals and the Israeli Sanctioning System objectives, the overcrowding of Israeli prisons, and the practice of rehabilitating offenders in Israel through military frameworks, should motivate the Israeli legislature to embrace this type of punishment - at least on an experimental basis.

In short, correctional boot camp programs are designed to deter offenders from the continued pursuit of crime, provide them with a sense of discipline and motivation to work hard and engage in positive activities, rehabilitate inmates by providing education, treatment, and counseling components, as well as military drill, physical labor, and highly structured daily regimen, and reduce prison cost and crowding. This spectrum of goals is

comparable to the Israeli Penal System objectives, hence providing a basis for hypothesizing the relevance of correctional boot camp programs to the Israeli Penal System as well as their ability to attain these in a way that other intermediate sanctions do not.

From this standpoint, it should be remembered that for more than five decades, the IDF (Israel Defense Forces) administers a variety of educational and vocational programs assisting deprived populations to successfully integrate into society. In addition, from the early 1970s the IDF began conscripting many non-serious youth offenders in an attempt both to increase its manpower pool and to provide remedial socialization in the context of military discipline. Thus, it would seem much to be said in favor of a military model of rehabilitation, education, and punishment, especially if it provides treatment and discipline to individuals, prepares them for a productive life in society and reduces prison crowding and costs.

V. Implementation of Correctional Boot Camps in Israel – Recommendations

The broad experience of the American Correctional System in implementing correctional boot camp prisons, as well as its conclusions regarding the advantages and disadvantages, and the modifications that should be effected in order to improve the correctional boot camps' punitive-rehabilitative outcome, should benefit the Israeli Criminal Justice System. In order to successfully implement correctional boot camp programs and thereby reduce prison crowding and costs, lower recidivism rates and improve offenders' community adjustment, the Israeli Criminal Justice System should take notice of the following aspects:

A. Intensive Therapeutic Activities

Although most correctional boot camp prisons incorporate educational programs, counseling and therapy and, therefore, coerce boot campers into spending more time in treatment-type activities while they are in boot camps than they would if they were in traditional prisons, an overall meta-analysis of recidivism found no differences between correctional boot camp and comparison samples. One possible explanation for correctional boot camp prisons' lack of ability to reduce recidivism when compared to other correctional alternatives is related to the fact that they offer no more therapy or treatment than the alternatives. The core element of correctional boot camp programs is still military drill and ceremony, physical training and hard labor, which can be expected to have little value in themselves.

Sufficient research currently exists to demonstrate that incorporation of intensive therapeutic activities into the regime of the camps combined with intensive supervision in the community, produce lower recidivism rates and thus can be effective in changing offenders. Hence, the Israeli Criminal Justice System should stress the implementation of intensive therapeutic activities inside the correctional boot camps (i.e. teaching, drug treatment, professional training, counseling, education and vocational training). These types of activities should produce lower recidivism rates and expand the success of rehabilitating boot camp graduates.

B. Targeting Prisoners

Prison crowding is affected by two factors: the number of new admissions to prison and sentence length. Keeping that in mind, it is important to realize that many correctional boot camp programs target the same offenders as alternative intermediate sanctions and "are used for the offenders who would have been in a previously developed intermediate sanction, not for those who would have been in prison. Instead of drawing people from the prison population, correctional boot camp programs compete with alternative sanctions for the same type of offender, and the number of offenders in the prisons and the alternatives remains almost the same.

In view of that, the Israeli Criminal Justice System should target offenders who would otherwise be in prison, and, consequently, shorten the prison terms of a substantial number of offenders and have an impact on prison crowding. By carefully directing prison bound participants to the appropriate correctional boot camp programs, avoiding selection of offenders who would otherwise serve an intermediate sentence, and refraining from accepting offenders with prior or current violent offenses as well as physical and mental limitations (which would prevent them from participating in intensive physical exercise and/or adjusting positively to the military-disciplined environment), the criminal justice system would achieve a reasonable allocation of resources and incidentally increase the ability of the correctional boot camp program to reduce prison crowding and costs. Voluntary participation in the relatively brief correctional boot camp programs should reduce prison cost and crowding, as potential applicants with longer original sentences opt for shorter periods of incarceration.

C. Location

The location of a correctional boot camp within a multiple-use facility or an existing prison site should reduce the cost of providing boot-camper services and programs. In addition, placing a correctional boot camp inside an existing prison site should increase punishment and deterrence by providing a reminder of the possible result of future crime and increase incapacitation where greater levels of security are present.

D. Reintegration of Offenders

Community supervision issues make up the final set of conditions for correctional boot camp success. Cowels and Castellano note that where shock incarceration programs were longer and offered a stronger treatment focus along with intensive community supervision and services after release, "graduates" return to prison at lower rates. A follow-up care program that is designed to get the boot camper into school, work and living in a supporting community environment is vital for success. Post-release rehabilitative components such as job assistance, training programs, counseling and on-going treatment services, as well as increased length of monitoring time after release (i.e. placing released boot campers in halfway houses or some other forms of partial community confinement) should improve the rehabilitative-deterrent-punitive capacity of correctional boot camp programs.

Hypothetically, post-release rehabilitative components such as counseling, education and vocational training should increase the rehabilitative capacity of correctional boot camp programs by extending treatment and easing transition into the community, but also will increase the costs. The effects of increased costs of post release treatment and training programs may be mitigated by counseling, education, vocational training and services provided by community organizations with minimum (or no) charge to correctional boot camp graduates.

VI. Discussion and Conclusion

I wish to begin the discussion by stating that two important roles of academic theorists and researchers in the fields of criminology and penology are to criticize existing concepts and practices of punishment and to show how innovative punitive philosophies could be applied in practice. Although the routes from research to practical policy, as well as from a theoretical account of the justification of punishment to a decision about what particular punishments should be available to the courts, are neither clear nor short, theoretically or empirically-minded scholars should, at least, be able to give some indication of how they could be mapped.

The State of Israel is characterized by a complex penal system that combines retributive, desert and deterrence objectives, with individualistic-rehabilitative ones. Rehabilitation supporters assume that effective diagnosis and classification of offenders and implementation of appropriate rehabilitative-treatment policies and practices of penal intervention (i.e. employment, counseling, and treatment), will guide offenders into changing their behavior and, hence, advocate extensive use of community-based sanctions (also known as alternatives to imprisonment). Others advocate desert and incapacitation policies but encourage more punitive means of punishment; for example, the revision and significant increase and severity of penal laws dealing with drug offenses. Still others who argue for managerialism are concerned about the high rates of criminality and the large numbers of offenders, as well as the difficulty in achieving rehabilitation objectives, encouraging effective and economical risk evaluation and management of large numbers of offenders; while victim protection and victim's rights adherents focus on "vulnerable" victims and remedies for victims who are not directly related to the Criminal Justice System (i.e. ill treatment of children), and are concerned with improvement of court procedures and punitive policies enabling criminal judges to order that an offender will pay an amount of restitution to the victim.

The ambivalence, confusion and complexity that characterize the penal philosophy of the Israeli Judicial System, are clearly reflected in the sanctioning policy as well. While, basically, the welfare and rehabilitation models still appear to be the dominant characteristic of penal and correctional policy, prison sentences are imposed more frequently than other penal sanctions against severe and intermediate offenses. Realistic interpretation given by the Israeli legislature to the matter of "imposing a punishment" is that of imposing a prison sentence while alternative sanctions are mainly imposed against mild offenses. Hence, the distribution of sentences implemented by Israeli courts during the last three decades remained relatively stable.

One possible conclusion that could be drawn out of this puzzling penal reality is that the Israeli legislature conceives the punitive rehabilitative-deterrent powers of the alternative sanctions as negligible and unnecessary. Such a conception is likely to erode the utilization of these sanctions in the future.

Alternatively, it might be possible that the significant role of rehabilitation and welfare objectives in the Israeli penal philosophy, as well as the extensive implementation of community-based sanctions by many western criminal justice systems, indicate a lack of appropriate intermediate sanctions (or punitive responses) available to the Israeli judiciary. If this is the case then embracing new means of punishment that are perceived as "tough" on crime and effectively combine supervision, discipline and responsibility with varying degrees of life skills programs, education and vocational training, could be regarded as appropriate. One such alternative may be the correctional boot camp.

Correctional boot camp prisons are models of punishment considered to be tougher than most other intermediate sanctions. These models of punishment introduce a short and highly intense intermediate sanction and are assumed to be equal with a longer but less intense term of prison. Although correctional boot camp opponents argue that their military-stressful environment is harmful to inmates and that they fail in reducing prison crowding and recidivism rates, advocates argue that a military structured environment may coerce offenders into treatment and consequently, be constructive in the rehabilitation process, as well as that correctional boot camps can reduce prison crowding and costs if they are designed as early mechanisms (i.e. in lieu of a prison sentence). Additionally, correctional boot camp supporters point out that participants perceive their environment as more therapeutic, helpful and safe relative to traditional facilities.

In light of their many advantages and the need for innovative means of punishment in the Israeli Judicial System, I suggest that the acceptance and implementation of correctional boot camp prisons will greatly benefit the Israeli Criminal Justice System, provided that three key elements are strictly implemented: (a) strong treatment elements (i.e. therapy, counseling, educational and vocational training) inside the camp; (b) post-release follow up care programs coordinated by probation staff, and (c) careful design and targeting of suitable offenders.

The present evaluation, regarding the suitability of shock incarceration programs for the Israeli Sanctioning System, is still incomplete and some important questions have been left untouched. Perhaps the most significant of these is a detailed discussion of the amount of money needed in order to build correctional boot camps in Israel as well as training professional staff. At the same time, following the Israeli Criminal Justice System's numerous problems - mainly lack of intermediate sanctions that would ensure appropriate implementation of its penal philosophy, overcrowded prisons and harsh living conditions, difficulties in re-entry programs and high financial costs for the Israeli taxpayer - I believe an adoption of correctional boot camps would be wise and relevant, at least on an experimental basis. Acceptance of this relatively tough and innovative correctional alternative would enrich the repertoire of sanctioning strategies available to the Israeli Correctional System and possibly reduce recidivism, prison overcrowding and costs, thus, inspiring confidence regarding the use of alternative sanctions.

תוכניות לכליאת הלב

במדיניות הסנקציות של ישראל: לקראת מודל חדש של ענישה

תרגום של המאמר באנגלית
(למעלה) דרך גוגל טרנסלייט

1. הקדמה

נושאים כמו צפיפות בכלא, הבנה גוברת שבתי הכלא אינם יכולים לשקם, והאמונה שניתן לנהל אסירים רבים במסגרות פחות חודרניות ויקרות, הובילו את החוקרים והעוסקים בישראל, בארבעת העשורים האחרונים, להקדיש מאמצים לפיתוח של סנקציות חלופיות למאסר. באופן ספציפי, ההתמקדות הייתה בפיתוח ופיתוח של סנקציות חלופיות התואמות את חומרת הענישה לחומרת הפשע.

סנקציות ביניים (הנקראות גם "סנקציות חלופיות", "חלופות למאסר" או "סנקציות מבוססות קהילה") הוצעו כ"דרכים לנהל את המספר ההולך וגדל של עבריינים מבלי להקריב את ביטחון הציבור". אפשרויות הענישה הללו נחשבות כנופלות על רצף בין פיקוח מבחן מסורתי לבין כליאה מסורתית.

למרות שהרעיון של פיתוח מערכת ענישה מגוונת התקבל תיאורטית על ידי חוקרים וקובעי מדיניות ישראלים רבים כשיטה סבירה לחלוטין לפיקוח הולם על עבריינים וכן להקצאת משאבים, הוא לא יושם כראוי. כך למשל, אחוז העבריינים המוצבים בתוכניות חלופיות או בכלא נותר בערך זהה בשני העשורים האחרונים, ושירות בתי הסוהר הישראלי חווה גידול ניכר באוכלוסיית הכלא ובעלויותיהם. עד כה, רוב סוכני המשפט הפלילי הישראלי (כלומר שופטים, תובעים, סגורים וקציני מבחן למבוגרים) רואים בסנקציות חלופיות שאינן למגורים "רכות" (או לא "קשות" מספיק) על פשע, ובתי המשפט בישראל מהססים להעניש את המאסר. - כבול עבריינים עם סנקציות ביניים.

לבסוף, נראה כי מחקרים שנערכו בישראל בארבעת העשורים האחרונים תואמים בדרך כלל את מסקנתו של מרטינסון כי לאף סנקציות עונשיות לא הייתה השפעה שיטתית על חזרתיות: שיעור החזרות של עבריינים המקבלים מאסר על תנאי ושל אסירים חנונים היה כמעט זהה לאלו של קבוצות השוואה. , וכיום, עונש המאסר נחשב מתאים לרוב עבירות הביניים והחמורות. העובדה שקובעי מדיניות ישראלים רבים רואים בסנקציות ביניים מקלות עשויה לגרום לכך שהם, ואולי גם הציבור, יתנגדו להעסקתן במקום עונש מאסר. אחד החששות המרכזיים בספרות הקרימינולוגית העוסקת בחלופות מאסר מתמקד במידת השימוש בחלופות חדשות במקום מאסר או תחלופה של סנקציית ביניים שפותחה בעבר - ובכך מובילה לתופעה של "הרחבת הרשת". "הרחבת רשת" הוא מונח המשמש לתיאור ההשפעה הבלתי מכוונת של הוספת בקרות לעבריינים שלא היו מקבלים בקרות אלה ביישום הצדק הרגיל. ההשלכות של "הרחבת הרשת" הן חמורות מכיוון שהתהליך מביא להסטה של משאבים מהעבריינים הזקוקים ביותר להתערבות לעבריינים שעשויים לא לדרוש [כמעט] שום התערבות. כך, במקום למשוך אנשים מאוכלוסיית הכלא, התוכניות החלופיות מתחילות להתחרות על אותו סוג של עבריינים, ועל מספר העבריינים בחלופות והכלא נשארות זהות. תהליך זה מביא להגברת השליטה על עבריינים מוגנים בסנקציות קהילתיות ללא ירידה בתקופת המאסר לאסירים. כתוצאה מכך, סנקציות ביניים הופכות יקרות הרבה יותר בגלל רמת השליטה הנוספת זה דורש יותר צוות, ציוד ואספקה.

דוגמה לעלייה זו בעלות ניתן לראות במחקר הערכה של השפעת הניטור האלקטרוני (EM) על פשיעה עתידית ותפקודו כחלופה אמיתית למאסר. Bonta et al. מצא כי אין לה השפעה ניכרת על התנהגותם הפלילית של עבריינים, וכי העבריינים המשיכו לעסוק בפשע כמו אלה שקיבלו מאסר או אלה שקיבלו עונש מאסר על תנאי. בנוסף, ממצאי המחקר משילים ספק לגבי החיסכון הפוטנציאלי שהבטיחה EM. העלויות של רכישת ציוד ומעקב אחר עבריינים בסיכון נמוך כאשר חלופות כגון פיקוח על מבחן זמינות נראות לא מועילות. מכאן, החוקרים הגיעו למסקנה כי ההסתברות כי עבריינים יעברו עבירות חוזרות לאחר השלמת פיקוח EM נותרה זהה לאלו שאינם במעקב אלקטרוני.

האתגר, אפוא, הוא למצוא אלטרנטיבה למאסר שתיחשב כ"קשוחה" על ידי הציבור הישראלי וקובעי המדיניות, שתתאים לפילוסופיית העונשין הישראלית, תמלא צורך (תפחית את העלויות והשימוש בכלא) ולעשות זאת. באופן שלא עשו סנקציות ביניים אחרות. סוג ייחודי אחד של סנקציות חלופיות הנחשבות ל"קשוחות" יותר מרוב סנקציות הביניים האחרות, חלופה אמיתית למאסר, ונועד לצמצם את הצפיפות

והעלויות בכלא וכן לספק בסיס של משמעת, אחריות והערכה עצמית לצעירים. , אסירים לא אלימים, הוא מחנה האתחול בכלא.

מחנות כליאה, המכונה גם "תוכניות כליאה בהלם" או "תוכניות כליאה אינטנסיביות", הן תוכניות כליאה קצרות מועד שעוצבו במודל של הכשרה בסיסית בצבא. תוכניות אלו הוצגו לראשונה בארצות הברית בשנת 1983 בג'ורג'יה ואוקלהומה, ומאז התרבו במהירות, תחילה במערכת התיקון למבוגרים ומאוחר יותר בתיקוני נוער. תוכניות אתחול מתקן למבוגרים כוללות כמה מנגנוני שחרור מוקדם כדי לעודד את המשתתפים להישאר בתוכנית. בתחומי שיפוט מסוימים השופטים גוזרים אנשים ישירות למחנה התיקון, בעוד שבאחרים השופטים גוזרים אותם לתקופת מאסר ווועדת השחרורים או מחלקת התיקונים בוחרת אותם למחנות האימון. עבריינים נדרשים לעקוב אחר לוח זמנים יומי קשיח של פעילויות כולל פעילות גופנית, תרגילים וטקסים ותכנות שימוש בסמים, יחד עם דרגות שונות של השכלה והכשרה מקצועית, והם מרוויחים את דרכם מהכלא על ידי השלמת תוכנית מוצלחת של 3-6 חודשים. . בהתאם, ניתן להפחית את עונש המאסר בחמש שנים. פועל בסביבה מעין צבאית, אלמנט ההלם של תוכניות הכליאה הללו נועד לעצור עבריינים צעירים במסלולם, מילולית ופיגורטיבית. כמו כן, ספרות מצביעה על כך שכמעט כל ממשלות מדינת ארה"ב, יחד עם מחוזות רבים, מפעילות תוכניות אתחול מחנה תיקון והשתמשו בהן לאחרונה או מפתחות תוכנית כזו.

מטרת מאמר זה היא להציע תוכניות אתחול מחנה תיקון למערכת המשפט ומערכות התיקון בישראל. המאמר מתחיל בתיאור של אידיאולוגיית הסנקציות הישראלית, בשל הדמיון שלה, בהיבטים רבים, לפילוסופיית העונשין של מחנה התיקון; לאחר מכן הוא מנתח את היתרונות והקשיים של בתי סוהר מחנות תיקון; לבסוף, העיתון דוגל באימוץ הסנקציה הזו לתוך מערכת הענישה הישראלית, תוך זיהוי מרכיבים מרכזיים שיש ליישם על מנת לעשות זאת בצורה יעילה והולמת.

2. פילוסופיה ומדיניות עונשין ישראלית

מדינת ישראל מאופיינת במערכת ענישה מורכבת השואפת להשיג שוויון עונשי בין עבריינים ומשלבת מטרות גמול, מדבר, הרתעה, פיצוי ושיקומו. עבריינים נענשים כי הם עברו על החוק וראויים לכך, החברה דורשת הגנה מפני עבירותיהם, יש לקוות שניתן להפחית את הפשיעה על ידי הפיכת עבריינים ללא-עבריינים, החברה צריכה להרתיע אחרים מפגיעה; או שהחברה מקווה לתקן חלק מהנזק שנגרם לקורבן.

תומכי הגמול והמדבר מנסים להבטיח שמקרים דומים יטופלו בצורה דומה, ולהבטיח שהפגיעה הגדולה יותר הקשורה בעבירות תהפוך אותם לראויים לגמול חזק יותר כלפי האחראי לביצוען. מעודדים יישום אינטנסיבי של אמצעי ענישה עונשיים (בעיקר כליאה). מגמת הגמול-המדבר מגובה בפילוסופיית "חוק וסדר", התומכת בדרך כלל ברפורמות של ענישה בכיוון של ענישה מחמירה. פילוסופיה זו עשויה להיות מומחשת ביחס לעבירות מין, אלימות במשפחה ומדיניות סמים, שבהן העונשים גדלו באופן משמעותי. 32 תומכי השיקום מניחים שפושעים בודדים הם בני אדם הטרוגניים עם קשת רחבה של אישיות, קשיים, היסטוריה, תכונות ותכונות. פגמים. בהתאם לכך, אופני שליטה חדשניים ולא משמורנים (כלומר סנקציה של שירות לקהילה, עבודת שירות, טיפול קהילתי לעבריינים אלימים וטיפול תרופתי בקהילה) המתמקדים בשינוי עבריינים בודדים באמצעות טיפול, טיפול והגברת השליטה, נתפסים בו זמנית. בעל כמה תכונות ענישה ושיקומיות ולכן, מתאים. מדיניות הסנקציות הישראלית מבטאת אידיאולוגיות שיקומיות אלו באמצעות מגוון רחב של שיקול דעת שיפוטי ומדיניות ענישה פרטנית, המאפשרת לבית המשפט להטיל סנקציות שאינן גבוהות מאלה שנקבעו לעבירה המסוימת.

חוסר שביעות רצון עולמית מההשלכות של מדיניות ענישה שיקומית ו/או מרתיעה וממצאים עקביים המצביעים על כך שמספר קטן של עבריינים מבצעים מספר רב של פשעים, הובילו את המחוקק הישראלי להכיר בחשיבות הערכת סיכונים כמו גם ניהול של תיקונים אוכלוסיות. לפיכך, העניין בוון לניהול ופיקוח על אוכלוסיות אלו ביעילות מקסימלית ובמינימום עלות. דוגמה לאידיאולוגיה "פנולוגיה חדשה" (או "ניהוליות") זו במדיניות הענישה הישראלית ניתן למצוא בחוק השחרורים המינהלי משנת 1990. חוק זה, שעבר בכנסת ישראל, מתיר שחרור מנהלי של אסיר כאשר אוכלוסיית הכלואים חורג ממקסימום מסוים; זה מונחה לחלוטין על ידי שיקולים מערכתיים - הצורך למנוע (או להפחית) צפיפות במערכת הכלא.

אולם באופן פרדוקסלי, פילוסופיות העונשין הישראליות כמעט ואינן משפיעות על מדיניות הסנקציות: הטווח המצומצם יחסית של סנקציות מותרות העומדות לרשות בתי המשפט בישראל השתנה מעט במהלך ארבעת העשורים האחרונים (מאסר, מאסר על תנאי, מאסר על תנאי, קנסות, עבודות שירות, שירות עבודה (עבודה). שרות) ופיצויים ועלויות נפגעים). אחוז העבריינים שנגזרו עליהם עונש מאסר או חלופותיו נותר כמעט זהה, ושירות בתי הסוהר הישראלי חווה עלייה משמעותית באוכלוסיית הכלא ובעלויותיו.

טבלה 1: אחוז הרשעות בהן הוטלו מאסר. מאסר על תנאי והנס פלילי. לפי סוג בית המשפט

	Imprisonment			Suspended Sentence			Fine			Others ⁴³		
	1990	1999	2000	1990	1999	2000	1990	1999	2000	1990	1999	2000
District	79.0	83.8	81.9	87.7	88.4	85.4	15.8	12.2	13.1			
Magistrate	16.7	17.1	20.5	68.8	72.0	68.2	55.9	38.0	38.2			
Juvenile	6.8	6.2	5.0	18.8	21.3	18.5	37.2	40.4	40.6			
Military Tribunals	88.8	96.1	94.4	96.2	93.8	84.9	12.9	9.2	3.0			
Percent of total across courts	23.4	18.4	22.1	66.5	65.8	62.4	49.2	40.1	39.4	30.55	44.11	

סך אחוזי המאסר והמאסרים על תנאי שהוטלו על ידי בתי המשפט בישראל בין השנים 1990-2000 נותרו יציבים, ואילו ירידה של 10% בהטלת הקנסות הפליליים. תמונה זו כמעט זהה בכל הנוגע להטלת עונשים אלה בבתי משפט לנוער ובתי משפט מחוזיים, והיא שונה רק במעט ביחס לבתי משפט השלום: בעוד שאחוז המאסרים והמאסרים על תנאי שהוטלו על ידי בתי משפט השלום כמעט ולא השתנו, הטלת עונשים פליליים. הקנסות ירדו מ-55.9% בשנת 1990 ל-38.2% בשנת 2000 (ראה טבלה 1).

מדיניות עונשין זו מודגמת גם בבחינת אחוז הרשעה הכוללת שבהן הוטלו הסנקציות לעיל על עבריינים מבוגרים (כלומר בני 18+) במהלך השנים.

טבלה 2: אחוז הרשעות בהן הוטלו מאסר, מאסר על תנאי וקנס פלילי

	Imprisonment			Suspended Sentence			Fine		
	1990	1999	2000	1990	1999	2000	1990	1999	2000
Adults	25.1	19.3	23.5	71.4	69.2	66.2	50.4	40.1	39.3

נתונים מעניינים נוספים, הרלוונטיים לעובדה שבבתי הכלא של מחנות תיקון מעורבים בעיקר עבריינים צעירים שהורשעו בעבירות פחות חמורות ולא אלימות, קשורים להתפלגות האסירים הישראלים לפי משך המאסר, הכליאה הקודמת וסוג העבירה. כשני שלישים מהאסירים שנידונו פחות מ-5 שנות מאסר, כמחציתם הם ראשונים וכשני שלישים (64.6%) הורשעו בעבירות לא אלימות וקלות יחסית (כגון סדר ציבורי, הונאה, סמים ו עבירות רכוש). במילים אחרות, נראה כי תיאורטית ואפריורית, יותר מ-50%

מאוכלוסיית בתי הכלא בישראל יכולים להפיק תועלת מהשתתפות בבתי הכלא. מאחר שמחנות האתחול בכלא מספקים, בין היתר, מסגרת שיקומית אינטנסיבית יותר המתאימה להשגת המטרה של הפחתת פשיעה, וכן מאפשרת למדינה להגן על ביטחון הציבור על ידי הבטחת שילוב של מאסר עם הזדמנויות לשחרור בזמן של אסירים אשר הוכיחו את נכונותם לחזור לחברה, נראה שיש לעשות מאמצים הן על ידי המחוקק הישראלי והן על ידי מערכת המשפט הפלילי בישראל להקים מחנות תיקון ולעודד את השימוש בהם עבור אותם אסירים שיוכלו להפיק מהם תועלת רבה.

טבלה 3: סטטיסטיקה תיאורית של אסירים לפי משך המאסר, מאסרים קודמים וסוג העבירה (2002)

Length of imprisonment	Percentage	Prior convictions	Percentage	Offense Type	Percentage
Up to 1 year	13.3	1 st imprisonment	47.5	Human Life	7
Over 1 year till 2 years	20.2	2 nd imprisonment	19.7	Bodily Assault	11
Over 2 years till 3 years	16.3	3 rd imprisonment	11.1	Sexual Offenses	8
Over 3 years till 5 years	20	4 th imprisonment	6.8	Security	6
Over 5 years till 10 years	16.4	5 th imprisonment	4.7	Other	6
10 years and more	9	6 th imprisonment and more	10.2	Public Order	13
Life	4.8			Fraudulent Offenses	2
				Drugs	14
				Property Offenses	24
				Violence in the Family	7
				Family Sexual Offenses	2

בכל הנוגע להוצאות המאסר רלוונטיות סנקציות חלופיות, בכלל, ומחנה התיקון בפרט. אכן חשוב לזכור שמאסר הוא העונש שגוזל את מירב המשאבים. לדוגמה: התקציב הכולל של שירות בתי הסוהר בשנת 1999 עמד על 696,507,000 ש"ח (כ-142,726,844 דולר ארה"ב) או 5993 ש"ח (כ-1,249 דולר ארה"ב) לאסיר לחודש. בקיצור, למרות שהתפיסה של פיתוח ושיפור מערכת סנקציות חלופיות התקבלה על ידי חוקרים וקובעי מדיניות ישראלים רבים כשיטה רציונלית להקצאת משאבים, הפחתת שיעורי הפשיעה ושיקום וכן הרתעת עבריינים במסגרות פחות פולשניות, היא לא בוצעה. מוגדר היטב ולא

מבוצע. המספר המוחלט של אסירים ישראלים גדל באופן משמעותי ואחוז ההרשעות שבהן הוטלו עונשי מאסר וחלופותיו נותר כמעט זהה במהלך שני העשורים האחרונים.

אז, היכן משתלבות מחנות תיקון במערכת הסנקציות הישראלית? מחנות האתחול לתיקון "נראה שנחשבים קשים יותר מרוב סנקציות הביניים האחרות", ובהתאם לכך הם יכולים לשמש כחלופה לתקופת מאסר ארוכה יותר. בנוסף, סנקציות מסוג זה יכולות להפחית את עלויות המאסר והצפיפות, לשקם עבריינים ו/או להרתיע אותם מביצוע פשעים עתידיים, אם הם מיושמים כראוי כעונשים יחידים ו/או מתוכננים כמנגנוני שחרור מוקדם.

התפיסה של מחנות תיקון כעונשים קשים ויכולתם [הפוטנציאלית] למלא צרכים עונשיים (תכונות הרצויות גם על ידי מערכת המשפט הפלילי בישראל) באופן שסנקציות ביניים אחרות אינן יכולות (כלומר שיקום, הרתעה, אי כושר, הפחתה). של עלויות מאסר וצפיפות וכו'), עשויות להצביע על התאמתם למערכת הסנקציות הישראלית. התאמה מדוקדקת של עבריינים לתוכניות מחנאות תיקון תועיל לפיכך לעבריינין, למערכת הסנקציות ולמשלם המסים הישראלי.

3. מאפיינים של מחנות אתחול מתקן

מחנות אתחול כליאה הם תוכניות כליאה קצרות מועד שנוספו לפי הכשרה בסיסית בצבא, ונועדו להשיג במהירות שליטה, ציות וציות לסמכות וכן לספק לעבריינים בסיס איתן לבנות עליו חיים חדשים. משתתפים, בעיקר עבריינים צעירים שהורשעו בעבירות פחות חמורות ולא אלימות, מקבלים השגחה צמודה ונדרשים לעקוב אחר לוח זמנים קפדני של פעילויות כולל טקס תרגיל, בדיקות ואימונים גופניים. הם מתעוררים מוקדם מדי בוקר ועסוקים רוב שעות היום. מחניכי המגפיים בכלא צפויים למלא אחר פקודות הצוות, להתייחס אליהם לפי התואר הצבאי שלהם, לעמוד בתשומת לב ולהגיב ב"כן אדוני" או "לא אדוני". הענישה על התנהגות לא נכונה היא מיידית ומהירה ובדרך כלל כרוכה בסוג פיזי כלשהוא. פעילות כמו שכיבות סמיכה, פרטי עבודה, בידוד ואובדן הרשאות.

מכיוון שמחנות האתחול לתיקון נוצרו ממגוון של מניעים וכוונות מגוונות, אין זה מפתיע שהתכניות שלהם שונות באופן משמעותי. המרכיב היחיד שכמעט כל המחקר זיהה כתנאי הכרחי לתוכנית להיחשב כמחנה תיקון הוא תקופת מאסר קצרה, בדרך כלל 6-3 חודשים, במבנה צבאי, שגרה ומשמעת. באופן כללי יותר, אלמנטים נפוצים של מתקני מחנה האתחול לתיקון שצוטטו על ידי רוב החוקרים הם: (1) תוכנית משטרתית בסגנון צבאי; (2) משמעת וכללים קפדניים; (3) אסירים צעירים, לראשונה, לא אלימים, וכן; (4) תוכניות המהוות חלופה קצרה יותר לעונש מאסר. כמו כן, ישנה עקביות מסוימת בייעודי התוכניות, ביניהן צמצום אוכלוסיית הכלא והעלויות, הרתעה, אי כושר, הפחתת שיעורי החזרות ושיקום (כלומר טיפול, חינוך וייעוץ). סביבת תכניות ההלם הקשה והמובנית ביותר בשילוב טיפול, השכלה אקדמית, הכשרה לכישורים קוגניטיביים התנהגותיים, טיפול ותמיכה בסמים, צפויה לחשוף את העבריינין למציאות הקשה של חיי הכלא ובמקביל לספק לו. עם תחושת משמעת, מטרה ומוטיבציה לעבוד קשה ולעסוק בפעילויות חיוביות.

בנוסף, יש לציין כי תוכניות מחנאות תיקון שונות באופן משמעותי בלוח הפעילויות שלהן וכן במיקוד השיקומי שלהן. חלק מהתוכניות מציעות מעט מאוד תכנות מעבר למרכיבי הליבה הצבאיים והפיזיים, בעוד שאחרות משלבות רכיבים אלה עם טיפול אינטנסיבי בשימוש בסמים ובעיות פסיכולוגיות, ייעוץ, חינוך והכשרה מקצועית. לדוגמה: רוב התוכניות של אוקלהומה שמות דגש רב על הערכה מקצועית, ייעוץ, חינוך ואימון גופני. כ-60% מכל יום (11 שעות) מתמקד ב"היכרות לאסירים לפעילויות כגון חיווט חשמלי, מיזוג אוויר וריתוך". המטרה היא לחשוף את החניכים למיומנויות מעשיות שעלולות להוביל לפיתוח עניין בלימודי עבודה לאחר סיום התוכנית. לחלופין, מחנה האתחול של מחוז Pinellas (PCBC) הוא תוכנית טיפול חצי-צבאית "... שנועדה לקדם את ביטחון הציבור ולהגביר את התפקוד החברתי החיובי ולהפחית את החזרה החוזרת של עבריינים...". לפיכך, החלק הגדול ביותר של כל יום שבועי (4.5 שעות, או כ-28%) מבליים בבית הספר. בנוסף, אסירים בילו שעה של זמן פנוי בכל יום בחדריהם בקריאה והכנת שיעורי בית.

4. יתרונות וחסרונות של תוכניות Boot Camp מתקן

הספרות התיאורטית והאמפירית אינה מציעה הרבה הבנה לגבי היעילות של תוכניות כליאת הלם. מעידה על כך הן בביקורת והן בשבחים על משטר מחנות התיקון.

מבקרי מחנות האתחול לתיקון טוענים שהאופי המתגר של המחנות מנוגד באופן דרמטי לסביבה הקונסטרוקטיבית, התומכת הבין-אישית הדרושה להתרחשות של שינוי חיובי.

למרות אמון הציבור הפופולרי בפוטנציאל שלהם, מספר מחקרים מוכיחים כי עברייני הלם חוזרים בקצב זהה לזה של עבריינים בתכניות תיקון אחרות. יתרה מכך, ביקורת נוספת מצביעה על כך שתכניות מחנאות תיקון אינן משלבות אלמנטים שיגבירו את הקשרים או המחויבות לפעילויות קונבנציונליות מחוץ למתקן. בניגוד למחקר על קשרים חברתיים המוכיח כי קשרים חברתיים מוגברים קשורים לירידה בפעילות פלילית, מחנות תיקון מאופיינים בהגבלה על ביקורים, מגע מוגבל עם החוץ ואווירה צבאית השונה באופן דרסטי מהסביבה שמחוץ למחנות.

גם המבנה הצבאי של מחנה האתחול המתקן מהווה בסיס לדאגה. מבקרי הקייטנות בתיאום חוששים שהאופי התובעני של סביבת הקייטנות, בעיקר התקופה המוקדמת המכונה גם "תקופת ההתמוטטות", הוא מעבר ליכולות ההתמודדות של חלק מהאסירים, מה שעלול לגרום להם לדיכאון וחרדה. ומקנזי וסוריאל מציינים כי סכנה פוטנציאלית הקשורה לאווירה הצבאית של מחנה האתחול המתקן, לרבות הטלת עונשים מקוצרים והלחץ הכרוך בעבודה כה קרובה לאסירים, היא התעללות של קציני כליאה באסירים.

בנוסף לחששות לגבי המבנה של מחנות תיקון, פסיכולוגים מסורתיים טוענים שטיפול וטיפול דורשים יחסים בינאישיים חיוביים ותומכים, ולא את המאפיינים העימותיים של סביבת הקייטנות. המבקרים טוענים שהאווירה המיליטריסטית התובענית של מחנות תיקון (כלומר התמוטטות, לוח זמנים מובנה, אופי עימות של אינטראקציות בין אסירים לצוות וכו') מנוגדת באופן דרמטי לכבוד האדם, ולכן, אינה מתיישבת עם טיפול מוצלח.

לבסוף, כמה חוקרים חושפים כי מחנות תיקון מתחרים בסנקציות ביניים על אותו סוג של עבריינים, ובכך מגבירים את השליטה בחניכי מגף אך לא מפחיתים את זמן המאסר עבור אסירים. במקום למשוך אנשים מאוכלוסיית הכלא נעשה שימוש בתוכניות רבות של מחנות תיקון לעבריינים שלא היו יושבים בכלא, וכתוצאה מכך, מספר העבריינים בחלופות ובבתי הכלא נשאר זהה. כתוצאה מכך, מחנות אתחול התיקון עלולים להיות יקרים יותר – מכיוון שרמת השליטה הנוספת דורשת יותר צוות, ציוד ואספקה. תהליך זה מרחיב ומגדיל את השליטה בחניכי מגף אך אינו מקטין את זמן המאסר לאסירים.

למרות ההסתייגויות מהיכולת של מחנה התיקון לטפח שינויים ותוצאות חיוביות, תוכנית זו אכן מראה הבטחה.

תומכי מחנות האתחול לתיקון טוענים שההתמקדות בבקרה קפדנית ובמבנה צבאי מספקת סביבה בטוחה יותר המתאימה לשינוי חיובי. מנקודת המבט שלהם, הפעילות הגופנית האינטנסיבית והאווירה הבריאה של המחנות עשויות "לכפות עבריינים לטיפול, בין אם בשלב הכלא או לאחר מכן במהלך טיפול פיקוח קהילתי שלא היו משיגים מרצונם אחרת", ולכן, היא בעלת ערך רב. בהנעת המשתתפים להעריך מחדש את חייהם, מה שהופך אותם לנבונים יותר לשינוי. הנחה זו נתמכת על ידי כמה ראיות לכך שלמחנאות תיקון נראה שיש השפעה חיובית יותר על חניכים בהתייחס לגישות אנטי-חברתיות ודיכאון, והם נתפסים יותר. טיפולי, מועיל ובטוח ביחס למתקנים המסורתיים. בהתאם לפרספקטיבה זו, ראוי לציין שמקנזי וחב' מצאו כי עמדות חברתיות חיוביות קשורות לירידה בשיעורי החזרה.

יתרה מכך, מחקרים שונים הבוחנים את יעילותם של מחנות תיקון בהפחתת חזרתיות מספקים ראיות לכך שחניכי החנייה מצליחים יותר מאסירים שנידונים למאסר, כאשר החניכים בחניכי התיקון נוטים פחות להיעצר על פשעים חדשים. לדוגמה: ההערכה של תוכנית מחנה האתחול של ג'ורג'יה מצאה שאחרי שלוש שנים, שיעורי החזרה של עברייני מחנות האימון (41%) היו נמוכים משמעותית מאלה שנכנסו לכלא (50% עד 60% תלוי בתת-הקבוצה). מחלקת התיקונים של ניו יורק והחטיבה להערכת שחרורים על תנאי של תוכנית מחנה האתחול (1997) מצאו כי לאחר שלוש שנים סבירות של שחרורים על תנאי למחנה על תנאי יוחזרו לכלא (21%) פחותה משמעותית (26%).

בנוסף לנתוני חזרות מבטיחים, מחקרים מצביעים על כך שמחנות תיקון יכולים להפחית את צפיפות הכלא ואת העלויות אם הם מתוכננים כמנגנוני שחרור מוקדם ומציעים מיקוד טיפולי חזק יחד עם פיקוח קהילתי אינטנסיבי ושירותים לאחר השחרור. על ידי יישום זהיר עם עבריינים שאחרת היו יושבים בכלא, ושחרור של מספר ניכר של עבריינים לפני המועד שבו ישוחררו אחרת, יחד עם מרכיב רעידת משנה (כלומר פיקוח קהילתי), מחנות תיקון יכולים להפחית את חזרת האסירים תעריפים, לקצר את תקופות המאסר של מספר נאות של עבריינים ולהפחית את הצפיפות והעלויות בכלא.

בנוסף, מחקר שבדק מחנות אתחול מתקן הראה השפעה שלילית מועטה מאוד מהתוכנית. בניגוד לאסירים במתקני הכלא המסורתיים, בוגרי מחנה הכליאה מאמינים שהתוכנית עזרה להם, מדווחים שהם נקיים מסמים וגם בריאים פיזית כשהם עוזבים את מחנה הכליאה, והם אופטימיים לגבי העתיד. נראה שגם אסירי מחנות האתחול והמשפחות שלהם מתגאים בהשלמת התוכנית.

יתרה מזאת, תומכי מחנות האתחול לתיקון טוענים כי תוכניות אלו אינן נחשבות לפוגעניות, ורבים ממרכיביהן מועילים אם הם משולבים עם טיפול מעקב הנותן מענה לצרכים הקרימינולוגיים של העבריינים. מיטשל, et al. מציעים שלפחות מנקודת המבט של האסירים המתגוררים במתקנים, מחנות האתחול הכלואים הם סביבה חיובית יותר ממתקנים מסורתיים. תושבי מחנות האתחול בכלא תופסים את סביבתם כפחות עוינת וטיפולית יותר מאשר אסירים במתקנים מסורתיים. בנוסף, נראה כי אסירי מחנות האתחול ומשפחותיהם מתגאים בהשלמת התוכנית. ואכן, מחנה תיקון הוא אחד המקומות הבודדים שבהם הורים מצלמים תמונות של עבריינים המסיימים בהצלחה את עונש המאסר שלהם. מקנזי וסוריאלי מציעים שלמרות שאסירים הכלואים במחנה תיקון עשויים להיות פגיעים להתעללות בין צוות על אסיר, אסירים שנשפטו לחלופה המשוערת - כלא קונבנציונלי - חשופים לאלימות בין אסיר על אסיר. בנוסף, הם חושפים שרוב בתי הסוהר לתיקון משלבים טיפול, ייעוץ ותוכניות חינוכיות בסדר היום שלהם, מרכיב שיקומי שגדל עם השנים. בהתאם לכך, עבריינים מבלים יותר זמן בפעילויות מסוג טיפול בזמן שהם נמצאים בבתי כלא של מחנות תיקון מאשר היו מבלים אם היו בבתי כלא מסורתיים. סטנצ'קומב וטרי מדגישים שאנשי צוות מחנה האתחול המתקן פועלים בהנחלת סדר, כבוד וקבלת החלטות רציונלית באורחות חיים שלעיתים קרובות התאפיינו באי-סדר וחוסר כבוד. לבסוף, מקנזי וברימה מציעים שסביבת תוכנית ההלם הקפדנית והמאוד מובנית צפויה לחשוף את העבריינין למציאות הקשה של חיי הכלא, אך במקביל, לספק לעבריינים תחושה של משמעת, מטרה ומוטיבציה לעבוד קשה לעסוק בפעילויות חיוביות. כל האמור לעיל מספק בסיס מסוים להבנה שלמרות שתכניות כליאת הלאם משלבות רכיבים פרוגרמטיים המתמקדים בתרגילים וטקסים צבאיים, משמעת, פעילות גופנית, תוכניות שימוש בסמים ודרגות שונות של השכלה והכשרה מקצועית, הן פועלות בצורה בונה-מעין-סביבה צבאית-שיקומית.

כהערת תמיכה אחרונה בתוכנית מחנה האתחול לתיקון, חלק מהחוקרים רואים במחנות אתחול התיקון כמתאימים או סתם מדברים לעבריינים. בעוד שבעבר, משך תקופת המאסר הושווה לחומרת העונש, מחנות תיקון מציעים תוכנית קצרה אך אינטנסיבית שעשויה להיות שווה, בעיני הציבור ובתי המחוקקים, עם תקופת מאסר ארוכה יותר אך פחות אינטנסיבית.

בסך הכל, ממצאי מחקר מצביעים על כך שבתי כלא במחנות תיקון אינם טובים כפי שטוענים הפרקליטים ואינם גרועים כפי שהמבקרים מרמזים. יחד עם זאת, ולמרות הדיון המתמשך בנוגע לאפקטיביות של בתי סוהר מחנות תיקון, אני טוען כי הפוטנציאל העונשי-שיקומי של מתקנים אלה, הדמיון בין מטרותיהם הרב-עונשיות לבין יעדי מערכת הסנקציות הישראלית, הצפיפות בבתי הכלא בישראל, והפרקטיקה של שיקום עבריינים בישראל באמצעות מסגרות צבאיות, צריכים להניע את המחוקק הישראלי לאמץ ענישה מסוג זה - לפחות על בסיס ניסיוני.

בקצרה, תכניות מחנה תיקון נועדו להרתיע עבריינים מהמשך המרדף אחר פשע, לספק להם תחושת משמעת ומוטיבציה לעבוד קשה ולעסוק בפעילויות חיוביות, לשקם אסירים על ידי מתן מרכיבי חינוך, טיפול וייעוץ, כמו גם תרגיל צבאי, עבודה פיזית ומשטר יומי מובנה ביותר, ולהפחית את עלות הכלא והצפיפות. קשת המטרות הזו ניתנת להשוואה ליעדי מערכת העונשין הישראלית, ומכאן מהווה בסיס להשערת הרלוונטיות של תוכניות מחנה תיקון למערכת העונשין הישראלית וכן את יכולתן להשיג אותן באופן שלא עושות סנקציות ביניים אחרות.

מנקודת מבט זו, יש לזכור שבמשך יותר מחמישה עשורים מנהל צה"ל (צבא ההגנה לישראל) מגוון תכניות חינוכיות ומקצועיות המסייעות לאוכלוסיות מוחלשות להשתלב בהצלחה בחברה. כמו כן,

מתחילת שנות ה-70 החל צה"ל לגייס עברייני נוער רבים שאינם חמורים בניסיון הן להגדיל את מאגר כוח האדם והן לספק סוציאליזציה מתקנת במסגרת המשמעת הצבאית. לפיכך, נראה כי יש לומר הרבה בעד מודל צבאי של שיקום, חינוך וענישה, במיוחד אם הוא מספק יחס ומשמעת ליחידים, מכין אותם לחיים פוריים בחברה ומצמצם את הצפיפות והעלויות בכלא.

5. יישום מחנות אתחול כליאה בישראל – המלצות

הניסיון הרחב של מערכת הכליאה האמריקנית ביישום בתי סוהר מחנות תיקון, כמו גם מסקנותיה לגבי היתרונות והחסרונות, והשינויים שיש לבצע על מנת לשפר את התוצאה העונשית-שיקומית של מחנות האתחול, אמורים להועיל ל- מערכת המשפט הפלילי בישראל. על מנת ליישם בהצלחה תוכניות אתחול מחנה תיקון ובכך להפחית את הצפיפות והעלויות בכלא, להוריד את שיעורי החזרה ולשפר את ההסתגלות הקהילתית של עבריינים, מערכת המשפט הפלילי בישראל צריכה לשים לב להיבטים הבאים:

א. פעילות טיפולית אינטנסיבית

למרות שרוב בתי הכלא של מחנות תיקון משלבים תוכניות חינוכיות, ייעוץ וטיפול, ולכן, מאלצים את החניכים לבלות יותר זמן בפעילויות מסוג טיפול בזמן שהם במחנות אתחול מאשר היו עושים אילו היו בבתי כלא מסורתיים, מטא-אנליזה כוללת. של חזרתיות לא מצאו הבדלים בין מחנה תיקון ודגימות השוואה. אחד ההסברים האפשריים לחוסר היכולת של בתי הסוהר להפחית את החזרה בהשוואה לחלופות תיקון אחרות קשור לעובדה שהם אינם מציעים יותר טיפול או טיפול מאשר האלטרנטיבות. מרכיב הליבה של תוכניות מחנה תיקון הוא עדיין תרגילים וטקסים צבאיים, אימונים גופניים ועבודת פרך, אשר ניתן לצפות שיש להם ערך מועט בפני עצמם.

כיום קיים מספיק מחקר כדי להוכיח ששילוב פעילות טיפולית אינטנסיבית במשטר המחנות בשילוב עם פיקוח אינטנסיבי בקהילה, מייצרים שיעורי חזרות נמוכים יותר ובכך יכול להיות יעיל בהחלפת עבריינים. לפיכך, מערכת המשפט הפלילי בישראל צריכה להדגיש את יישום פעילויות טיפוליות אינטנסיביות בתוך מחנות התיקון (כלומר הוראה, טיפול בסמים, הכשרה מקצועית, ייעוץ, חינוך והכשרה מקצועית). פעילויות מסוג זה אמורות לייצר שיעורי חזרות נמוכים יותר ולהרחיב את ההצלחה של שיקום בוגרי מחנה האימון.

ב. הכוונת אסירים

הצפיפות בכלא מושפעת משני גורמים: מספר הכניסות החדשות לכלא ואורך העונש. בהתחשב בכך, חשוב להבין שתכניות מחנאות תיקון רבות מכוונות לאותם עבריינים כסנקציות ביניים חלופיות ו"משמשות לעבריינים שהיו נמצאים בסנקציית ביניים שפותחה קודם לכן, לא לאלה שהיו נמצאים בה. כלא במקום למשך אנשים מאוכלוסיית הכלא, תוכניות מחנות תיקון מתחרות בסנקציות חלופיות על אותו סוג עברייני, ומספר העבריינים בבתי הכלא ובחלופות נותר כמעט זהה.

לאור זאת, מערכת המשפט הפלילי בישראל צריכה לכוון לעבריינים שאחרת היו יושבים בכלא, וכתוצאה מכך לקצר את תקופות המאסר של מספר ניכר של עבריינים ולהשפיע על הצפיפות בכלא. על ידי הפניית משתתפים מרותקים לכלא לתוכניות האתחול המתאימות לכלא, הימנעות מבחירה של עבריינים שאחרת ירצו עונש ביניים, והימנעות מקבלת עבריינים עם עבירות אלימות קודמות או נוכחיות, כמו גם מגבלות פיזיות ונפשיות (דבר שימנע מהם השתתפות בפעילות גופנית אינטנסיבית ו/או התאמה חיובית לסביבה הממושמת בצבא), תשיג מערכת המשפט הפלילי הקצאה סבירה של משאבים ואגב תגביר את יכולתה של תוכנית מחנה האתחול התיקון לצמצם את הצפיפות והעלויות בכלא. השתתפות מרצון בתוכניות מחנה האתחול הקצר יחסית לתיקון אמורה להפחית את עלות הכלא ואת הצפיפות, שכן מועמדים פוטנציאליים עם עונשים מקוריים ארוכים יותר בוחרים בתקופות מאסר קצרות יותר.

ג. מיקום

מיקומו של מחנה תיקון בתוך מתקן רב שימושים או אתר כלא קיים אמור להפחית את העלות של אספקת שירותים ותכניות לחניכים. בנוסף, הצבת מחנה תיקון בתוך אתר בית סוהר קיים אמורה להגביר את הענישה וההרתעה על ידי מתן תזכורת לתוצאה האפשרית של פשיעה עתידית ולהגביר את אובדן הכושר היכן שיש רמות גבוהות יותר של אבטחה.

ד. שילוב עבריינים מחדש

בעיות פיקוח קהילתי מהוות את מערכת התנאים הסופית להצלחה במחנה התיקון. Cowels ו-Castellano מציינים שבמקומות שבהם תוכניות כליאת הים היו ארוכות יותר והציעו מיקוד טיפולי חזק יותר יחד עם פיקוח ושירותים קהילתיים אינטנסיביים לאחר השחרור, "הבוגרים" חוזרים לכלא בשיעורים נמוכים יותר. תוכנית טיפול המשך שנועדה להביא את החניך לבית הספר, לעבודה ולגור בסביבה קהילתית תומכת חיונית להצלחה. רכיבים שיקומיים לאחר השחרור כגון סיוע בעבודה, תכניות הכשרה, ייעוץ ושירותי טיפול מתמשכים, כמו גם משך זמן ניטור מוגבר לאחר השחרור (כלומר הצבת חניכים משוחררים בבתי אמצע או צורות אחרות של כליאה חלקית בקהילה) לשפר את היכולת השיקומית-הרתעתית-ענישה של תוכניות מחנה תיקון.

באופן היפותטי, רכיבים שיקומיים לאחר השחרור כגון ייעוץ, חינוך והכשרה מקצועית צריכים להגביר את היכולת השיקומית של תוכניות מחנאות תיקון על ידי הארכת הטיפול והקלת המעבר לקהילה, אך גם יגדילו את העלויות. ההשפעות של עלויות מוגברות של טיפול ותכניות הכשרה לאחר השחרור עשויות להיות מופחתות על ידי ייעוץ, חינוך, הכשרה מקצועית ושירותים הניתנים על ידי ארגונים קהילתיים בעלות מינימלית (או ללא) לבוגרי מחנה תיקון.

6. דיון ומסקנה

אני רוצה להתחיל את הדיון בקביעה ששני תפקידים חשובים של תיאורטיקנים וחוקרים אקדמיים בתחומי הקרימינולוגיה והפנולוגיה הם לבקר מושגים ופרקטיקות קיימים של ענישה ולהראות כיצד ניתן ליישם פילוסופיות ענישה חדשניות הלכה למעשה. אף על פי שהמסלולים ממחקר למדיניות מעשית, כמו גם מתיאור תיאורטי של הצדקת הענישה להחלטה על אילו עונשים מסוימים צריכים להיות זמינים לבתי המשפט, אינם ברורים ואינם קצרים, חוקרים בעלי חשיבה תיאורטית או אמפירית צריכים, ב- לפחות, תוכל לתת אינדיקציה כלשהי כיצד ניתן למפות אותם.

מדינת ישראל מאופיינת במערכת ענישה מורכבת המשלבת מטרות גמול, מדבר והרתעה, עם אינדיבידואליסטיות-שיקומיות. תומכי השיקום מניחים כי אבחון וסיווג יעיל של עבריינים ויישום של מדיניות ושיקומית-טיפול מתאימות ופרקטיקות של התערבות עונשית (כלומר תעסוקה, ייעוץ וטיפול), ידריכו את העבריינים לשינוי התנהגותם, ולפיכך יתמכו בשימוש נרחב בקהילה- סנקציות מבוססות (הידועות גם כחלופות למאסר). אחרים דוגלים במדיניות מדבר וחוסר יכולת, אך מעודדים אמצעי ענישה עונשיים יותר; למשל, התיקון וההגברה המשמעותית והחומרה של חוקי העונשין העוסקים בעבירות סמים. אחרים הטוענים לניהוליות מודאגים משיעורי העבריינות הגבוהים והמספר הגדול של עבריינים, כמו גם מהקושי בהשגת יעדי שיקום, עידוד הערכת סיכונים יעילה וחסינות וניהול מספר רב של עבריינים; בעוד ששומרי ההגנה על הקורבן וזכויות הקורבן מתמקדים בקורבנות "פגיעים" ובתרופות לקורבנות שאינם קשורים ישירות למערכת המשפט הפלילי (כלומר, יחס לרעה בילדים), ועוסקים בשיפור ההליכים בבתי המשפט ובמדיניות הענישה המאפשרת לשופטים פליליים להורות כי עבריין ישלם סכום פיצויים לנפגע.

האמביוולנטיות, הבלבול והמורכבות המאפיינים את פילוסופיית העונשין של מערכת המשפט בישראל, באים לידי ביטוי בבירור גם במדיניות הסנקציות. בעוד שבעצם נדמה שמודלי הרווחה והשיקום הם עדיין המאפיין הדומיננטי של מדיניות העונשין והתיקון, עונשי מאסר מוטלים בתדירות גבוהה יותר מאשר סנקציות עונשיות אחרות נגד עבירות קשות ובינוניות. פרשנות ריאלית שנתן המחוקק הישראלי לעניין "הטלת עונש" היא של הטלת עונש מאסר בעוד שסנקציות חלופיות מוטלות בעיקר על עבירות קלות. לפיכך, חלוקת העונשים שיישמו על ידי בתי המשפט בישראל בשלושת העשורים האחרונים נותרה יציבה יחסית.

מסקנה אפשרית אחת שניתן להסיק ממצאות עונשית תמוהה זו היא שהמחוקק הישראלי תופס את סמכויות השיקום-ההרתעה העונשיות של הסנקציות החלופיות כזנחות ומיותרות. תפיסה כזו עלולה לשחוק את ניצול הסנקציות הללו בעתיד.

לחלופין, ייתכן שהתפקיד המשמעותי של יעדי שיקום ורווחה בפילוסופיית העונשין הישראלית, כמו גם היישום הנרחב של סנקציות מבוססות קהילה על ידי מערכות משפט פלילי רבות במערב, מצביעים על

היעדר סנקציות ביניים מתאימות (או תגובות ענישה) (זמין לבית המשפט הישראלי. אם זה המקרה, אימוץ אמצעי ענישה חדשים הנתפסים כ"קשוחים" בפשיעה ומשלבים ביעילות פיקוח, משמעת ואחריות עם דרגות שונות של תוכניות כישורי חיים, חינוך והכשרה מקצועית, יכול להיחשב כראוי. אלטרנטיבה אחת כזו עשויה להיות מחנה התיקון.

בתי כלא במחנה האתחול לתיקון הם מודלים של ענישה הנחשבים לקשים יותר מרוב סנקציות הביניים האחרות. מודלים אלה של ענישה מציגים סנקציית ביניים קצרה וחמרה ביותר, ויש להניח שהם משתווים לתקופת מאסר ארוכה יותר אך אינטנסיבית פחות. למרות שמתנגדי מחנות האתחול לתיקון טוענים כי הסביבה הלחוצה הצבאית שלהם מזיקה לאסירים וכי הם נכשלים בהפחתת שיעורי הצפיפות בבתי הכלא ושיעורי החזרות בכלא, התומכים טוענים כי סביבה מובנית צבאית עשויה לכפות על עבריינים טיפול וכתוצאה מכך, להיות בונה בתהליך השיקום. כמו גם שמחנות תיקון יכולים להפחית את הצפיפות והעלויות בכלא אם הם מתוכננים כמנגנונים מוקדמים (כלומר במקום עונש מאסר). בנוסף, תומכי מחנות האתחול לתיקון מציינים כי המשתתפים תופסים את סביבתם כטיפולית, מועילה ובטוחה יותר ביחס למתקנים מסורתיים.

לאור יתרונותיהם הרבים והצורך באמצעי ענישה חדשניים במערכת המשפט הישראלית, אני מציע שהקבלה והטמעה של בתי סוהר מחנות תיקון יועילו רבות למערכת המשפט הפלילי בישראל, ובלבד שיושמו בקפדנות שלושה מרכיבים מרכזיים: (א) אלמנטים טיפוליים חזקים (כלומר טיפול, ייעוץ, הכשרה חינוכית ומקצועית) בתוך המחנה; (ב) תוכניות טיפול למעקב לאחר השחרור המתואמות על ידי צוות המבחן, ו- (ג) עיצוב ומיקוד זהירים לעבריינים מתאימים.

ההערכה הנוכחית, לגבי התאמתן של תוכניות כליאת הלאם למערכת הסנקציות הישראלית, עדיין לא הושלמה וכמה שאלות חשובות נותרו ללא פגע. אולי המשמעותי שבהם הוא דיון מפורט בסכום הכסף הדרוש לבניית מחנות תיקון בישראל וכן הכשרת צוות מקצועי. יחד עם זאת, בעקבות הבעיות הרבות של מערכת המשפט הפלילי בישראל – בעיקר היעדר סנקציות ביניים שיבטיחו יישום נאות של פילוסופיית העונשין שלה, בתי כלא צפופים ותנאי חיים קשים, קשיים בתוכניות כניסה חוזרת ועלויות כספיות גבוהות למשלם המסים הישראלי. – אני מאמין שאימוץ מחנות תיקון יהיה נבון ורלוונטי, לפחות על בסיס ניסיוני. קבלה של חלופה תיקון קשוחה וחדשנית יחסית זו תעשיר את רפרטואר אסטרטגיות הסנקציה העומדות לרשות מערכת הכליאה הישראלית ואולי תפחית את החזרה החוזרת, הצפיפות בכלא ועלויות, ובכך תעורר אמון בנוגע לשימוש בסנקציות חלופיות.

אסירות של החיים

ענישת נשים באמצעות כליאה – הכאב, האובדן והענישה הכפולה

השיח באשר לענישה בכלל וענישת נשים בפרט מעורר שאלות ודילמות רבות. חלקן מתמקדות ביעילות הענישה, ביכולת ההרתעה שלה ואחרות – בהשפעותיה על בריאותם הנפשית של הנענשים. הבנת הרקע והנסיבות שהובילו אנשים, גברים ונשים כאחד, לבצע עבירות הנה חיונית וחשובה בשיח על ענישה. היסטוריית החיים של אלו מכתובה את הצורך בגישה הומנית יותר מהגישות המסורתיות המקובלות. מאמר זה יתמקד בענישת נשים באמצעות כליאה ובהבנת היסטוריית החיים שלהן, בנסיבות שהובילו אותן למעגל הפשיעה ובצרכים הייחודיים שלהן. נשים רבות חוו טרם המאסר חיים הדומים למאסר עולם, לעיתים ללא חומות וסורגים מוחשיים, אך חיהן היו רווי אלימות מינית, פיזית ונפשית. הן נוצלו, נאנסו, הוכו, הושפלו והוזנחו. הן היו אסירות של הממסד הפטריאכלי והודרו לשולי החברה. מציאות חיים זו מומשגת על ידי כ"אסירות של החיים". השימוש במודלים השכיחים בתגובה לפשיעה הנשית אינו נותן מענה הולם ואינו מכיר די בעברן הקשה של נשים אלו ובצרכים הייחודיים שלהן כנשים. שיקום מערכתי, הכולל טיפול נפשי, פרטני וקבוצתי שיעזור להן להתמודד עם בעיות הקשורות לעברן הינו קריטי במניעת פשיעה עתידית ובשיקום שלהן. לצורך ביסוס טענות אלו אתאר תחילה את פרופיל האסירה, תוך שימת דגש על חוויות החיים שחוו נשים אסירות במהלך ילדותן ובגרותן. בהמשך יוצגו חוויות המאסר של נשים, תוך התייחסות נפרדת למשמעות הכליאה עבור אמהות אסירות. לבסוף, יוצגו כיווני חשיבה שונים המתייחסים לענישת נשים באמצעות כליאה, לאור הבנת היסטוריית חייהן והצרכים הייחודיים שלהן כנשים. הממצאים בהם אני עושה שימוש במאמר זה נלקחו מתוך מחקר רחב יותר שערכתי במסגרת התואר השלישי.

פרופיל האסירה

פשיעת נשים הינה סימפטום לתופעה רחבה יותר. היא תוצר של גורמים בלתי נשלטים על ידי היחיד, כגון: מבנים חברתיים המגבירים את פוטנציאל היחיד לבצע פשע. החברה מתייחסת לתוצאות הפשיעה ומתעלמת מהנסיבות שהובילו למצב זה מלכתחילה. סיפורי החיים של נשים עוברות חוק מחייבים את החברה ואת מערכת קובעי המדיניות לערוך חשיבה מחודשת באשר לתוכניות הענישה והכליאה עבור נשים. חלק זה של המאמר יתמקד ברקע ובנסיבות החיים של נשים עוברות חוק³. רוב האסירות הן נשים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, צעירות, חסרות השכלה, חסרות רקע תעסוקתי ובנות למשפחות המאופיינות בחוסר תפקוד, התמכרויות לסמים ואלכוהול ומחלות נפש. העבירות השכיחות בגינן נעצרות נשים הן עבירות רכוש, גניבה, הונאה, זיוף ועבירות הקשורות לסמים. קיימת שכיחות נמוכה של עבירות אלימות. ל-90% מהאסירות היסטוריה של התעללות מינית ופיזית בילדותן ובבגרותן וכ-60% מהן מכורות לסמים ואלכוהול. מאפיין ייחודי נוסף הינו העובדה כי בין 70% ל-80% מהאסירות הן אמהות לילדים מתחת לגיל 18. פרופיל זה דומה לפרופיל האסירה בארצות מערביות אחרות. נתונים אלו מדברים בעד עצמם. הספרות המחקרית העוסקת בנשים עוברות חוק מצביעה על קשר בין חוויות ילדות טראומטיות, כגון: גילוי עריות, התעללות מינית ופיזית והזנחה ובין שימוש בסמים, עיסוק בזנות ועבריינות. חוויות הילדות הטראומטיות מהוות פרדיספוזיציה להתמכרויות. הסמים משמשים אמצעי להקל על הכאב והסבל הנלווה לפגיעה הקשה שחוו הנשים ונתפסים כ"מרפאים" את הכאב באופן זמני ומכאן, הדרך למאסר "קצרה". נתונים אלו מציגים מציאות חיים קשה. במהלך שנות עבודתי בכלא נווה תרצה, וכן גם דרך ראיונות סיפורי חיים שערכתי בכלא, כאמור במסגרת המחקר, נחשפתי לסיפורי החיים של הנשים ולחוויות החיים הקשות, שהן חוו במהלך ילדותן ובגרותן. בטרם אציג חלק מהעדויות, אסביר את מטרות המחקר ואת שיטתו. חשוב לציין, כי טרם ביצוע הראיונות ובמהלכם שהיתי בחופשה מעבודתי כעובדת סוציאלית בכלא. כמו כן בעת שהצגתי עצמי בפני המשתתפות, הדגשתי כי המחקר והראיונות מתבצעים במסגרת לימודי באוניברסיטה ואינם קשורים למעמדי כעובדת סוציאלית.

המחקר

שיטת המחקר

המחקר ביקש לבחון את חוויית האמהות של אסירות, שאינן מגדלות את ילדיהן בין כותלי הכלא. חווית זו הומשגה על ידי ב"אמהות ממרחק", מתוך הנחה שהמרחק הפיזי מהילדים מהווה מוטיב מרכזי בהתנסות האמהית. המחקר עשה שימוש במתודולוגיה איכותנית נרטיבית, ביוגרפית. הגישה הנרטיבית מאפיינת את האדם כמייצר סיפורים המבנים ומבטאים את זהותו (ליבליך, זילבר ותובל משיח, 1995). הנרטיב מבטא את קולן החבוי והנסתר של קבוצות מיעוט, קבוצות שוליים וקבוצות מדוכאות. פלמר (Plummer, 1983) טוען כי בסיפורי חיים תפקיד החוקר הוא בראש ובראשונה לתת קול לאחר, שקולו לא נשמע ולאחר מכן לפרש אותו. המחקר שותף להבנה ולהכרה בחשיבות תפקידים אלו. כמו כן המחקר הושפע מגישות מחקריות פמיניסטיות המדגישות הן את תיעודן של חוויות נשיות ייחודיות והן את הבנתן לאור ניתוח מגדרי-ביקורתי של ההקשר החברתי/תרבותי בו הן מתקיימות.

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו כל האסירות האמהות, שהביעו הסכמתן להשתתף במחקר ושענו על שני קריטריונים שנבקעו מראש. ראשית, המשתתפות היו כולן נשים שלא השתמשו בסמים בזמן ביצוע הראיונות. על כן נבחרו המשתתפות מבין הנשים ששהו באגף סביון (אגף לנשים שאינן צורכות סמים), באגף השיקום ובאגף הבידוד והענישה, או נשים שהיו בתהליך טיפולי לגמילה מסמים (דיירות המחלקה הטיפולית). הנחת היסוד היתה, כי ברוב המקרים נשים הצורכות סמים באופן פעיל שרויות בהדחקה והכחשה של רגשות שונים והדבר עלול לפגוע ביכולתן לספק נרטיב קוהרנטי כולל על חוויית אמהותן. קריטריון שני, אתי, היה שמשתתפות המחקר לא היו בטיפול (טיפול אישי או קבוצתי) בטרם איסוף הנתונים. בסך הכל היו בנווה תרצה בעת המחקר 36 אמהות אסירות, שענו על קריטריונים אלו, מתוכן הסכימו להשתתף במחקר 20 אסירות אמהות. גילאי הנשים נעו בין 25-65 (c.d.=, m=), חמש היו נשואות, שתיים פרודות, שש גרושות, חמש רווקות, אחת אלמנה ואחת חיה לפני המאסר עם בן זוגה ואבי ילדיה. מספרי הילדים שלהן נעו בין אחד לחמישה (c.d.=, m=). 16 נשים היו במאסר/ מעצר ראשון וארבעה מאסרים חוזרים. 17 מהן היו יהודיות ושלוש ערביות. מבחינת סוגי העבירות בגינן נעצרו/נשפטו הנשים, אישה אחת נשפטה בגין הריגה, ארבע נשים נשפטו בגין עבירות תקיפה ואלימות, שמונה נשים נשפטו בגין עבירות סמים, שש נשים נשפטו בגין עבירות מרמה והונאה, ארבע נשים נעצרו בגין חשד לרצח, אישה אחת נעצרה בגין שהות בלתי חוקית, אישה אחת נשפטה בגין ניהול דירת ליווי ואישה אחת נעצרה בגין עבירה דומה (חלק מהנשים נשפטו/נעצרו בגין מספר עבירות). רוב הנשים היו בעלות השכלה תיכונית.

איסוף הנתונים

הכלי המרכזי לאיסוף הנתונים היה ראיון סיפור חיים חצי מובנה. וזאת במטרה לאפשר חופשיות, גמישות ותחושת שליטה של המשתתפות. בהתאם לכך, הראיון כלל שלושה חלקים. בחלק הראשון התבקשו המרואיינות לספר את סיפור חייהן. בחלק השני, עם סיום סיפור סיפורן הספונטני נשאלו הנשים שאלות נוספות הקשורות לחוויית האמהות בכלל. לבסוף התבקשו המרואיינות לענות על שאלות הקשורות לחוויית הראיון ולפרטים סוציו-דמוגרפיים. ככלל, הראיונות התנהלו באווירה מאפשרת ותומכת. ההתייחסויות שלהן לחוויית הראיון מצביעות על מספר נושאים מרכזיים. ראשית, למרות שהנשים ציינו כי חשיפת סיפור חייהן והשיח אודות אמהותן היוותה עבורן משימה כואבת, הן חשו הקלה ותחושה טובה לאחר סיפור החיים, למשל: "זה לא קל לדבר על חוויות כאלו, זה משחרר את יודעת" (קרן, 9). "בהתחלה מאוד קשה, אבל עם הזמן, כשנפתחתי, מרגישים יותר בטחון, זה עושה טוב כשמוציאים הכל" (לילך, 8). חלק מהנשים ציינו בצורה ישירה, כי חשו נוח לספר לי את סיפור חייהן. עפרה סיפרה כי היא מתקשה בדרך כלל להיחשף ופירטה את הסיבות לכך: "קשה, לא נראה לי שיש הרבה אנשים שככה... לא יודעת אולי המבט שלך, אנושי, לא שופטת" (11). רוב הנשים הודו על ההזדמנות שניתנה להן. חלקן התייחסו גם למקלידה כמי שהייתה שם עבורן והקשיבה לסיפורן. אחת המרואיינות ביטאה הכרת תודה זו גם בדבריה וגם בהתנהגותה: "את עצרת לי. את והיא [מסתכלת על המקלידה] אני רוצה לחבק אותך [קמה, מחבקת ומנשקת אותי] תאמיני לי, תאמיני לי, זו הטובה שעשיתם לי. עכשיו אתם עשיתם לי טובה" (פידה, 8).

נשים במאסר – הצורך בשינוי

הצורך בשינויים משמעותיים בדרכי הענישה מתבקש לאור צורכיהן הייחודיים של נשים, שלהן גם היסטוריית חיים מיוחדת. בטרם אפרט צרכים ייחודיים אלו, ברצוני להמחיש טענה זו באמצעות דוגמה: באחד מימי העיון, שבהם לקחתי חלק, תיארה המנהלת לשעבר של הכלא, אירוע, לו היא קראה "משל נייר הטואלט", כדלקמן: בימיה הראשונים כמנהלת הכלא היא ערכה סיורים באגפים והתעניינה בשלומן של הדיירות. היא הופתעה לגלות, כי אחת הטענות השכיחות היתה חוסר בנייר טואלט. עם חזרתה מהסיור, בדקה המנהלת את הסיבות לטענות אלו, וגילתה כי כמות נייר הטואלט שהוקצבה לאסירות הייתה זהה לזו שהוקצבה לאסירים. והרי כל בר דעת יודע, כי נשים צורכות יותר נייר טואלט מגברים. המחסור בנייר הטואלט הוא רק דוגמה אחת לצרכים הייחודיים של נשים. צרכים ייחודיים נוספים קשורים להיסטורית חייהן של הנשים כקורבנות לאלימות מינית ופיזית בילדותן ו/או בבגרותן, התמכרותן לאלכוהול ולסמים, עיסוקן בזנות, היותן בעלות רקע תעסוקתי מוגבל, בעיות בריאות, וכן הסטיגמה החברתית ממנה הן סובלות, סטיגמה הקשה יותר מזו של אסירים. צרכים ייחודיים נוספים מתייחסים לסטייתן מתפקידן ומהמנדט החברתי שלהן כאמהות. גם חוויית המאסר של נשים הנה ייחודית והיא שונה מזו של הגברים. מצא כי כאבי המאסר של גברים מתמקדים באובדן החירות, האוטונומיה, הביטחון האישי ואובדן היחסים ההטרסקסואלים וכן אובדן הטבות וזכויות הניתנים להם בחברה. לעומת זאת בעבור האישה נמצא, שבאבי המאסר מתמקדים בעיקר סביב אובדן קשרי המשפחה, ובמיוחד הפרידה מהילדים ואובדן התפקיד האימהי. בהמשך אפרט גורמים אלו. בתחילה ברצוני להתמקד בהיסטוריית החיים של הנשים וחוויית המאסר שהן חוות.

היסטוריית החיים של הנשים

אחת התימות המרכזיות שעלו בקבוצה היו חוויית העבר של הנשים כקורבנות. מעדויות הנשים עולה תמונה של אונס, השפלה, ניצול, אלימות והזנחה. אחת מהנשים, שהשתתפה בקבוצה שהנחיתי בעבר, סיפרה באחד המפגשים: "מהרגע שאני זוכרת את עצמי אבא שלי אנס אותי". במחקר הנוכחי 15 מהנשים דיווחו כי חוו התעללות מינית ו/או פיזית כלשהי ו/או הזנחה בילדותן ו/או בבגרותן מצד הורה, בן משפחה אחר ו/או בן זוג. תשע נשים מתוכן חוו התעללות כלשהי בילדות, 12 נשים מתוכן חוו התעללות כלשהי בבגרות, שש נשים מתוכן חוו התעללות כלשהי הן בילדותן והן בבגרותן. להלן חלק מהעדויות. איילת סיפרה: "הוא [בן זוגה] שבר לי את כף היד, יש לי צלקות בראש, ממש חורים" (4). אילנית, בת להורים גרושים, סיפרה על חיים רוויים בסבל וכאב, היא נאנסה בגיל 6 על ידי שכן וטענה: "מכאן התחיל הסבל שלי". היא תיארה הזנחה קשה מצד אמה: "כל יום היינו הולכים לאבא שלי לאכול צהרים. אם לא היינו אוכלים אצלו יכולנו להישאר כל היום רעבים, לאמא שלי לא היה איכפת". רינה סיפרה על הילדות האבודה ועל מכירתה לזנות: "הייתי קטנה [בת 12] הייתה [אמא שלה] מוכרת אותי זונות, לאנשים". הבנת הרקע ונסיבות החיים הקשות של נשים עוברות חוק הובילה חוקרים ואנשי מקצוע רבים לקרוא לרפורמה בדרכי הטיפול והענישה של נשים. מהות הקריאה מתייחסת לצורך בהקמת שירותי טיפול מיוחדים לנשים ולנערות שיתבססו על הכרה והבנה של היסטוריית ההתעללות, על פיתוח דרכי טיפול ושיקום מותאמות לבעיה וכן על דרכי ענישה המותאמות לאמהות אסירות.

חוויית המאסר של נשים

מחקרים, שעסקו בחוויית המאסר של נשים בכלא, מגלים תמונה קשה של השפלה ופחד. כדוגמת מחקרה של אסטל, שערכה השוואה בין מאפיינים ודפוסים המתקיימים במשפחה לא מתפקדת, מהן מגיעות רוב האסירות, למערכת הכליאה הנשית. היא הצביעה על דמיון רב ביניהם דרך שלושה חוקים אישיים מרכזיים. החוק הראשון "אל תדברי" – ילדים שחוו התעללות לומדים לשמור על סודות; בכלא חוק זה נלמד במהירות הן בשל ההזדמנויות המעטות לדבר והן דרך איסור ההלשנה בקרב האסירות. "אל תרגישי", הינו חוק נוסף, ילדה שחווה התעללות לומדת לצאת, כביכול, מהגוף שלה ולהסתכל עליו ממרחק; בכלא חוק זה מסייע לנשים לשרוד את היחס המשפיל, שלו הן זוכות וכן להתמודד עם מצבים, כמו: בדיקות שתן פתאומיות וחיפוש על הגוף ובתאים. החוק השלישי, "אל תבטחי באף אחד", מתייחס לחוסר האמון שפיתחה הילדה במבוגרים ובסמכות ובכלא, לאור אפשרויות הטיפול המצומצמות והיחס

המשפיל. כך הכלא משעתק ומנציח את מעגל הקורבנות, ההתמכרות והעבריינות. במחקר נוסף, שבדק את חווית המאסר של נשים באמצעות ראיונות עומק, נמצא שכאבי המאסר שהנשים חוו היו חמורים במידה ניכרת מזו שהיתה מוכרת עד אז בספרות המקצועית. המאסר נחוה כמציאות חברתית רוויה בחרדה, פחד ואלימות. החוקרים הציעו, שייתכן שהמאסר מייצג עונש גדול הרבה יותר מזה שלו התכוונה מערכת החוק והענישה. גם במחקר הזה עלו נרטיבים דומים. חלק מהנשים סיפרו על יחס משפיל ולא ראוי מצד אנשי הצוות וכן על כך, שאף אחד לא הקשיב להן ותמך בהן. לדוגמה, פידה סיפרה: "אף אחד לא מקשיב למה שיש לי, אף אחד לא שומע... עכשיו שמעת אותי, הקשבת" (8). קרן תיארה את היחס לו זכתה מסגל בית הסוהר: "יש פה סגל... על הפנים, יחס לא הוגן, משפיל... יש לי הרגשה שאנחנו מקבלות יחס... חיות בספארי מקבלות יחס יותר טוב מאתנו, כמה שזה נשמע מזעזע... זה ככה" (7). חלק ממשתתפות המחקר הביעו את הפתעתן על הבעת תודה בסיום הראיון וציינו כי הן אלו שצריכות להודות על ההזדמנות, שניתנה להן, לספר את סיפורן, ועל כך שמישהו הקשיב למצוקתן והקדיש להן מזמנו. אחת מהן אף ציינה, כי זו הפעם הראשונה שמישהו הקשיב לה. מצב זה של יחס משפיל והעדר מקום מכיל, מספק קרקע בטוחה לשעתוק מעגל הקורבנות של נשים אלו לתוך הכלא. שכן הוא מייצג את החוקים והכללים שנשים אלו חוו בילדותן, כפי שהוצג קודם.

תנאי הכליאה

נושא נוסף, בתחום כליאת נשים, המצריך דיון, קשור לעובדה שבעקבות מספרן הנמוך, אוכלוסיית האסירות השווה בכלא הנה הטרוגנית ולא קיימת הבחנה בין אוכלוסיות המשנה שבתוכה – שפוטות ועצורות, קטינות ובגירות, מכורות ונקיות, שפוטות למאסרים ארוכים ושפוטות למאסרים קצרים. לצד החוויה האישית הקשה, שנשים עלולות לעבור עקב מצב זה, קיים סיכוי גבוה יותר, שנשים ירצו את המאסר בבתי כלא ברמת בטחון מירבי (בישראל, מכיוון שקיים רק מתקן כליאה אחד, זה יקרה תמיד). כלא כזה, משמעותו חומות גבוהות, גדר תיל או גדר אלקטרונית, נוכחות של סוהרים סביב השעון, חדרים קטנים, שימוש בצינוק כדרך ענישה, העדר עצמאות בחיי היומיום וכן הבחנה ברורה בין סגל לאסירות. נראה שהנשים כפופות, פעם נוספת, לתפישות ולנהלים של מערכת פטריארכלית, גברית. מהדיון עד כה עולה, כי היסטוריית החיים של רוב הנשים רוויה בחוויות טראומטיות, ושהן חוות בכלא תנאים המשעתקים ומנציחים את מעגל הקורבנות והעבריינות, אך כניסתן לכלא, מעמידה אותן בפני קושי נוסף, הקשור לתפקידן כאמהות.

אסירות אמהות

אחד העונשים הגדולים ביותר עבור נשים במאסר הינו הפרידה מילדיהן. פרידה היא אנטיזה לאחריות הורית. כפי שצוין, עולה מהספרות כי בעולם בין 70% ל-80% מהאסירות הן אמהות. כאשר אישה נכנסת לכלא, ברוב המקרים לא נשאר מאחוריה בעל/אב שמטפל בילדים וממשיך לשמור על אחדות המשפחה. לעומת זאת, כאשר גבר נכנס לכלא ב-90% מהמקרים האישה נשארת בבית המשפחה ושומרת על אחדות המשפחה. מצב זה יוצר התמודדות שונה לשני המינים. אמירה המשקפת היטב מציאות זו אומרת: "כשגבר נעצר הוא מבקש עורך דין, כשאישה נעצרת היא שואלת על ילדיה". מספר מחקרים הצביעו על המשתנים המשפיעים על הקשיים שחוות אמהות אסירות. אחד המשתנים, הרלוונטי לשיח באשר לענישה, מתייחס לקשיים על שמירת הקשר בין האם לילדיה עקב מיקום מרוחק של בית הכלא מאזורים מיושבים, נוהלי ביקור נוקשים כחלק ממדיניות בית הכלא והתנגדות וחוסר שיתוף פעולה עם גורמים שונים כמו המשפחה המורחבת. קושי נוסף עוסק בסטיגמה החברתית. אסירה, שהיא אם, צריכה להתמודד עם הדעה הקדומה הקיימת בחברה לגבי אסירות ויכולתן להורות טובה. ההשקפה הרווחת היא, שאישה עם עבר פלילי אינה יכולה להיות אם טובה ועל כן רוב האמהות המרצות מאסר צריכות לשפר את המיומנויות ההוריות שלהן. הנחת המוצא היא שהאם בחרה לנטוש את ילדיה, שהרי מי שמבצע פשע יודע כי הוא צפוי למאסר, שיביא לפרידה ממשפחתו. קושי שלישי המשפיע על חוויית האמהות קשור לאובדן המשמורת החוקית של האם האסירה על ילדיה. רבות מהאסירות האמהות מאבדות חזקה או עתידות לאבד את החזקה החוקית על ילדיהן במהלך המאסר או בעקבותיו. למרות שהמאסר אינו מהווה סיבה מספקת לשלילת זכויות הוריות, הוא יכול להוות גורם לשלילת זכויות הוריות. חוק פדרלי חדש

בארצות הברית בנושא אימוץ גורס, כי ילד יהיה בר אימוץ אם לא היה לו קשר במשך שנה עם ההורה הביולוגי. לחוק זה השפעה חמורה על אמהות אסירות, אשר נתקלות בקשיים רבים בהסדרת ביקורי ילדיהן, וזאת עקב הסיבות המבניות והמשפחתיות שפורטו למעלה. נוסף להן הקושי שלהן עצמן במפגש פנים מול פנים עם המטפלים החלופיים בילדים ועם חשיפת הילדים לעצם מאסרן או לתנאי מאסרן. מחקרים העוסקים במצבן של אמהות אסירות מצביעים על כך, כי מיעוט הקשר וחוסר השליטה של האם על ילדיה יוצרים אצלה משבר פסיכולוגי חמור. האם חוששת לרווחת ילדיה וחוששת לאבד את ההערכה והאהבה מצדם. כן היא סובלת מרמת חרדה גבוהה, תחושת אשמה, כשלון, ספקות עצמיים ואובדן הערכה עצמית. אמהות החיות בנפרד מילדיהן, נתפסות בדרך כלל כמי שסטו מתפקידן החברתי ומתפקידן הנשי והאימהי. תיוגן של אמהות אסירות אף קשה יותר לאור העובדה שהן נתפסות גם כמי שסטו מהחוק. כך אסירות אמהות נתפסות כמי שסטו שלוש פעמים: מהחוק, מתפקידן כנשים ומתפקידן כאמהות. ניכר, כי הספרות הפופולרית מציגה ראייה דיכוטומית של אסירות אמהות. הן מוצגות או כ"מפלצות" או כקורבנות, אך נראה כי המציאות אינה דיכוטומית. לאור סקירת הספרות שהוצגה לעיל עולה כי מדובר במציאות מורכבת המשלבת גורמים רבים. כפי שיוצג בהמשך, רוב הנשים תיארו את הקשיים והכאב שחוו לאור המרחק מהילדים. קבוצה אחת של נשים חוותה מציאות שונה, והיא תהווה מוקד להתבוננות וחיבה באשר לדרכי הענישה, כפי שיוצג בהמשך.

כאב הפרידה מהילדים

חלק מהנשים תיארו את הפרידה והמרחק מהילדים וחוסר היכולת להשתתף בגידולם ולהשפיע עליהם כמצבים המכאיבים להן ביותר, ונראה כי מצבים אלה ייצגו עבורן נקודת שבירה. הן העידו על עצמן, כמי שיכולות להתמודד עם מצבי חיים מורכבים וקשים, אך לא עם הניתוק מילדיהן: "בסך הכל טוב לי בחדר שלי וטוב לי עם השותפה בחדר שלי אבל האמהות - זה יותר מדי. אם יש הקש ששובר את גב הגמל זה הקטע" (רונית, 2). "אמא שכן יכולה לעזור ומרוחקת מהילדים שלה זה מאוד קשה. זה קורע את הלב" (נטשה, 6).

ההתמודדות עם הפחד מאובדן השפיות

המחשבות והרגשות ביחס לאמהות נחו כנאלו העלולים להוביל לאובדן השפיות ואף למוות ולכן כדרך התמודדות, נשים אלו בחרו להימנע ממחשבות ומרגשות הקשורים באימהותן. הן סיפרו כי הן מעדיפות שלא לחשוב ולא להרגיש. כפי שניתן להבין מדבריה של נטשה: "אם אני אנתח את הדברים - אני אמות אני, אמרתי לך אני אגיע למב"ן [מרפאה לבריאות הנפש]. אני רוצה לצאת מכאן בריאה בנפשי" (נטשה, 5).

אמהות כמחלישה מול אמהות כמחזקת

קבוצה אחרת של נשים חוותה את האמהות כבעלת כוחות מנוגדים. מחד, הן חשו כי האמהות העצימה את הקושי והמשבר שהן חוו במאסר. מאידך, הן העריכו כי האמהות היא זו ששמרה והגנה עליהן ואף חיזקה אותן בזמן המאסר. מסיפורי נשים אלו עלה, כי חווית האמהות שקדמה לכליאתן מייחדת אותן ביחס לשאר הנשים, שהשתתפו במחקר. כליאתן היוותה עבור רובן פרידה ראשונה מילדיהן. הכליאה קטעה את שגרת חייהן כאמהות, שאופיינה בקשר אינטנסיבי עם ילדיהן, קירבה פיזית יומיומית וחשש מפרידה, ולו הקצרה ביותר: "פעם ראשונה בחיים ואני לא יודעת איפה הילדה, תמיד ככה" (עושה תנועות של שתי אצבעות מחוברות) (סופיה, 5). "לא עזבתי את הילדים אף פעם מיום שהם נולדו, תמיד לקחנו את הילדים" (קרן, 6). כך, הקשר החזק והקרוב עם ילדיהן, טרם המאסר, חידד את הקושי והכאב הכרוכים בפרידה אולם גם היווה משאב עליו נסמכו הנשים בעת שחוו מצוקה וכאב במהלך שהייתן בכלא. בשונה מהנשים שתוארו קודם, נשים אלו נאחזו באמהותן ולא נמנעו ממנה, וכן חשו, כי האמהות שומרת על שפיותן ולא מערערת אותה. כאמור, המרחק הפיזי מהילדים נחוה כשבר גדול בחיי הנשים. הן תיארו סבל וכאב בלתי ניתנים להכלה. הרבו לבכות והתקשו לתפקד: "זה קשה קשה כשהוא לא איתי, אני מאוד קשורה אליו, הבן שלי זה אני, זה החיים שלי, אני בוכה הרבה, כל יום באים לי הגעגועים מחדש" (מירב, 6). "דבר הכי גרוע שאת לא יכולה לראות ילדים שלך, להרגיש את החיים שלהם, אין הסבר לזה"

(איריס, 10). אחת הנשים תיארה בבכי מעין "אורחות אבלות". היא נמנעה מהנאות, ומטיפוח וטיפול אישי: "תראי איך הבגדים אני לובשת, הכל חדש יש לי, לא רוצה ללבוש, לא רוצה, לא רוצה, רוצה רק הביתה, לא רוצה ללבוש" (פידה, 7) עבור נשים אלו, אמהות אינה עולה בקנה אחד עם כליאה ומרחק פיזי. אמהות, על פי תפיסתן, צריכות להיות קרובות לילדיהן: "בתור אמא אני לא חושבת שאמא צריכה להגיע למקום כזה, בטח לא של תינוקות, אני לא חושבת שאמא זה המקום שלה, אמא צריכה להיות בבית שלה עם הילדים שלה" (מירב, 7). עדיין, למרות התפיסה לפיה תפקוד אמהי ואמהות מחייבים קרבה פיזית, לא נמנעו הנשים מעיסוק באמהותן ונלחמו לשמר את הקשר עם ילדיהן. אל מול הכאב והקושי, שנבעו מהפרידה והמרחק הפיזי מילדיהן, נראה כי היתה זו האמהות שהעניקה להן את הכוח להמשיך ולשרוד את שגרת המאסר. הנשים סיפרו כי הצליחו לשמור על בריאותן הנפשית והפיזית רק בזכות היותן אמהות. הידיעה, כי יש להן אחריות לא רק כלפי עצמן, אלא גם כלפי ילדיהן התלויים בהן, גרמה להן להתחזק ולהימנע מלהזיק לעצמן: "זה חיים שלי... זה כוח שלי... היא... גם אני בשבילה... היא ככה אולי את צריכה, אני אסור משהו לעשות לעצמי" (סופיה, 6). "שיעשו חשבון [סגל בית הסוהר] שילדים אצלי לבד בחוץ, שיש לי על מה לדבר איתם, לא רק בטלפון, להריח אותם, כי זה נותן לי אומץ. כל האמהות שיוצאות לביקורים, היא פורחת, אני שמה ג'ל..." (איריס, 11). "אם ראיתי אחת שאין לה ילדים, היא חזרה פעם שנייה ושלישית" (קרן, 6).

לידה מחודשת של האמהות

קבוצה נוספת של נשים חוותה בכלא לידה מחודשת של האמהות. הכלא, באופן פרדוקסלי, קיבל משמעות של מקום מיטיב, מקום שאפשר פסק זמן ומנוחה ממציאות החיים שקדמה למאסר. נשים אלו חיו טרם מאסרן בתוך מערבולת שכללה התמכרות לסמים ולאלכוהול, אלימות, התעללות מינית, זנות והזנחה. אמהותן, טרום המאסר, התקיימה לצד מערבולת זו. כל הנשים בקבוצה זו חוו את אמהותן דרך התבוננות פנימית וחשבון נפש. הן היו עסוקות בעבר וחשו שהעבר דורש תיקון בהתייחס לאמהותן. במהלך המאסר, חלקן חידשו את הקשר עם ילדיהן וחלקן ערכו שינוי בדפוס היחסים עימם. הן למדו, הרגישו, התעניינו, התנסו וציפו לעתיד אחר – כזה שיכלול בית, ילדים, משפחה וקשר, ללא סמים, עבריינות או תובענות הקריירה. חשבון הנפש שהן עשו, לצד טיפול אינטנסיבי ומנוחה מאורח החיים הקודם, אפשרו שינוי. הן התקרבו לילדיהן וחוו אמהות שונה. נשים אלו חוו את המרחק מילדיהן כמאפשר שינוי, צמיחה והתפתחות.

כפי שצוין, דווקא הכלא, באופן פרדוקסלי, היה עבור חלק מהאמהות בעל משמעות מיטיבה ואפשר פסק זמן ומנוחה ממציאות החיים שקדמה לו, תוך מתן הזדמנות לטיפול עצמי, ללמידה, לשינוי, לצמיחה ולתיקון העבר. יפעת תיארה זאת כך: "אני באה למקום חרא להפיק ממנו את המקסימום שיכול להיות" (יפעת, 6). "[יש לי עכשיו] קשר יותר בריא יותר טוב [עם הבת שלי], אני יותר בהכרה, חבל לי שזה התחיל מפה, מהמקום הזה, אבל אין מה לעשות זו עובדה, איך יוצאים מזה ולא חוזרים לזה" (יפעת, 11). השימוש בחומרים הממכרים אפשר לנשים ניתוק והקפאת רגשות, תחושות וזיכרונות. עם כניסתן למחלקה הטיפולית בכלא, הן הפסיקו להשתמש בסמים ובאלכוהול. הפסקת השימוש הובילה לכך שהן התעוררו לחיים והתחילו להרגיש. כפי שהן סיפרו: "היום הגוף נקי יש יותר רגש, כשמשתמשים אין רגש הכל מוקפא... זהו" (לילך, 2). הנשים סיפרו על כך שהתעוררותן חשפה אותן לדרך שבה ניהלו את חייהן בעבר. התבוננותן המרכזית היתה על האופן בו התייחסו לילדיהן ותיפקדו, או לא תיפקדו, כאמהות. כך גם הרשו לעצמן, יותר מתמיד, לבכות; להישאר עם הרגשות הקשים ולא להדחיקם. אלא לבטא אותם: "בשנה הזו אני בוכה יותר מאשר בשנים הראשונות, בגלל שאני בטיפולי ומדברים על הדברים האלה יוצא לי לבכות יותר. באגפים לא יצא לי, כי השתדלתי להדחיק, לא רציתי להתעסק עם מה שאני מרגישה בכלל, בטיפולי את חייבת, צריכה להביא את הדברים, לשחרר אותם, זה משחרר באיזה שהוא מקום" (חגית, 9). "עוברים עלי כל מיני דברים זה כל מיני חשבונות נפש (...). היום אני לא מפנימה דמעות, לא בכיתי למעשה כמה שנים, רק צחקתי. היום אני מרגישה שאני רוצה לבכות אני הולכת ובוכה" (יפעת, 7). העלאת הרגשות והזכרונות הקשים נחו על ידי הנשים כמעין תהליך היטהרות וכשלב בדרך לשינוי. ההיטהרות היא מעין פתח לחיים טובים יותר: "אני אומרת תודה לאל שהגעתי לבית סוהר. הייתה לי פה הזדמנות לעשות משהו עם עצמי, רק פה הבנתי באיזה חרטה הייתי, הילדים שלי עזרו לי להבין את זה, הם העירו אותי מבחינת הרגש, הם הדבר שהכי חשוב לי, הם נכנסים לתמונה של לא פשע לא עבריינות לא דרגים, אלה הילדים שלי, הם הדברים הכי טובים שקרו לי, מעירים אותך למקום

אמיתי" (חגית, 7). האמירה "אני אומרת תודה לאל שהגעתי לבית הסוהר" מחייבת בדיקה. חגית אומנם שוהה בבית סוהר, אבל היא נמצאת באגף ייחודי – "אגף הטיפול" המתמחה בטיפול בנשים מכורות לסמים ומתנהל באופן שונה משאר האגפים בכלא. הנשים זוכות לטיפול קבוצתי וטיפול פרטני קבוע ומסודר. יתכן כי ניתן לייחס את השינוי שחל בה בראש ובראשונה לטיפול אינטנסיבי זה: "אני חושבת שאני עושה משהו עם עצמי, הסדר יום, לקום בבוקר, לעמוד, לעבוד במתקן, לדבר בקבוצות, מה שלא היה לי, יש מישהו שיקשיב לי, באגף א' (אגף רגיל) אין את זה, את חיה על אוויר, אני שמחה שיש לי את הסדר יום" (לילך, 6). לילך שוהה באגף בו שוהות נשים בעלות רקע דומה לשלה, היא מייחסת חשיבות רבה לסדר היום הקבוע, לאפשרויות הדיבור ולעובדה שמקשיבים לה. כפי שעלה בסקירת הספרות שהוצגה קודם, אלו תמות מרכזיות היוצרות קושי ("אל תבטחי" ו"אל תדברי"). לדברים אלו משמעות חשובה, שכן בהינתן טיפול המותאם לצרכים המורכבים והרבים של הנשים ובתוכם גם צורכיהן כאמהות, הנשים יכולות לחוות צמיחה ושינוי בכל תחומי החיים שלהן. קיימת חשיבות רבה לבניית מודל טיפולי ראוי, מודל שיספק מענה לא רק לבנות המחלקה הטיפולית אלא יהיה נגיש ופתוח לכל הנשים השוהות בכלא.

עקרונות מנחים לטיפול בנשים

בחינה של תוכניות שונות לאסירות ואמהות אסירות שהופעלו בעולם מצביעה על הצורך בשימוש בעקרונות המנחים של מודל היחסים. מודל זה מתבסס על תיאוריות פמיניסטיות של גיליגן, צ'ודרו, מילר, בנג'מן ואחרות, המכירות בכך כי נשים זקוקות לקשר ויוצרות את זהותן המגדרית דרך קשר וחיבור עם אחרים. מסגרת טיפולית לשיקום נשים, אמורה להיות מאופיינת בגמישות, יחס שוויוני, מוכנות לשותפות. צוות הטיפול צריך לספק מודלים נשיים חיוביים של חיים בריאים ועצמאיים בתוך מסגרת של אווירה חיובית, שמעניקה יחס של כבוד למטופלות. קיימת חשיבות להימנע מגישה סמכותית ומענישה, המזכירה את יחסי הדיכוי וההשפלה שחוו הנשים בעבר. כך נוצרת סביבה טיפולית המאפשרת חוויה מתקנת המובילה לשינוי עמדה ביחס למושגים בסיסיים של בית, משפחה ויחסים בינאישיים. אני ערה לקושי בשינוי גישת העבודה הטיפולית בכלא, דווקא מתוך היותי בעבר מטפלת במקום. אני סבורה, שבעת ענישת נשים מוטלת על המדינה ועל החברה אחריות, לספק תנאים הולמים, שיאפשרו להן לחוות חוויה שונה מזו שחוו במהלך חייהן וכן, לספק תנאים שיאפשרו להן לשמור על אמהותן ממרחק. הצורך בבניית תוכניות טיפול הנוגעות באמהותן של הנשים, נובע ממספר סיבות. האחת, קשורה להבנה, כי טיפול בקשיים שחווה האמהות על רקע נושאים הקשורים לאמהותן הוא מפתח חלקי לשיקום במאסר. מחקרים הצביעו על כך, שתוכניות טיפול הולמות עבור אמהות נמצאו כיעילות ותורמות גם עבור ילדיהן הנחשבים כנפגעים העיקריים של מאסרן; ילדים אלו נכללים בהגדרה של "ילדים בסיכון".

סיכום ומגמות לשינוי

היחסים הסמכותיים והלא שוויוניים הקיימים בכלא אינם מותאמים לצורכי נשים שחוו קורבנות וניצול, כפי שעולה ממודל היחסים. לצד נסיבות החיים הקשות ותנאי המאסר, יש לחלקן קושי נוסף הנובע מעובדת היותן אמהות. בארצות הברית קראו אנשי רפורמה רבים (ליגת Howard) לביטול עונש מאסר לנשים בהריון או לאמהות לילדים קטנים, אלא במקרים בהם הן מסכנות את סביבתן (Devlin 1998). העובדה, כי חלק מהאסירות מוצאות בדרכן המיוחדת והאמיצה דרכים להתמודד עם הקשיים במאסר, כדוגמת הנשים במחקר שלי, אינה משחררת מאחריות את אלו שמוטלת עליהם החובה המוסרית והחוקית לטפל בנשים אלו. לפיכך אני מטילה את עיקר האחריות לשינוי על קובעי המדיניות. יש לקיים חשיבה מעמיקה בנושא זה, תוך הקשבה לקולן של הנשים, באשר לתוצאות הכליאה וכן תוך בדיקת יעילות מערכת הענישה הקיימת. אני מאמינה כי בתי שיקום הולמים ומתאימים יותר מבתי כלא, לנשים שהיסטוריית החיים שלהן רוויה ב"מאסרים" קודמים – נשים אלו נענשו כבר מספר פעמים בחייהן – הן נאנסו, הושפלו ונוצלו. הן קורבנות של החברה הפטריארכלית, ולפיכך על החברה מוטלת האחריות לחפש להן פתרונות, ורצוי עוד בטרם נשים אלו נכנסות למעגל הפשיעה. לנוכח המציאות הזו, יש מקום לשינויים החל מחקיקה וכלה בדרכי הענישה. הדרך האנושית ביותר והראויה ביותר היא לסייע לנשים אלה תוך אמונה ביכולת שלהן וברצון שלהן לחיות חיים טובים יותר. טיפול מערכתי רב מקצועי המותאם לצרכים הייחודיים של הנשים יתרום לחברה, שתגלה אנושיות כלפי אלו שנענשו כבר בעצם תנאי חייהן.

התרומה של טיפול כזה תבוא לידי ביטוי הן בצמצום העבירות, הן בצמצום הסיכון לדור העתיד - הילדים שלהן. לעניות דעתי, טיפול כזה יביא בטווח הארוך, לצמצום בהוצאות, שכן עלות השיקום האינטנסיבי נמוכה מסך העלויות הכרוכות בשהייה חוזרת ונשנית בכלא ובטיפול חוץ ביתי בילדים שהוצאו מהבית בעקבות מאסר אמותיהם. תרומה נוספת, משמעותית וחשובה אף יותר בעיני, הנה לנשים עצמן, שתוכלנה לקבל הזדמנות נוספת לחיים טובים ויצרניים. אצל כל אחת מהנשים, שפגשתי הן במהלך עבודתי כעובדת סוציאלית בכלא והן במהלך עריכת הראיונות לצורך המחקר, הבחנתי בעצבות ולעיתים כעס על נסיבות חייה. לצד אלו ראיתי גם יופי וכוחות אדירים שמחכים ליד מכוונת שתוביל לשינוי ולחיים אחרים. עד לשינוי מהותי בדרכי הענישה אני מאמינה, כי אחריות מיוחדת מוטלת על סגל כלא הנשים, החל ממנהלת הכלא ועד לאחרון העובדים בו, כולל סוהרים וסוהרות, ובפרט על סגל העובדות הסוציאליות העוסק בטיפול באופן ישיר. עליהן לתת מענה לצרכים האמיתיים של האסירות ולהקצות משאבים לצורך זה. כך תגדל האפשרות של העובדות הסוציאליות בכלא להקשיב ולסייע והנשים יחוו, שאכן יש מי שיכול להכיל את בעיותיהן ולהתפנות לצורכיהן. כמו כן, על מנת שהיחס כלפיהן יהיה פחות סטיגמטי ותהיה יותר רגישות למצבן, יידרש כל עובד, לעבור תהליך הכשרה ייחודי לנושא מאסרן של נשים, בטרם כניסתו לעבודה עם אוכלוסיית נשים ייחודית זו. אני מצטרפת לקביעתו של רדוס, כי הענישה היא הדרך הפחות יעילה לטפל בפשיעה הנשית. הוא טוען, שגישה הומנית, לא שיפוטית תעזור להשגת חברה הומנית יותר. הוא גורס כי לעיתים קיימת התמקדות בחוקים עד כדי כך, שהמטרה שלשמה הם נוצרו, נשכחה. נשים שחוו ניצול ושוליות חברתית דרך המערכת הפטריארכלית זקוקות לצורך שיקומן להבנה, לתמיכה ולשירותים טיפוליים רבים, כגון טיפול בנגע הסמים, טיפול שיעזור להתמודד עם בעיות הקשורות לעברן, לטראומות המיניות, לאלימות ולבעיות אחרות בתוך המשפחה. שירותים טיפוליים כאלו הם קריטיים הן במניעת פשיעה עתידית והן לשיקום הנשים בכל תחומי חייהן, כולל הקנייה מחודשת של המיומנות ההורית.

התפתחות בתי הסוהר בישראל

"האתוס הישראלי מעודד יחס לאסירים וטיפול בהם בסטנדרטים גבוהים יותר מהמקובל בארצות אחרות" (איטון, 1965: 18).
"טיבה של חברה נמדד בטיב בתי הסוהר שלה. אופייה של חברה נאורה נבחן באופן שבו היא מתייחסת לאסיריה. שכן זאת יש לדעת: האסיר פשע ועל כך נענש כדין. חירותו נשללה ממנו, אך צלם האדם לא נלקח ממנו"

הקדמה

כתיבתו של מאמר זה התבקשה מאליה, מאחר שעד כה לא היתה בנמצא סקירה מבוססת ומפורטת על תולדות שירות בתי הסוהר. לצורך כתיבת המאמר, התבססתי על מספר רב של מקורות חלקיים ומשניים, כמו דוחות שנתיים של שב"ס, טיוטות ראשוניות וחלקיות של סקירות היסטוריות, שנעשו במסגרות שונות בשב"ס ומסמכים שונים מתקופות שונות, שיש להם נגיעה לבתי הסוהר ושפורסמו במסגרות שונות. לצורך השלמת פערים במידע הזמין, שעמד לרשותי, ראינתי נציבים לשעבר וכן בעלי תפקידים שונים בשב"ס בעבר ובהווה. לכל אלה שסייעו לי, אם בהפניתי למקורות מתאימים ואם בנכונות להתראיין, נתונה תודתי.

פתיחה

את דמותו של שירות בתי הסוהר בישראל ואת תכונותיו ההומאניות יחסית של המאסר בארץ ניתן להסביר על רקע מספר נתוני יסוד שקבעו במידה רבה את אפיוניהם כבר בשנים הראשונות לקיום המדינה. הפעלת בתי הסוהר לאחר הקמת המדינה והמדיניות ששלטה בהם בתחילה הייתה על פי הנהלים והדפוסים ששימשו את שירות בתי הסוהר של המנדט הבריטי ועל פי הפקודות שפורסמו על ידיו. בהדרגה בוטלו סממנים של כוח ונוספו מרכיבים חדשים שהוסיפו זכויות לאסירים כמו חופשות ושחרור מוקדם. גם הטיפול באסירים שופר, כשבין השאר הם עברו אבחון ומיון עם תחילת מאסרם וזכו אחר כך לטיפול סוציאלי בהתאם לצורכיהם. כך, תוך שנים ספורות, הפך הטיפול באסירים בארץ לאחד המתקדמים בעולם. החזון הציוני, כפי שעמד לעיני המנהיגות, כלל קיבוץ נידחי ישראל מכל קצווי העולם לארץ ובניית חברה חדשה בה, תוך התעלמות ממעשיהם ומעברם הספציפי בארצות מוצאם⁴. יתר על כן, הייתה הנחה נאיבית שהחברה היהודית שתקום בישראל תהיה משוחררת מתחלואי היהודים בארצות הגולה ותהיה חברה לדוגמה, בריאה יותר, יציבה יותר ומוסרית יותר. חברה כזו לא תזדקק לענישה מרובה ותוכל להסתפק בכלא אחד לאסירים המועטים שיהיו בה. תפיסה זו תרמה בין השאר לכך שלא נבנו כלל בתי סוהר חדשים בעשרים השנים הראשונות לקיום המדינה ורק בלחץ הצרכים אולתרו ויועדו עוד ועוד מבנים בלתי מתאימים לצורך זה, לשמש כבתי סוהר. לגישה ההומאנית יחסית, שהונהגה בבתי הסוהר, תרמה האוריינטציה הסוציאליסטית של מפלגות השלטון, שעל פיה הפשיעה היא בעיקרה תוצר של עוני ומצוקה וכי על המדינה לסייע לאוכלוסייה שבמצוקה במידת יכולתה, וכן התפיסה המבוססת על המסורת היהודית, הרואה בשיקום העבריין ובקליטתו מחדש בחברה ערך מרכזי (למשל הרמב"ם, הלכות תשובה). לגישה ההומאנית תרמה גם העובדה, שרבים מהעולים החדשים למדינה חוו בעברם מסגרות כליאה מסוגים שונים, כמו מחנות ריכוז ומחנות מעצר, וכן שרבים ממנהיגי המפלגות הציוניות ישבו טרם קום המדינה בכלא.

תפקיד חשוב בקביעת אופי הומאני ייחודי זה היה ליועץ המשפטי לממשלה דאז, חיים כהן. בשנת 1952 מונה בהשפעתו לשמש כנציב של שירות בתי הסוהר ד"ר צבי חרמון, קצין מבחן ועובד סוציאלי בעל גישות ליברליות, וחלק נכבד מהעקרונות ומההסדרים שקבע תקפים עד היום. עם הקמת מדינת ישראל פירסמה מועצת המדינה הזמנית את פקודת סדרי השלטון והמשפט תש"ח-1948, שלפיה המשפט שהיה קיים עד ליום הקמת המדינה יוסיף, כאמור, לעמוד בתוקפו בשינויים המתבקשים. בהתייחס למאסר, משמעות קביעה זו הייתה שפקודת בתי הסוהר - 1946, שפורסמה על ידי שלטונות המנדט הבריטי ב-1946, המשיכה להיות בתוקף גם במדינת ישראל עד לשנת 1971, כשפורסמה פקודת בתי הסוהר [נוסח חדש, תשל"ב-1971].

טרם קום המדינה

בתקופת המנדט לא בנו הבריטים מבנים חדשים לבתי סוהר בארץ. הם המשיכו להפעיל את בית הסוהר, ששוכן על ידי העותומנים במבצר הצלבני בעכו. הם פתחו בית סוהר במגרש הרוסים בירושלים, במבנה ששימש קודם לכן כאכסניה לעולי רגל וכן שיכנו במבנה שכור ברחוב ג'בל דאוד בבית לחם בית סוהר שיוחד לאסירות ולעצירות. לקראת סוף תקופת המנדט, הם הפכו את המבצר הישן בשכם לבית סוהר. בשל המספר המוגבל של מקומות כליאה בבתי סוהר אלה, הקימו הבריטים לאסירים פלוגות עבודה במבנים ארעיים או במחנות מעצר. אסירים אלה הועסקו בסלילת כבישים ומסילות ברזל, בבניית גשרים ובעבודה במחצבות. עצירים שוכנו במחנות מעצר בעתלית, במזרעה, בלטרון ובסרפנד. מבדיקת התפלגות העבריינים, על פי סוג העבירות והמוצא הדתי, עולה שהיהודים אופיינו בתקופה זו בעיקר בעבירות תעבורה, ואילו המוסלמים אופיינו בעיקר בעבירות נגד גופו של אדם וכן בעבירות רכוש. לדוגמה, בשנים 1937 עד 1942, כשיהודים היוו כ-30% מהאוכלוסייה בארץ, הם ביצעו כ-56% מעבירות התעבורה ואילו המוסלמים, שהיוו כ-61%, ביצעו כ-90% מהעבירות נגד גוף וכ-80% מעבירות הרכוש. נתונים אלה מסבירים מדוע רוב רובה של אוכלוסיית האסירים היה מוסלמי ורק מיעוט קטן, כ-5% עד 10%, היה יהודי. בבתי הסוהר ובבתי המעצר היו בין השנים 1932 ל-1945, בממוצע יומי בין 2,000 ל-4,000 אסירים ועצורים. בשלוש השנים האחרונות בתקופה, כשהתגברה העלייה הבלתי חוקית של יהודים לארץ, עלה אחוז האסירים והעצורים בגין פעילות מחתרית ועליה בלתי חוקית. עם תום המנדט, שוחררו אסירי המחטרות ורק מספר אסירים פליליים הועברו לידי השוטרים היהודים ששירתו בתחנת המשטרה בפתח תקווה והוחזקו שם עד הקמת שירות בתי הסוהר הישראלי (שם). שתי פקודות בתי הסוהר הראשונות, שפרסמו הבריטים בשנים 1921 ו-1940, עסקו בסדרי ניהול וכוח אדם ובהכרזות על מבנים ועל מחנות כבתי סוהר, בקליטת אסירים ובשחרורם ובסדרי משמעת בבתי הסוהר.

ב-1946 פורסמה הפקודה השלישית, שנותרה ברובה בתוקף גם לאחר קום המדינה עד לשנת 1971. פקודה זו קבעה, שמבחינה מנהלית שירות בתי הסוהר הוא יחידה נפרדת במשרד המשטרה. כמו כן היא קבעה, שיש להפריד בין אסירים ואסירות, בין אסירים ועצורים, בין צעירים ומבוגרים, שיש להעסיק את האסירים בעבודה, שיש לתת לאסירים זכויות מסוימות כמו קבלה ומשלוח של מכתבים, זכות לפעילות דתית, זכות ליחס אנושי ולטיפול רפואי ראוי. לא הייתה בפקודה זו כל ההתייחסות לטיפול סוציאלי באסירים ולשיקומם וגם לא אזכור של פעילויות חינוך והכשרה מקצועית. ניתן להבין את ההתעלמות הזו בטבעה של משטרת המנדט. היא ייצגה גוף קולוניאלי, שמטרתו הסופית הייתה להבטיח את קיומו של הממשל הבריטי ולא דווקא את עליונות החוק וזכויות האסירים, כפי שכבר היו מקובלות בשנים אלה במערב אירופה ובארצות הברית (פראג, 1972). בתי הסוהר התמקדו באחזקת האסירים ביד קשה, כדי למנוע התפרעויות או בריחות. ל דוגמה, אמצעי הענישה כללו גם הלקאת אסירים בשוט בחצר בית הסוהר לנוכח כל שאר האסירים כדי להרתיעם מלהפר את כללי המשמעת. בשנים האחרונות לשלטון המנדט, חל שיפור מסוים ביחס לאסירים בעקבות מאבקים של האסירים היהודים וכן בעקבות לחץ של מוסדות היישוב העברי. כך, במקום גילוח אחת לשבוע הותר ב-1939 גילוח מדי יומיים. החל מ-1945, הותר עישון סיגריות. בשלהי 1947, לאחר שאסירים ערבים התקיפו אסירים יהודים בעקבות החלטת החלוקה, הופרדו האסירים היהודים מן הערבים, ובמקביל גויסו לשירות בתי הסוהר כ-30 סוהרים יהודים לטיפול באסירים היהודים.

הפרדה בין המשטרה ושב"ס

עם הקמת המדינה, בוטלה זמנית ההפרדה בין שירות בתי הסוהר והמשטרה, אם בשל קשיי תקציב וארגון ואם מחשש של שר המשטרה, בכור שטרית, שההפרדה תגרע מסמכותו. השירות בתקופה זו פעל כאגף במטה הארצי. היות שביטול ההפרדה נגד את פקודת בתי הסוהר משנת 1946, נדרש פתרון חוקי לביטול ההפרדה. משרד המשפטים הציע פתרון, שלא יצריך חקיקה חדשה, וזאת באמצעות מינוי אדם אחד שיכהן בשני תפקידים, הן כמנכ"ל משרד המשטרה והן כממונה על בתי הסוהר. ההצעה עוררה ויכוחים באשר לחוקיות ההסדר, שכן הכפפה של שני התפקידים לאדם אחד נראתה כנוגדת את כוונת הפקודה. בסופו של דבר, השתכנע שר המשטרה, שעדיף להפריד בין המשטרה ושב"ס והודיע למפכ"ל, שיש להפריד בין המשטרה לשב"ס החל מ-1.1.1949.

ב-1949.2.1 מונה גירי גרא, כממלא מקום מנהל שירות בתי הסוהר. תוארו היה נציב, על פי הכתוב בפקודה מ-1946. במהלך השנים, הועלה נושא ההפרדה מחדש לסדר היום עוד מספר פעמים. ב-1953 העלה אותו פנחס לבון, שעמד בראש ועדה ממשלתית לקיצוצים ולחיסכון במנגנון הממשלתי, מתוך הנחה שביטול ההפרדה יביא לחיסכון כלכלי. הוועדה החליטה, בסופו של דבר, שלא להגיש הצעה כזו. בשנת 1958, בעקבות המרד והבריחה ההמונית מכלא שאטה, הועלתה מחדש הצעה כזו בדיון בממשלה, הפעם מתוך היבט ביטחוני. על סמך חוות דעתו של מפכ"ל המשטרה והמלצת שר המשטרה, החליטה אז הממשלה שבהתחשב בתפקידיו המיוחדים של שירות בתי הסוהר, הוא יוסיף להתקיים כיחידה נפרדת של המשטרה. בשנת 1960 עלה הנושא מחדש במסגרת הדיונים של הוועדה לחיסכון וקיצוצים ובשנת 1966, במסגרת ועדה לבדיקת התועלת הארגונית והמנהלתית הצפויה מאיחוד שב"ס עם משטרת ישראל. הוועדות התלבטו בשאלה אם איחוד שתי הרשויות עשוי לייעל את המערכת ולחסוך משאבים. כן התלבטו הוועדות בשאלות, מה ייעשה עם הסוהרים שתפקידיהם יבוטלו עם המיזוג. בסופו של דבר, לא בוטלה ההפרדה. חלק מהבעייתיות שבאיחוד שירות בתי הסוהר עם המשטרה ניתן להדגמה בהתייחס לנושא הטיפול באסירים ושיקומם. הגדרת תפקידי המשטרה על פי פקודת המשטרה משנת 1946 מתייחסת למניעת פשעים, לגילויים ולהבאת פושעים למשפט וכן לקיום הסדר הציבורי ולהבטחת ביטחון הפרט ורכושו. תפקידים אלה אינם עולים בקנה אחד עם פעילות של שיקום אסירים האמורה להתבצע בתוך בתי הסוהר. המשטרה שעצרה אותם, הביאה אותם לדין וכלאה אותם, אינה יכולה לצפות שהאסירים יתנו בה אמן. כמו כן, השוטרים גם חסרי כישורים לטיפול שיקומי.

מועצה מייעצת כ"מטרד מיותר"

המערכת המורכבת והתובענית של שירות בתי הסוהר החלה להתפתח לאחר קום המדינה, בלי שעמדו לרשותה משאבים כלכליים נאותים ובלי ידע וניסיון קודמים בתחום. היא נזקקה לסיוע הן מצד משרדים ממשלתיים כמו משרד הסעד, משרד הבריאות ומשרד המשפטים והן מצד גופים חוץ ממשלתיים ואנשים פרטיים, כמו מסגרות מוניציפליות, עורכי דין, רופאים ורבנים. בהקשר זה, הגיע שר המשטרה למסקנה, שיש להקים ועדה מייעצת, שתפקידה יהיה ליעץ לשר במגוון רחב של נושאים. במקביל הציע המטה הארצי של המשטרה להקים מועצה ציבורית בעלת סמכויות נרחבות יותר, כולל זכות להתערבות יומיומית לתיקון פגמים בפעילות בתי הסוהר, נטילת חלק בהחלטות על פתיחת בתי סוהר חדשים ועל קבלת עובדים חדשים או פיטורי עובדים. ב-1949.3.2 זימן מנכ"ל משרד המשטרה ישיבה ראשונה של המועצה. השתתפו בה לצדו נציגים ממשרד הסעד, משרד האוצר, משרד הבריאות ומשרד המשפטים, וכן נציגי ציבור ממרכז הסתדרות המורים, מאגודת עורכי הדין, מארגונים לשיקום אסירים, מארגון לשוויון זכויות לנשים, מאגודות העיתונאים וארגון הרופאים. המועצה החדשה הקימה מתוכה ועדות משנה: ועדת מנגנון, ועדת היגינה רוחנית (תעסוקה, חינוך, טיפול), ועדת בניינים וועדת שיקום. אלא, שפעילות המועצה לא ארכה זמן רב והסתיימה באוגוסט 1950. מליאת המועצה כמעט שלא כונסה והוועדות לא דומנו. למעשה למשטרה ולשירות בתי הסוהר היה נוח להתעלם מהמועצה ולפעול בלי מעורבותה ובלי שירותיה. שר המשטרה גם לא פירסם תקנון לפעילות המועצה, אף על פי שהוא יזם את הקמתה. גורם מרכזי בתהליך, שהביא בסופו של דבר לפיזור המועצה, היה היועץ המשפטי של משרד המשטרה. הוא העלה הסתייגויות הן ממתן סמכויות שונות למועצה והן מבעלי תפקידים שונים בתוכה. המניע החבוי להסתייגותו היה, כנראה, רצון לעקר את המועצה מסמכויות. ב-1950.11.16 העביר היועץ המשפטי לממשלה חוות דעת לממונה על משרד המשטרה, לפיה הקמת המועצה אינה נדרשת לשם ביצוע פקודת בתי הסוהר-1946. הוא המליץ לתת לוועדה סמכות כוועדת חקירה על סמך פקודת ועדות החקירה. ב-1951.1.31 כתב הממונה על משרד המשטרה לשר המשטרה, שאין לדעתו צורך במועצה. "בשעה, ששירות בתי הסוהר מתמודד עם בעיות קשות של צפיפות וחוסר משאבים, הוא אינו יכול להפעיל שיטת טיפול כלשהי או תכנית תעסוקה לאסירים, לכן גם אין במה להעסיק את המועצה", נאמר שם. כמו כן, הוא מביע במכתבו הסתייגות מרשימת הגופים ומשמות חלק מהמשתתפים במועצה. ב-1952.12.10 הודיע הממונה על משרד המשטרה לפרקליט המדינה: "ברצוני להודיעך כי המועצה המייעצת לענייני בתי הסוהר... החליטה להתפזר". בשנת 1999 מינה עמוס עזאני הנציב דאז, מועצה מייעצת חדשה על סמך כתב כינון המועצה המייעצת שלייד נציב שרות בתי הסוהר, שנחתם על ידי השר לביטחון פנים ביום 4.10.99. מאז ועד היום מתכנסת המועצה בהרכבים שונים על פי גחמותיהם של הנציבים השונים, כאשר בתקופת הנציבה אורית אדטו היא לא כונסה כלל.

בעיות התקציב – מחסור כרוני

מרגע לידתו העסיקה את שירות בתי הסוהר בעיה של תקצוב בלתי מספק. מבקשת התקציב הראשונה של שב"ס, שהוגשה בראשית 1949, אישר משרד האוצר רק כשליש, תוך התעלמות מצרכים דחופים כמו התאמת מבנים לשימוש כבתי סוהר, פיתוח טיפול רפואי לאסירים ופתיחת בתי מלאכה לאסירים. רק לאחר העלאת הנושא בכנסת והתערבות אישית של ראש הממשלה, קיבל השירות תוספות תקציביות מסוימות, שאפשרו פעילות הכרחית מינימלית. התנהלות כזו נמשכה גם בשנים הבאות, כששירות בתי הסוהר דרש הגדלת תקציבים מסיבות כמו עלייה במספר האסירים, הצורך לגייס סוהרים נוספים וההשקעות הנדרשות לפיתוח בתי סוהר. משרד האוצר לא רק נמנע מלאשר דרישות תקציביות כאלה, אלא אף תבע קיצוצים בתקציבים בהשוואה לשנים קודמות. התוצאה הייתה, שבתי סוהר מלאים הרבה מעל לתקן, סוהרים עובדים מספר שעות מופרז ויש פיגור רב בהכשרת בתי סוהר חדשים. בשונה מהמשטרה, שתקציבה תוכנן כמקשה אחת, נדרש שירות בתי הסוהר להגיש לממונה על התקציבים במשרד האוצר פירוט מלא של הדרישות הכספיות בכל אחד מסעיפי התקציב המוצע. ל דוגמה, בעוד שהצעת תקציב המשטרה לשנת הכספים 1957/58 בסך 30 מיליון ל"י תפסה שני עמודים בספר הצעת התקציב שהוגש לכנסת, הרי שהצעת תקציב שב"ס לשנה זו בסך של קצת יותר משני מיליון ל"י השתרעה על פני שלושה עשר עמודים באותו ספר, כשהיא מפורטת לסעיפי סעיפים. כך התערב האוצר בתחומים ספציפיים וקיצץ בתקציביהם, מתוך מגמה רחבה יותר לצמצם בתקציב ככל האפשר, תכופות תוך כדי התעלמות מהצרכים האמיתיים של המערכת. הדיונים בנושא התקציב התנהלו תוך ויכוחים קשים בין אגף התקציבים במשרד האוצר ושירות בתי הסוהר, והפוסק האחרון היה נציג האוצר. באחד ממכתביו של הנציב אל הממונה על התקציבים במשרד האוצר, הוא מבקש בינואר 1955 "לעזור לשב"ס בטיפולו בעבריינים ולהביאו לאותה רמה בה מצויים השירותים האחרים בארצנו". ואגב כך, הוא מציין ששב"ס קופח באופן עקבי, יחסית למוסדות אחרים. מדי שנה היה נציב שב"ס פונה לשר המשטרה ואחר כך לשר הפנים ולשר לביטחון פנים בבקשה, שיתערב אישית וישפיע על האוצר להגדיל את תקציבי שב"ס בהתאם לצרכים. לקראת תקציב 1954/55, למשל, פנה הנציב אל שר המשטרה וביקש ממנו לפעול לכך, "שגם אני אוכל להשמיע דבריי בוועדת התקציבים ולהציג את דעתי בעניין כה קריטי לעבודת שב"ס". למחסור הכרוני בתקציבים מתאימים, בשל אי היענות משרד האוצר לצרכים האמיתיים של שב"ס, היו תוצאות שליליות שונות. אחת מהן הייתה, ששב"ס הפנה תקציבים מסעיפים מסוימים לסעיפים אחרים חיוניים יותר. תוצאה אחרת: חריגה ניכרת מהתקציב ויצירת גירעונות. להלן שתי דוגמאות להתערבות האוצר בשיקולים ספציפיים של שירות בתי הסוהר בשנות ה-50 ובשנות ה-60. בשנת 1958 ביקש שב"ס 52,000 ל"י לצורכי אחזקת כלא דמון. הוא הציע למשרד האוצר לאשר סכום זה תמורת ויתור על משרותיהם של ארבעה סוהרים. אגף התקציבים במשרד האוצר, במכתב מ-18.7.58, הסכים לדון בבקשה זו רק בתמורה לויתור על שבעה-שמונה סוהרים. בהצעת התקציב לשנת 1963/64, ביקש השב"ס סכום של 68,250 ל"י לתשלום שכר עבודה לאסירים, אך משרד האוצר אישר 55,000 ל"י בלבד. בתגובת הנציב להחלטת משרד האוצר, הוא כותב לשר המשטרה: "סכום זה יאפשר לנו תשלום 18 פרוטות לאסיר ליום עבודה. הוא אינו מספיק כדי לרכוש בו אפילו קופסת סיגריות אחת. האם בדרך זו נעודד אסירים לעבוד, או נאפשר להם לחסוך סכום כלשהו לקראת השחרור?" בהמשך מבקש הנציב משר המשטרה, במכתב מ-14.12.1962, להגיב ל"גישתו העוינת" של האוצר (שם). המצוקה התקציבית נמשכה גם בשנים הבאות. ועדת קנת, הוועדה שמונתה בינואר 1979 לחקירת המצב בבתי הסוהר, נותנת בדו"ח שלה ביטוי למצוקה הכלכלית של שב"ס, שאינה מאפשרת לו לתפקד כהלכה. היא מצטטת את נציב שירות בתי הסוהר בתקופת הדו"ח, גונדר חיים לוי, הכותב לשר הפנים באפריל 1978: "בתנאים הקיימים – בלא כוח אדם מתאים, אמצעים ומשאבים וצפיפות יתר, אין כל אפשרות להפעיל את המערכת (לטיפול ושיקום אסירים), אשר כבר היום כמעט ואינה פועלת...". וכן: "התנאים הפיזיים ורמת הסגל מצויים ברמה כה ירודה, עד כי קשה לשאת באחריות לניהול תקין של בתי הסוהר... אנו זקוקים בדחיפות ל-1000 מקומות כליאה... יש להתחיל ללא דיחוי בתכנון ובהקמת 4 עד 5 בתי סוהר חדשים". ההיענות המוגבלת לצרכים התקציביים של שירות בתי הסוהר נמשכה, למעשה, עד תחילת שנות התשעים. הנציבים נאלצו לחזר על פתחי האוצר שוב ושוב כדי לקבל תקציבים מינימליים. הם עשו זאת בפנייה ישירה לשר האוצר בגיבוי או בליווי של שר המשטרה ולעתים אף השתמשו באמצעים יצירתיים, כמו ניצול בריחת אסירים לדרישה לתוספת תקציב. כך מסביר זאת הנציב בדימוס, אריה ביבי: "היו בריחות. חלקם עשו לנו טוב. יכולנו לבוא לאוצר לדרוש תקציבים"; או כמו הזמנת נשיא בית המשפט העליון על ידי הנציב שאול לוי לביקור באגפים הקשים בכלא רמלה. הנשיא, שהזדעזע ממה שראה, הורה לפרקליטי המחוזות וכן

לשופטים לבקר בבתי הסוהר. בהשפעתם, התגייס גם שר המשפטים ללחוץ על משרד האוצר לתת יותר משאבים לשירות בתי הסוהר. במקביל דיווחי התקשורת כולל הטלוויזיה, שסיקרה את הביקורים, הביאו לתמיכה של חברי הכנסת בהגדלת התקציב לשב"ס. מאמצע שנות השמונים ואילך החל משרד האוצר לגלות התחשבות רבה יותר בצרכים של שב"ס והגדיל את תקציבו. החמרת הפשיעה מחד גיסא והגידול באוכלוסיית האסירים הביטחוניים מאידך גיסא, עוררו את אמצעי התקשורת לעסוק בנעשה בתוך בתי הסוהר ולהעלות את הנושא על סדר היום הציבורי. במחצית הראשונה של שנות ה-90, תקצב האוצר הקמת שני בתי סוהר חדשים ובית מעצר. בשנות האלפיים עד 2007, הוא תקצב בנייה והכשרה של עוד כעשרה בתי סוהר פליליים וביטחוניים.

מדיניות – שינויים תכופים במקביל לחילופי הניצבים

שירות בתי הסוהר התפתח כמענה למציאות ודרישותיה. הבעיות המרכזיות של החברה הישראלית, המשאבים המוגבלים והנחיתות של נושא המאסר בסדר העדיפות הלאומי גרמו לדחיקת נושא המאסר לקרן זווית. לא היה כל ניסיון ברמה הלאומית להתוות לבתי הסוהר מדיניות לטווח ארוך, אלא רק היענות לצורכי השעה הדחופים ביותר. גם החקיקה, כולל פקודת בתי הסוהר [נוסח חדש] תשל"ב-1971, לא נתנה דעתה למטרות שבהשמת עבריינים בתוך בתי הסוהר והסתפקה בהגדרת הדרכים להקמת בתי סוהר, לאחזקתם, לסמכויות הסוהרים ול זכויותיהם ולחובותיהם, לטיפול באסירים וכו'. למעשה, הארגון עצמו קבע את מטרותיו, בדרך כלל בהתאם לתפיסות הניצבים והוא שינה אותן מתקופה לתקופה. כך בתקופות מסוימות, הודגשה יותר מטרת הטיפול והשיקום ובאחרות – המטרה הביטחונית. הבדלים ביחס למטרת השיקום או למטרת הביטחון היו לא רק בתקופותיהם של שני הניצבים הראשונים, אלא גם בתקופות מאוחרות יותר. הניצב בשנים 1976-1981, לוי, נתן עדיפות ברורה לנושא הביטחוני. הוא הצהיר על כך באופן חד משמעי: "אני לא מאמין בשיקום. לא ניתן לשקם אסירים בבתי סוהר". לעומתו, רפי סוויסה, הניצב בשנים 1985-1986, ראה בטיפול באסירים ובשיקומם את עיקר תפקידו. סדר העדיפויות חזר והשתנה בתקופת הניצב שאול לוי, כפי שהוא אומר: "לא ראיתי בשיקום עדיפות עליונה. במצוקת הביטחון, לא יכולתי להפנות משאבים לזה". לדעתו ניתן לשקם אסירים, אך כדי להצליח בתפקידו, עליו להעדיף את הביטחון: "אם אקבל עוד 20 אנשים, אשים אותם על המגדלים לשמור שלא יברחו לי. העיתונות באה אליי בשאלות, למה ברחו, ולא, למה לא שיקמת. למרות שאני מאמין שאפשר לשקם חלק מהאסירים". השוני בתפיסות של הניצבים בא לידי ביטוי גם בטרמינולוגיה של שב"ס, שהשתנתה בתקופות של ניצבים שונים. כך בתקופתו של הניצב רפי סוויסה, הוגדרו האסירים כדיירים (שיש לטפל בהם), ואילו בתקופתו של הניצב יעקב גנות הוגדרו הסוהרים כלוחמים (משתמע שיש גם אויבים, שיש להילחם בהם). סיבה מרכזית לשינויים התכופים במדיניות היא המינוי של ניצבים מחוץ למערכת שב"ס. למעשה, כל הניצבים של שב"ס הגיעו למערכת ללא השכלה ספציפית בתחום המאסר וללא ידע פרקטי בניהול מערכת של בתי סוהר. לדוגמה, הניצב לוי מספר: "זה נפל עלי כמו בלוק. ניסיתי להשתמש, אך השר לחץ", ומוסיפה ועדת קנת: "גונדר לוי העיד בפנינו בכנות גמורה, שנכנס לתפקידו לאחר היסוסים רבים, ללא שום הכשרה למלא אותו, ללא הכרת המערכת... ניתן לו להסתובב במשך שבוע אחד בבתי הסוהר. את הבעיות למד תוך כדי עבודתו". לא זו בלבד, שנציבים חדשים הגיעו למערכת ללא ידע קודם בתחום בתי הסוהר, הם גם הביאו עמם סגנים ועוזרים חסרי ידע וניסיון בבתי סוהר מקרב חבריהם בעבודתם הקודמת, תוך שהם מרחיקים בעלי תפקידים מנוסים ובקיאיים במערכת. ועדת קנת מתייחסת לסוגיה זו בקביעה הבאה: "...בדרך זו מאבד השירות כמה מטובי מפקדיו, כאשר במקומם מתמנים אנשי שלומו' של הניצב החדש, שלרוב הם אנשים שהובאו לשירות על ידי הניצב החדש ומעורים בנעשה עוד פחות ממנו". כדי להתמודד עם בעיה זו, ממליצה הוועדה למנות סגן לניצב, "שיובא בחשבון כמועמד לניצב הבא, או שלפחות יוכל לסייע לניצב החדש, הבא מחוץ לשירות, עם כניסתו לתפקידו". כמעט כל הניצבים הובאו למערכת אחרי, שמילאו תפקידים בכירים במסגרות ביטחוניות שונות, במשטרה, במשמר הגבול ובצה"ל, וזאת בשל החלטה עתיקת ימים של הממשלה בעקבות המרד בכלא שאטה, שלפיה יתמנה לניצב רק אדם עם רקע ביטחוני הולם. אולי עובדה זו מסבירה את העדיפות היחסית, שנתן שב"ס במהלך השנים לביטחון על חשבון הטיפול והשיקום. בנושא זה ממליצה ועדת קנת, שהניצב יהיה דמות מחנכת, שאינה חייבת לבוא דווקא מתחום מערכות הביטחון. רוב הניצבים לא ראו עצמם מחויבים למדיניות של הניצבים הקודמים להם, וכך, תוך לימוד התפקיד המורכב, עיצבו מדיניות שהתאימה לתפיסותיהם. לא פעם ביטלו ניצבים או שינו בצורה משמעותית תכניות מפורטות ומושקעות

שיזמו קודמיהם לתפקיד. ל דוגמה, בנושא הטיפול באסירים מכורים לסמים, בית סוהר "השרון" הפך בתקופת הנציב אריה ביבי למרכז לגמילה מסמים ומאלכוהול. לצורך זה, גויסו עשרות בעלי מקצוע בתחום, קרימינולוגים קליניים ופסיכולוגים, שטיפלו בעת ובעונה אחת בכשלוש- מאות אסירים וצברו ניסיון רב בתחום. לאחר שבא נציב חדש, עמוס עזאני, הוחלט להעביר את מרכז הגמילה הזה לכלא חרמון בגליל. מרכז הגמילה ב"השרון" נסגר ב-7.1998 ואסירים מתוכו הועברו למרכז הגמילה החדש בכלא חרמון בגליל, שנפתח ב-10.1998. התוצאה הייתה, שרוב המטפלים המקצועיים פשו, איכות הטיפול נפגעה וגוייס צוות טיפולי אלטרנטיבי חסר ניסיון, בלי שנעשה במעבר מהשרון לחרמון שום תהליך של למידה או הפקת לקחים מהתכנית בכלא השרון. ניתן להניח, שאילו לא היו מבטלים את המועצה הציבורית המייעצת לצד הנציב (בשנות החמישים), נותנים לה סמכויות מתאימות ומבטלים את תלותה המוחלטת בנציב (בשנות האלפיים), הייתה מתגבשת בשירות בתי הסוהר מדיניות ארוכת טווח נכונה ויעילה יותר, שהייתה מצמצמת את השינויים והמשברים עם התחלפות הנציבים, והייתה מקדמת את השירות. לאחר העיסוק בבעיות הכרוניות, שהקשו על תפקודו של שירות בתי הסוהר לאורך שנות קיומו, יובא להלן תיאור התפתחותו של השירות במהלך שנות קיומו.

גידול באוכלוסיית האסירים ובצפיפות בשנים הראשונות

הגידול המהיר באוכלוסיית האסירים בשנים הראשונות לאחר קום המדינה גרם לצפיפות רבה ולצורך לפתוח בדחפיות שבעה בתי סוהר תוך חמש שנים, בדרך כלל במבנים שלא התאימו לצורך זה. רק באמצע שנות ה-50 נרגעה המערכת, לאחר שנעצר זמנית הגידול במספר האסירים, כפי שניתן לראות מטבלה מס' 1.

טבלה מס' 1 - מצבת האסירים והעצורים בסוף השנה, בשנים הראשונות לקיום המדינה ושיעורם ל-100,000 תושבים (שמאלץ וזלצמן, 1962, 193; איטון, 1965: 19)

השנה	אסירים	עצורים	סך הכול	שיעור ל-100,000 תושבים
1949	174	77	251	15
1950	383	122	505	29
1951	610	91	701	37
1952	868	102	970	51
1953	994	117	1,111	65
1954	820	127	947	60
1955	875	51	926	51
1956	895	62	957	47
1957	938	66	1,004	50
1958	1,124	83	1,207	53

כפי שניתן לראות מהטבלה, חלה עלייה תלולה הן במספר האסירים והן בשיעורם ל-100,000 בין השנים 1949 ל-1953. בחמש השנים הבאות, חלה התייצבות במספר האסירים ובמקביל ירידה בשיעורם ל-100,000. בשל מציאות זו, לא נדרש שב"ס לפתוח בתי סוהר חדשים במחצית השנייה של שנות ה-50.

התפתחות ראשונית של מערכת כליאה**פתיחת בתי סוהר בין 1948 ל-1954**

לאחר הקמת המדינה, הוחלט על הקמת בית סוהר מרכזי אחד ליד תל-מונד, במבנה ששימש קודם לכן את משטרת הרוכבים הבריטית. בתי הסוהר ששימשו בתקופת המנדט, נסגרו אם בשל חוסר התאמתם לשמש כמבנים ראויים לאחזקת אסירים ואם בשל העובדה שקודם לקום המדינה הוחזקו שם אסירים לוחמי מחתרות ואף נתלו בהם. עם פתיחתו של הכלא המרכזי בתחילת 1949, הוכנסו אליו כל 87 האסירים שהיו כלואים אז במדינה, אלא שתוך חודש, ב-11.2.49, ניתנה חנינה כללית לאסירים, פרט לקשים ביותר, כך שנותרו בו רק 29 אסירים. מספר האסירים עלה במהירות וכשלא נותר מקום בבית סוהר זה, לא נותרה ברירה אלא לפתוח מחדש את בית הסוהר ביפו, שגם הוא התמלא במהירות ולא נותר בו מקום לעצורים. הצפיפות הרבה והמחסור באמצעים מנעו את האפשרות להעניק לאסירים טיפול ראוי, חינוך והכשרה מקצועית. מרשמי ביקור של שופטי שלום מתל אביב בבית הסוהר בתל-מונד ב-8.8.1949 עולה, שלא היה בו טיפול רפואי הולם, שלא הייתה תעסוקה לכלל האסירים ושלא היו בו לימודים ראויים וספרייה.

בתחילת 1950 עמד מספר האסירים בשני בתי הסוהר, תל-מונד ויפו, על 357, אך תוך שישה חודשים הוא עלה ל-554 על אף שתכולת הקליטה בשני בתי סוהר אלה עמדה על 355. הצפיפות הקשה מנעה אפשרות למיין ולהפריד בין סוגי האסירים על פי החוק, ולא אפשרה מתן תנאי מחייה מינימליים לאסירים. המצב הקשה הביא לבקשות מצד שב"ס למשטרה לעכב העברת אסירים לבתי הסוהר ולהשאירם בתחנות המשטרה, שלא נועדו לצורך זה ולא התאימו לו. לאחר שרופאי בתי הסוהר הורו למנהלים לסרב לקבל אסירים נוספים ומנהלת שב"ס פנתה שוב ושוב לשר המשטרה והתריעה על חומרת המצב, פנה ביוני 1951 היועץ המשפטי לממשלה לראש הממשלה בנושא מצוקת בתי הסוהר וביקש את התערבותו לזירוז בניית בית סוהר מרכזי ברמלה. בינתיים הוכשר בית המעצר בחיפה לשמש כבית סוהר, הוא קלט אסירים לתוכו מאמצע 1951 ועד לאמצע שנת 1954, ונסגר לאחר שהתווספו מקומות כליאה בכלא החדש ברמלה. במקביל הוקם בנובמבר 1952 בית הסוהר "מעשיהו" במתכונת של מחנה צבאי מוקף בגדר - תיל סמלית. בית סוהר זה נועד לאסירים ברמת ביטחון נמוכה, שלא היה חשש שיברחו, רובם שפוטים למאסר ראשון. הודגשו בו הטיפול והשיקום והמטרה הייתה השתלבות מהירה וקלה של האסירים המשוחררים בחברה. האסירים זכו למידה מסוימת של ניהול עצמי, למשל בקליטת אסירים חדשים. היו בו ועדות שונות של אסירים כמו ועדת קליטה, שהדריכה אסירים חדשים בסדרי המחנה; ועדת עבודה, שסיווגה אותם לעבודות מתאימות להם; ועדת תרבות, שסיווגה אסירים ללימודים, לפעילות ספורט וכו'.

עד להשלמת בית הסוהר ברמלה והכנסת אסירים לתוכו בסוף 1953, מנתה אוכלוסיית האסירים בבתי הסוהר כבר כ-1100 אסירים. וזאת, כאשר פוטנציאל הקליטה שלהם היה 700 בלבד. בשל הצפיפות הרבה ישן חלק ניכר מהאסירים על הרצפה ובמסדרונות ואסירים נוספים הוחזקו במתקני המשטרה, משום שלא היה מקום בעבורם בבתי הסוהר. על מצוקת המקומות הפנויים והקושי לקלוט אסירים חדשים תעיד העובדה, שבתחילת שנת 1953 נאלץ שירות בתי הסוהר לשחרר יותר ממאה אסירים, שטרם סיימו לרצות את עונשם. התכנית להקמת בית סוהר מרכזי ברמלה נדונה כבר ב-1950, כשהיה ברור שהשיפוצים שנערכו בבתי הסוהר בתל-מונד וביפו מספקים פתרון זמני בלבד, בייחוד לנוכח העלייה המתמדת במספר האסירים. על פי התכנית, אמור היה מבנה הטיגרט,

אחת מהמצודות שהוקמו על ידי הבריטים בתקופת המנדט, מזרחית לרמלה לעבור שיפוץ יסודי והכשרה לשמש בשלב ראשון כבית סוהר עבור

כ-450 אסירים, כולל בית חולים ובתי מלאכה. על פי התכנית אמורים היו להתקיים בו העקרונות הבאים:

1. בנייה מודרנית.
2. מבנה המאפשר הרחבה לצורך התאמה לתנאים משתנים.
3. הקצאת מקום ותשתית למתקני תעסוקה לאסירים.
4. הקמת אגפים מתאימים למיין אסירים, לסיווגם וכן לבידוד אסירים.
5. ייחוד שטח אדמה בסמוך לבית הסוהר לצורך חווה חקלאית ומחנה עבודה.
6. תשומת לב לצרכים הדתיים של האסירים בני כל הדתות.

7. ייחוד חדרים ומתקנים לפעילות חינוכית, תרבותית וספורט.

דרך החתחתים, שעברה התכנית להקמת בית הסוהר ברמלה, משקפת את מגוון הקשיים שליוו את שב"ס בשנותיו הראשונות ואף לאחר מכן. מרגע ההחלטה על הקמת בית הסוהר ברמלה ועד להפעלתו, עברו קרוב לארבע שנים. במהלך תקופה זו נעצרה בניית בית הסוהר שוב ושוב, בעיקר בשל עלייה בעלויות הבנייה ומחסור בתקציבים וכן בשל מחסור בחמרי בנייה ובפועלי בניין. בית הסוהר החדש אוכלס לבסוף בדצמבר 1953. עם פתיחת בית הסוהר הזה, יוחד בו אגף נפרד לנשים שקלט בתחילה 12 אסירות. לאגף זה היה אחראי מנהל "מעשיהו". עד 1960 עלתה תפוסת האגף ל-46 אסירות. בשל היותו מקום הכליאה היחידי לנשים, בשל מספר התאים המוגבל ובשל בעיותיהן המיוחדות והקשות של מרבית האסירות, לווה תפקוד האגף בקשיים מרובים. קשה מאוד היה להפריד בתוכו בין מכורות לסמים קשים לבין נקיות, בין מבוגרות לצעירות, בין אסירות לעצורות, בין אסירות "צווארון לבן" לבין אסירות רגילות. מציאות זו גרמה לחיכוכים ומריבות בין האסירות ובין לבין הסגל. בשל הצפיפות הגדולה בבתי הסוהר בתל-מונד וביפו עסק שב"ס באיתור מתקנים נוספים ובהתאמתם לשמש כבתי סוהר. ב-1952 נפתח כלא שאטה למרגלות הגלבוע, במבנה טיגרט ששימש בעבר את המשטרה הבריטית. שוכנו בו אסירים ביטחוניים, רובם ערבים שהסתננו לארץ. סדרי הביטחון בכלא זה, שהיו רופפים, תרמו למרד שפרץ במקום ב-1958, כפי שיפורט בהמשך. בפברואר 1953 נפתח בית הסוהר דמון בדרום הר הכרמל במבנים, ששימשו בעבר חווה חקלאית ערבית ומחסן טבק. בשל חוסר תקציב מתאים, שיפצו האסירים בעצמם את המבנים הרעועים. במהלך השנים הבאות סבל בית הסוהר מבעיות תחזוקה קשות ומבריחות רבות של אסירים. באמצע שנות ה-50 הוקם בכלא המרכזי תל-מונד אגף מיוחד לאסירים צעירים עד גיל 21, שבו הושם דגש בלימודים ובפעילויות חינוך נוספות בשיתוף משרד החינוך, כולל פתיחת חוג לדרמה, שהעמיד הצגות והופיע עמן גם מחוץ לבתי הסוהר וכן הכשרה מקצועית בסיוע מפעלים מבחוץ. ב-1958 הונהגה באגף כלכלת אסימונים, כאמצעי לעידוד תפקוד חיובי בלימודים ובעבודה והתנהגות טובה.

המרד בכלא שאטה – השלטת התפיסה הביטחונית

ב-1958.7.31 פרץ מרד אסירים בכלא שאטה. בקרב עם המורדים בתוך בית הסוהר ומחוצה לו נהרגו שני סוהרים ו-11 אסירים. 66 אסירים ערבים הצליחו לברוח לירדן. ועדת החקירה, שהוקמה בעקבות המרד, קבעה שלא תנאים קשים הביאו למרד, אלא האדישות בכלא זה לגבי כללי הביטחון האלמנטריים ביותר. בעקבות המרד, הודח הנציב ד"ר צבי חרמון ובמקומו מונה קצין משטרה בכיר, אריה ניר, שעמד בראש שב"ס 17 שנים. אירוע זה הביא לידי שינוי במדיניות שירות בתי הסוהר, שהתבטא בשינוי סדר העדיפויות. הטיפול באסירים ושיקומם הורדו בסדר החשיבות ולעומתם הפך נושא הביטחון להיות מרכזי. הדגשת נושא הביטחון התבטאה בהפניית תקציבים לחיזוק החומות בבתי הסוהר, להקמת מגדלי שמירה וחדרי בקרה וכן למינוי אנשי ביטחון מקצועיים לתפקידי מפתח בשב"ס.

ההתפתחויות בשב"ס בעקבות מלחמת ששת הימים:

קליטת אסירי השטחים ואסירים ביטחוניים, הזנחת הטיפול ופתיחת כלא הנשים – נווה תרצה

לאחר מלחמת ששת הימים, עצר צה"ל בהדרגה אלפי חשודים בהשתייכות לארגוני מחבלים. שירות בתי הסוהר התבקש להכשיר בעבורם בתי סוהר בשטחים ולקלוט אותם לצד אסירים פליליים מהשטחים. שב"ס הכשיר בתחילה לצורך זה שלושה מבנים ששימשו כבתי סוהר בתקופת השלטון הירדני – כלא שכם, כלא טול-כרם וכלא חברון, וכן את בית הכלא בעזה. בתי הסוהר נפתחו לצורך זה ביוני 1967. בהמשך נפתחו עוד בתי סוהר לאסירים ביטחוניים ברמאללה ובג'נין. בתוך תחומי הקו הירוק, הוכשר לקליטת אסירים ביטחוניים בית סוהר כפר יונה. ב-1969 הוכשר גם בית סוהר באשקלון לקליטת אסירים ביטחוניים. בסוף שנות השישים הוקם מבנה טרומי בין החומות, שנועדו לכלא באר שבע, שבו הוחזקו כ-500 אסירים ביטחוניים, וזאת כדי לתת תשובה לבעיית הצפיפות בבתי הסוהר שהחזיקו אסירים ביטחוניים. הפעלת בתי הסוהר בשטחים לא לוותה בתחילתה בתקצוב לגיוס כוח אדם נוסף, וכך נאלץ שב"ס להפנות כוח אדם מהמתקנים בארץ למתקנים שבשטחים ולדלל אגב כך את כוח האדם במתקניו. רק במסגרת הצעת התקציב לשנת העבודה 1967/1968, אושרו לשב"ס 360 משרות חדשות. בשל הצורך הדחוף בכוח אדם נוסף, גויסו גם מועמדים חסרי כישורים מתאימים לגיוס (שם). להתווספות אוכלוסיית

האסירים הביטחוניים הייתה השפעה רבה על תפקודו של שירות בתי הסוהר. היה צורך להפנות משאבים לטיפול באוכלוסייה גדולה חדשה ובלתי מוכרת ולהתמודד עם בעיות ביטחון שהיא יצרה. מטלות אלה השפיעו גם על הנעשה בבתי הסוהר לאסירים הפליליים הישראלים. ההדגשה הביטחונית, עקב הריבוי באסירים ביטחוניים, גרמה להתמקדות יתר בבעיות ביטחונית ולהזנחת תחומי הרווחה, הטיפול והשיקום של האסירים הישראלים. מבקר המדינה מתח בדו"ח השנתי של שנת 1972 ביקורת קשה על הזנחה זו. ב-1968 נפתח כלא הנשים נווה תרצה. הועברו אליו כל האסירות והעצורות, שהוחזקו עד אז בכלא רמלה. כלא מיוחד זה מטפל באוריינטציה טיפולית באוכלוסייה בעלת בעיות קשות ומיוחדות: אסירות, שהיו ביל דותן קרבנות להתעללות מינית; אסירות בהריון ואסירות אימהות לתינוקות שחיות אתן בבית הסוהר עד גיל שנתיים. העובדה, שזהו הכלא היחיד בארץ לנשים מקשה מאוד על הטיפול במקום. בשנותיו הראשונות לא היה בו די מקום להפרדה בין אסירות מאוכלוסיות שונות, כמו הפרדה בין מכורות לסמים ובין נקיות ובין קטינות למבוגרות והטיפול בהן היה קשה ביותר.

שנות ה-70

קשיים בניהול בתי הסוהר, סגל ברמה נמוכה, ועדת חקירה

במהלך שנות השבעים הוקמו שני בתי סוהר חדשים, שלא היה בהם די כדי לשפר את תנאי החיים של האסירים והעצורים. בשנת 1970 הושלמה בנייתו של בית הסוהר "אשל" בבאר שבע. זה היה בית הסוהר הגדול הראשון בארץ, שנבנה במטרה מוגדרת מראש לשמש כמתקן כליאה. הוא יועד לאכלס כ-900 אסירים ברמת ביטחון מרבית ואוכלס באסירים פליליים וביטחוניים, ובתקופות שונות גם באסירים ועצורים מהשטחים ושוהים בלתי חוקיים. ב-1978 נפתח בית המעצר החדש ברמלה וקלט לתוכו כ-300 עצורים, שהוחזקו עד אז בבית המעצר כפר יונה בתנאים חמורים ובלתי אנושיים. כן הועברה אליו תחנת המיון והאבחון, שפעלה גם היא קודם לכן בתנאים קשים ביותר במבנה קטן וצפוף בכלא מעשיהו. ב-1981 הוסב שמו ל"ניצן" על שם מפקדו רוני ניצן, שנרצח באותה שנה על ידי האסיר הבורח, הרצל אביטן. הקשיים היומיומיים בניהול בתי הסוהר במבנים בלתי מתאימים, בצפיפות רבה ובגירעון תקציבי כרוני הקשו על שלטונות בתי הסוהר להתפנות לטיפול בנושאים חשובים אחרים כמו גיוס והכשרה של סגל מקצועי ברמה טובה, או שיפור הטיפול השיקומי והרחבתו. על המצב הקשה הזה מעיד, למשל, מכתבו של הנציב חיים לוי לשר הפנים, המצוטט בדו"ח ועדת החקירה: "התנאים הפיזיים של בתי הסוהר מחד ורמת הסגל מאידך, מצויים ברמה כה ירודה, עד כי קשה לשאת באחריות לניהול התקין של בתי הסוהר". בראיון עימו, סיפר גונדר בדימוס חיים לוי, שנכנס לתפקיד הנציב ב-1976: "קיבלתי בתי סוהר מזמן הטורקים, הייתה בהם צפיפות נוראה. כל הביטחוניים ישנו על הארץ. גם הרבה מהאסירים הפליליים, אפילו בכלא החדש יחסית בבאר שבע ישנו הרבה אסירים על הרצפה". בהתייחס לרמת הסוהרים, אמר: "רמת הסוהרים הייתה על הפנים, מאוד נמוכה. רובם לא עברו הכשרה וקורסים. מנהלי בתי הסוהר גדלו כולם מטוראי ולא עברו קורסים". התנאים הקשים בבתי הסוהר ובעיקר הצפיפות הרבה גרמו לעלייה באלימות בבתי הסוהר, לבריחות של אסירים ואפילו ללקיחת סוהר כבן ערובה. שתי כתבות טלוויזיה חשפו את המציאות הקשה בבתי הסוהר בפני הציבור ועוררו תגובות רבות. בעקבות תגובות אלה, החליטה הממשלה על הקמת ועדה לחקירת המצב בבתי הסוהר. ב-31.1.1979 מינה נשיא בית המשפט העליון את חברי הוועדה, בראשה הועמד שופט ביהמ"ש העליון בדימוס, מקס קנת, ושני חבריה הנוספים היו פרופ' דוד ליבאי, ראש המכון לקרימינולוגיה באוניברסיטת תל אביב ופרופ' רינה שפירא, ראש ביה"ס לחינוך באוניברסיטת תל אביב. במאי 1981 הגישה הוועדה דו"ח ראשון ובו הממצאים, שעלו מהמחקר היסודי שהיא ערכה על התנהלות שירות בתי הסוהר וכן המלצות מפורטות לגבי ההתנהלות בעתיד. בפתיחה לדו"ח הוועדה קובעת, שאמנם בית הסוהר אינו מוסד מתאים לשיקום אסירים, אך אין גם לראותו כמוסד ביטחוני בלבד, השומר על בני אדם שבתי המשפט גזרו עליהם עונשי מאסר. המאסר, על פי דו"ח הוועדה, "הוא מושג משפטי, המבטא סופו של תהליך האוכף את החוק, שמטרתו לחנך לאזרחות טובה ולערכים המושתתים על יסודות המוסר והצדק המקובלים על רוב בני החברה" (קנת ואח', 1981). בגוף הדו"ח התייחסה הביקורת לליקויים החמורים שמצאה הוועדה בהתנהלות שירות בתי הסוהר בתחומים שונים, כגון תפקודי הנציבים והכישורים הנדרשים מהם, הגיוס לשב"ס וההכשרה המקצועית בתוכו, המיון והסיווג של האסירים, ועבודת האסירים. חלק מהביקורת ומהמלצות ועדת החקירה מוצג בפרקים השונים כאן.

הממשלה אימצה את המלצות הדו"ח הראשון של הוועדה, אך למעשה רק חלק מהמלצות אלה הגיעו לידי ביטוי מעשי בשטח. ביטוי אחד כזה היה הקמת מנהל ארגון ומטה, שריכז את נושא כוח האדם, התכנון וההדרכה בשב"ס. היות, שהוועדה לא סיימה מעולם את פעילותה ולא פרסמה דו"ח סופי, כפי שהתחייבה, לא נערכו כלל דיונים על גיבוש מדיניות חדשה לשירות בתי הסוהר, וגם המלצות הדו"ח הראשון לא זכו להתייחסות המתאימה. לדוגמה, ההמלצה לגבי המועמדים לתפקיד הנציב לא בוצעה כלל ולמעשה כל מה שנעשה בפועל בתחום זה היה בניגוד להמלצות הוועדה.

שנות ה-80

קידום החינוך, קידום השכלת הסוהרים, צפיפות, סמים ושינויים מבניים

שני חידושים משמעותיים ביותר לשב"ס חלו במחצית הראשונה של שנות השמונים, האחד - הקמת מרכזי חינוך בבתי הסוהר, והשני - הפעלת תכנית רחבת היקף להעלאת רמת ההשכלה של הסוהרים. החידוש הראשון עלה בקנה אחד עם קביעתה של ועדת קנת, ש"על בית הסוהר לראות עצמו, בין השאר, כבית חינוך... שיש תפקיד מרכזי לקצין החינוך וההדרכה ולקצין התעסוקה של בית הסוהר. אלה הם עמודי התווך עליהם עומד בית הסוהר". מרכז החינוך הראשון הוקם ביזמת הנציב ד"ר מרדכי ורטהיימר בבלא רמלה (איילון) ב-1984 בעקבות בדיקה מקרית של השכלה בקבוצה של אסירים, שהעלתה שמעל ל-70% מהאסירים שנבדקו הם אנאלפביתים. במהלך שנות השמונים, הוקמו מרכזים דומים בבתי הסוהר הפליליים האחרים. החידוש השני, פיתוח והפעלה של תכנית לקידום השכלת הסוהרים, הביא במהלך השנים הבאות לידי ביטול הבערות בקרב הסגל ולעלייה ניכרת ברמת ההשכלה של כלל הסוהרים וכתוצאה מכך, לתפקוד משופר של כל מערכת שב"ס ולעלייה בדימוי של הארגון ושל הסוהרים. על פי דו"ח ועדת החקירה, רמת ההשכלה של הסגל ב-1980 הייתה נמוכה יחסית: לשני שלישים מהסוהרים הייתה רק השכלה עממית או תת-עממית, ומבחינות מסוימות היא דמתה לאוכלוסיית האסירים (קנת ואח', 1981).

טבלה מס' 2 - התפלגות אנשי הסגל לפי רמת ההשכלה ב-1980 וב-2000 (קנת, 1981: 40-41; שב"ס, 2000: 83)

השכלה	שנה	1980		2000	
		מספר	אחוז	מספר	אחוז
תת עממית		103	4.0		
עממית		1608	62.7	282	7.5
על עממית		580	22.6	777	20.5
תיכונית		119	4.6	1810	47.8
על תיכונית		56	2.2	282	7.5
אקדמאית		100	3.9	633	16.7
סך הכול		2566	100	3784	100

לגבי הכשרת סוהרים סבר הנציב מרדכי ורטהיימר, שהסגל שהביא את שב"ס עד לתקופת הדו"ח חייב להמשיך ולהוביל אותו גם בעתיד, ולכן יש להתמקד בקידום השכלתו וכישוריו. הוא יזם, בעזרת משרד החינוך ובעזרת מורים מטעמו, פתיחה רחבת מימדים של כיתות להשלמת השכלה, אם בבית ספר ניר ואם ביחידות השונות. אנשי סגל ותיקים ברמות השכלה נמוכות נדרשו ללמוד להשלמת השכלת יסוד, וכן ללימודים על יסודיים בכיתות שנפתחו ביחידות השונות. את השינוי הקיצוני ברמת ההשכלה של הסוהרים ניתן לראות בהשוואת התפלגויות אנשי הסגל בשני מועדים שונים: א. ב-1980, לפני הפעלת

תכנית קידום ההשכלה; ב. ב-2000, שנים מספר לאחר שתכנית קידום ההשכלה מיצתה את עצמה. אם ב-1980 רק כ-11 אחוזים מהסגל היו בעלי השכלה תיכונית ומעלה, הרי ב-2000 היו 72 אחוזים מאנשי הסגל בעלי השכלה תיכונית ומעלה. ההבדלים הקיצוניים ברמות ההשכלה של הסגל בין שתי תקופות אלה יכולים להסביר במידה רבה את ההתפתחות הרבה, שחלה במערכת שב"ס בשנות התשעים והאלפיים. האפיון המרכזי של שירות בתי הסוהר בשנות השמונים היה חוסר יציבות, שנגרם ברובו בשל חילופים תכופים של נציבים. במהלך עשר שנים אלו היו לשב"ס חמישה נציבים שונים בתפישותיהם ובכישוריהם ובעלי סדרי עדיפויות שונים. כל הנציבים האלה נכנסו לתפקיד מבלי היכרות מוקדמת של המערכת, ונאלצו ללמוד להכיר אותה תוך כדי תקופת כהונתם. רובם גם לא קיימו תקופת חפיפה עם קודמיהם או עם מחליפיהם. מספר רפי סוויסה, שהיה נציב שב"ס בשנים 1985-1986: "אף אחד לא העביר לי את התפקיד. ורטהיימר הזמין אותי ללשכה לשעה שעתיים, סיפר משהו וזהו. כשעזבתי, הגיע מימון. הלכתי איתו לשני מקומות, אמר תודה והמשיך לבד". חלק מהנציבים האלה כיהן תקופה קצרה מדי מכדי להכיר היטב את המערכת ולעצב לעצמם מדיניות ברורה. סגל בתי הסוהר נדרש חדשות לבקרים להסתגל מחדש לשינויים במדיניות ובנהלים ונותר מבולבל ומתוסכל (שוהם ושביט, 1990). שב"ס סבל בתקופה זו מדימוי ציבורי שלילי. סוהרים התביישו ללבוש את מדיהם מחוץ לבתי הסוהר ולא היו די מועמדים ראויים לגיוס. לדברי הנציב בדימוס, רפי סוויסה: "סוהרים התביישו ללכת עם מדים. נתתי דוגמה והלכתי בעצמי עם מדים". המצב שופר במידה מסוימת לקראת סוף העשור, כאשר ניתנו תקציבים מתאימים ושופרו תנאי העבודה של סוהרי הביטחון והם עברו מעבודת משמרות של 24 שעות בעבודה ו-24 שעות בבית, לעבודה במשמרות של 24 שעות בעבודה ו-48 שעות בבית. כך הם יכלו להתפנות יותר גם לחיי משפחה. תרומה נוספת לשיפור הדימוי של הסוהרים הייתה במעבר ממדים אפורים למדים כחולים בדומה למדי השוטרים. מבחינה מנהלתית היה קושי רב בניהול ריכוזי של מערכת בתי הסוהר, עם מספר גדול והולך של אסירים, כאשר מנהלי 21 בתי סוהר, כולל שישה בערים פלסטיניות בגדה ובעזה, היו כפופים כולם ישירות לנציב. מצב זה הקשה מאוד הן תפקודם של הנציבים והן על תפקודם של מנהלי בתי הסוהר. פתרון לבעיה נמצא ב-1987, בביזור סמכויות ובהקמת שלושה גושים של בתי סוהר, כשהמנהלים בכל גוש כפופים למפקד הגוש ומפקדי הגושים כפופים לנציב. מסביר הנציב בדימוס שאול לוי: "החלטתי להקים לניסיון מפקדה למספר בתי סוהר ולמנות את אחד המנהלים למפקד גוש. כך הקמנו את גוש צפון ואחר כך כשהניסיון נראה מוצלח, הקמנו את גוש מרכז ואח"כ את גוש דרום. לצורך איוש מפקדות הגושים, דיללתי את הנציבות ואז אפשר היה להתחיל לעבוד". במקביל להקמת שלושת הגושים נוספה לראשונה גם משרת סגן נציב. שתי בעיות מרכזיות המשיכו להעסיק את שירות בתי הסוהר בשנים אלה: הצפיפות הרבה והתפשטות השימוש בסמים קשים.

צפיפות

מספר האסירים בין השנים 1981 ל-1990 עלה מ-5,643 ל-9,532, כלומר עלייה של 69% תוך 10 שנים. עלייה זו לא לוותה בהקמת בתי סוהר פליליים חדשים, פרט לכלא עתלית (היום כלא כרמל) שהוקם ככלא זמני בשנת 1985 במחנה אוהלים¹⁷. השטח הממוצע לאסיר בשנות ה-80 היה 2.8 מ"ר (דו"ח מבקר המדינה, 1986), בעוד התקן הבינלאומי עמד על 6 מ"ר. צפיפות זו הקשתה מאוד על הניהול השוטף של בתי הסוהר. היא הביאה לידי פגיעה בזכויות יסוד של אסירים, לדוגמה, לאסירים רבים לא היו כלל מיטות והם ישנו על הרצפה. הצפיפות פגעה גם בסוהרים, הקשתה על עבודתם והוסיפה לתסכוליהם. ב-1990 מצא שב"ס אמצעי חדש להקלת הצפיפות וזאת באמצעות שחרור מנהלי של אסירים, שיתרת מאסרם קצרה. כך שוחררו במהלך עשרה חודשים, החל מאוגוסט 1990, 1,347 אסירים.

בעיית הסמים

בעיה זו הגיעה לשיא בשנות השמונים. לפי אומדנים שונים, מעל למחצית האסירים השתמשו בסמים קשים. למעשה, השהייה במאסר מדרדרת לשימוש בסמים גם אסירים שלא השתמשו בסמים קודם למאסרם. תנאי הצפיפות, ששררו בבתי הסוהר בשנים אלה, החמירו את התופעה. שלטונות בתי הסוהר ניסו להתמודד עם תופעת הברחת הסמים לתוך בתי הסוהר בדרכים שונות. אחת מהן הייתה ביצוע בדיקת חוקן לאסירים ששבו מחופשה, או לעצורים שנחשדו בניסיון להבריח סמים לכלא. על רקע מדיניות זו, רצח מאוחר יותר, בדצמבר 1981, האסיר הנמלט הרצל אביטן את מנהל בית המעצר ברמלה, רוני ניצן.

קודם לכן, ב-4.10.1980, אסר בית המשפט העליון לבצע חוקן בעצירים כדי לגלות סמים מוברחים וקבע, בין השאר, ש"אין שום רשות לחדור אל תוך גופו של אדם אך לשם חיפוש בלבד, כדי לברר אם נעברה עבירה אם לאו".

שנות ה-90

התחלת מודרניזציה וקידום הטיפול השיקומי

אחרי שנים רבות של אי הקצאת משאבים מספיקים לאחזקת בתי הסוהר ולניהולם נפתחה תקופה חדשה. בתקופה זו ניתנו לראשונה תקציבים 19, שאפשרו את הקמתם של שני בתי סוהר חדשים ומודרניים, צלמון וחרמון, וכן בית מעצר חדיש ומשוכלל - הדרים. במקביל, נבנו אגפים חדשים בבתי סוהר קיימים. ב-1991-1992 נפתחו אגפים לאסירים נקיים מסמים (אגפי נ"ס) בבתי סוהר שונים. העומס על שירות בתי הסוהר הוקל גם בעקבות ההסכם עם הרשות הפלסטינית בספטמבר 1993 (הסכם אוסלו), שבעקבותיו נסגרו מספר בתי סוהר בשטחים ואחרים נמסרו לידי הרשות הפלסטינית (שב"ס, 2005). כתוצאה מכך, צומצם מספר האסירים, ירדו מעט ממדי הצפיפות בבתי הסוהר, גדל מעט מרחב המחיה של האסירים וניתן היה להפריד ביתר קלות בין אסירים מסוגים שונים ולפתח בעבורם תכניות שיקום (גליק, 2007; שב"ס 1994), כפי שיפורט להלן. "בית התקווה" בכלא חרמון זכתה בפרס מטעם הארגון הבין-לאומי לכליאה ותקון - ICPA, שהתכנס באוקטובר 2002 בהולנד (שב"ס, 2003). בשנת 2003 נפתח בכלא זה אגף לגמילה מאלכוהול, ובו מקום לטיפול ב-40 אסירים (שב"ס, 2007). ב-1996 פיתח שב"ס, תוך שיתוף פעולה עם הרשות למלחמה בסמים ועם השירות הפסיכולוגי ייעוצי במשרד החינוך (שפ"י), תכנית ייחודית דו תכליתית למלחמה בסמים - "שלהבת". מחד גיסא, התכנית משמשת כלי טיפולי לחיזוק ולקידום אסירים מכורים הנקיים מסמים מעל 15 חודשים, ושוהים בתכנית גמילה ומאידך גיסא, מטרתה להעלות בקרב בני נוער נורמטיביים את המודעות לסכנות שבשימוש בסמים. במסגרת התכנית, מגיעים לבתי ספר אסירים מכורים נקיים, שהוכשרו לכך במיוחד, הם מופיעים בפני תלמידי כיתות י' עד יב', מספרים להם את סיפוריהם האישיים ומשיבים לשאלות התלמידים (שגיא, 1997). מדי שנה מוכשרים לתכנית מספר עשרות של אסירים מהמרכז לגמילה בכלא חרמון וממרכזי גמילה בבתי סוהר נוספים והם מופיעים בפני אלפי תלמידים. בשנת 2001, לדוגמה, הוכשרו 40 אסירים לצורך זה, נערכו 133 מפגשים עם כיתות בבתי ספר והשתתפו בהן 9254 תלמידים (שב"ס, 2005). במהלך השנים הלכה והצטברה ביקורת מצד גופים מוסמכים על ליקויים שונים במערכת בתי הסוהר. הביקורת השתמעה מהחלטות בית המשפט העליון בשבתו כבג"ץ, מביקורות של מבקר המדינה, ממשקנות ועדת קנת, מדו"חות של מבקרים רשמיים בבתי הסוהר ומהסנגוריה הציבורית. בעקבות הביקורת חלו שיפורים שונים במערכת זו, לדוגמה, בעקבות עתירות לבג"ץ והמלצות של ועדת מומחים מתחום הקרימינולוגיה הופעלה ב-1997 מסגרת של מפגשי התייחדות של אסירים ואסירות עם בנות או בני זוגם. במסגרת זו, אסירים שאינם יוצאים לחופשות, זכאים לפגישות התייחדות

כאלה אחת לחודש. ב-1998, בתקופת כהונתו של הנציב עמוס עזאני, התפנה שירות בתי הסוהר לראשונה בתולדותיו לתכנון אסטרטגי לקביעת מטרותיו ומדיניותו לטווח ארוך. בכירי שב"ס בסיוע של נציגים מכלל הארגון ובשיתוף עם יועצים חיצוניים ונציגי האקדמיה התקבצו בחמישה צוותי עבודה וגיבשו בהם תפיסות ותכניות בתחומים משמעותיים לארגון, כגון מדיניות כלפי אסירים והתרבות הארגונית (שב"ס, 1988). חלק מההחלטות שנתקבלו מנחים מאז את מדיניות שב"ס. בהליך זה גובש המשפט האסטרטגי, שמשפיע עד היום על הארגון ומדגיש את הייעוד החברתי יחד עם הייעוד הביטחוני. מתאר עמוס עזאני: "זו הייתה תקופת הארה. שיתפנו בדיונים האסטרטגיים אנשים מכל תחומי השב"ס בלי פערי דרגות. השתתפו בהם אפילו סוהרים" (עזאני, 2007). המפקדים והקצינים בבתי הסוהר ובמיוחד מפקדי האגפים זכו בתקופה זו להעצמה ולתוספת סמכויות. מסביר עזאני: "כשבאתי לשב"ס, קציני המטה הכתיבו הוראות למפקדי בתי הסוהר, לקציני הביטחון, לקציני הניהול וכו'. סברתי כי לא יכול להיות מצב כזה. הפיקוד בשטח התנהל על פי התקן ולא על פי הגדרות מפקדים ונורמות מפקדים. הרובד הכי חשוב, מפקדי האגפים, היה הכי פגוע. הגדרנו מחדש סמכויות מפקדים ובנינו מחדש את רובד מפקדי האגפים. בדקנו התאמתם לתפקיד, החלפנו את אלה שלא התאימו ונתנו לכולם קורס השתלמות. דאגנו גם להעלאת יוקרתם, נתנו להם סמכויות נוספות ושיפצנו את חדרי מפקדי האגפים" (עזאני, 2007).

שנות האלפיים (עד 2007)

תקופת בנייה והתרחבות

תנופת הבנייה של בתי סוהר חדשים נמשכה ואף הוגברה. נבנו חמישה בתי סוהר פליליים חדשים: מגן, נפתח ב-2001; דקל ואופק, נפתחו ב-2003; רימונים וגבעון, נפתחו ב-2004. שניים מתוך בתי סוהר אלה מיוחדים באוכלוסייתם ובפעילותם. כן נבנה בית סוהר חדש לאסירים ביטחוניים, כלא "רמון". כלא מגן הוא כלא ייחודי, המחזיק ומטפל בכ-300 אסירים טעוני טיפוח ואסירים עם בעיות נפשיות. ריכוז אוכלוסיות אסירים אלה במקום אחד מאפשר, מצד אחד, להגן על שתי אוכלוסיות חלשות אלה מפני אוכלוסיית האסירים הכללית ומצד אחר לתת לאסירים טיפול מקצועי ומענה לצרכים המיוחדים שלהם (קון, 2005; שב"ס, 2007). חשוב לציין, שבשל מספר המקומות המוגבל בכלא זה, יש עדיין מאות רבות של אסירים טעוני טיפוח בבתי הסוהר הפליליים הרגילים. כלא אופק הוא בית סוהר טיפולי המיועד ל-200 קטינים (יש בו אסירים עד גיל 21). הוא הועבר ב-2003 למבנה חדש ומודרני, המאפשר מגוון של תכניות טיפול, שיקום ורכישת השכלה. סגל הסוהרים באופק מכוון לפעילות מתוך תפיסה תיקונית (שב"ס, 2007). הניצב יעקב גנות ראה חשיבות רבה בהעברת כל מתקני הכליאה לשב"ס, כולל מתקנים לאסירים ביטחוניים, המוחזקים על ידי צה"ל וכן בתי המעצר המשטרתיים לעצורים. על פי תפישתו, על שב"ס להפוך לרשות בליאה לאומית. שלושה בתי סוהר ביטחוניים הועברו בשנים 2005-2006 מרשות צה"ל לידי שירות בתי הסוהר: כלא מגידו ב-2005, ובתי הסוהר קציעות ועופר ב-2006. בכך הועבר כל הטיפול באוכלוסיית האסירים הביטחוניים לידי שירות בתי הסוהר. המשמעות התקציבית של העברת מתקנים אלה מצה"ל לשב"ס הייתה הוספה משמעותית של תקני כוח אדם לשב"ס במקום החיילים הסדירים שהחזיקו עד אז את מתקני הכליאה הצבאיים לאסירים ביטחוניים. על מנת להתמודד עם בעיה זו התקבל בכנסת ב-14.2.2005 תיקון לחוק שירות ביטחון, המסמיך את שר הביטחון להורות על שירות חובה של חיילים בתפקידי אבטחה בבתי סוהר ביטחוניים. בעקבות התיקון, גויסו כבר ב-2005 לשירות חובה 210 סוהרי חובה (שב"ס, 2005). עם העברת בתי סוהר ביטחוניים נוספים לידי שירות בתי הסוהר, גויסו ומגויסים סוהרי חובה רבים נוספים. לידי השירות הועברו גם בתי מעצר, שהיו בידי המשטרה: בית מעצר קישון ב-2005, ובית מעצר תל אביב (אבו כביר) ב-2007. שאר בתי המעצר המשטרתיים הועברו אף הם לידי שירות בתי הסוהר בשנת 2008. עם העברת האסירים הביטחוניים וכן העצורים לידי שירות בתי הסוהר, המספר הכולל של אסירים פליליים, אסירים ביטחוניים ועצורים הגיע בספטמבר 2008 ליותר מ-25000 איש. בעיית הצפיפות, שמלווה את שירות בתי הסוהר מאז הקמתו, נותרה עדיין בעינה: השטח הממוצע לאסיר ב-2007 הוא 3.2 מ"ר בלבד (שב"ס, 2007), כמחצית מהתקן הבינלאומי. בעיה נוספת, שממשיכה ללוות את השירות, היא הבעיה של אחזקת חלק מהאסירים במבנים בלתי ראויים. כלא כרמל, למשל, שאמור היה להיסגר חצי שנה לאחר הקמתו, ממשיך להתקיים כבר מעל 20 שנה. רבים מהמבנים בו לקויים ורוב התאים מאכלסים 20 אסירים בצפיפות רבה. גם בכלא אשמורת התנאים הפיזיים קשים: המבנים עתיקים ומתפוררים ויש בהם גם תאים חסרי חלונות חיצוניים חשוכים ומחניקים. כלא דמון, שהוגדר כבר לפני שנים כבלתי ראוי לשמש למגורי אדם, ונסגר בשל כך בשנת 2000, נפתח מחדש ב-2001 למרות היותו בלתי ראוי ומשמש היום לאחזקת 500 אסירים, שוהים בלתי חוקיים ואסירי עבודה. כלא גבעון הוקם בחיפזון ב-2004 במבנים, ששימשו קודם לכן כמחסנים המרכזיים של שב"ס. הוא מכיל היום כ-500 אסירים ואינו עומד בסטנדרטים מינימאליים של בית סוהר תקין. ב-2004 בעקבות דיון ציבורי נוקב, קיבלה הכנסת חוק בדבר הפרטה של בתי סוהר בארץ. הכלא המופרט הראשון מיועד ל-800 אסירים ברמת ביטחון בינונית והוא הולך ונבנה בסמוך לבתי הכלא בבאר שבע.

תיקונים בפקודת בתי הסוהר

(נוסח חדש) תשל"ב-1971 ובתקנות בתי הסוהר, תשל"ח-1978 בתחום זכויות אסירים

עד לשנת 1971 עמדה בתוקפה, בשינויים מסוימים, פקודת בתי הסוהר השלישית מתקופת המנדט (1946). בפקודה החדשה, נוספו זכויות מסוימות לאסירים ונוספו אמצעים שנועדו להבטיח התייחסות הוגנת אליהם: על פי החוק, נוספה הזכות של אסירים לשחרור מוקדם אחרי שהשלימו שני שלישים מתקופת מאסרם. נוספה הזכות של אסירים לבקש ולקבל חופשות, שלא יעלו על 96 שעות. נוספה הזכות של אסירים להגיש עתירות נגד רשויות המדינה ואנשים הממלאים תפקידים על פי דין, בכל עניין הנוגע

למאסרם או למעצרו. נוספה חובת המינוי של מבקרים רשמיים בבתי הסוהר, שרשאים להיכנס בכל עת לכל בית סוהר, לכל מקום בתוכו ולשוחח עם כל אסיר. יתר על כן, השר הממונה על שירות בתי הסוהר תיקן במהלך השנים תקנות שונות המסדירות זכויות שונות של אסירים. בתקנות בתי הסוהר תשל"ח-1978, פורסמו תקנות, שחלקן תוקן כאמור כבר קודם לכן, המסדירות ביקורים של קרובים וחברים אצל אסירים, תקנות הנוגעות לטיפול באסירים ולשיקומם, להשכלה ולחינוך אסירים, להעסקתם, להכשרתם המקצועית ולתשלום שכר תמורת עבודתם. לגבי טיפול משקם, התקנות מאפשרות לטפל באסירים על מנת לעזור בשיקומם; לתת לאסירים, שהתנהגותם טובה, עבודות שיקום או לימודים מחוץ לשטח בתי הסוהר וללא השגחה צמודה במהלך 18 החודשים האחרונים של מאסרם. כמו כן רשאי הנציב לתת היתר לצאת לעבודה מחוץ לבית הסוהר ובהשגחה צמודה לאסירים ב-42 החודשים שלפני תום שני שלישים ממאסרם. לגבי חינוך, התקנות כוללות תכנית לימודים בכל בית סוהר, שתדגיש לימודי קריאה וכתביה לאסירים שאינם יודעים קרוא וכתוב וכן הרחבת ההשכלה והידע לשאר האסירים. כמו כן קובעות התקנות, שבכל בית סוהר תהיה ספרייה לשימושם של האסירים. בהתייחס לעבודת אסירים, קובעות התקנות שעבודת אסירים תכוון ככל האפשר לשיקומם וכן שכל אסיר יקבל שכר תמורת עבודתו. נוסף על התקנות הנציב קובע עקרונות וסדרים ספציפיים, במסגרת הוראות שירות בתי הסוהר ופקודות נציבות בתי הסוהר. אלה אמורים להבטיח פעילות סדירה ותקינה בתחומי הפעילות שצוינו כאן ובתחומים נוספים של פעילות שירות בתי הסוהר.

גיוס סוהרים והכשרתם

מאחזקת אסירים לסוהרות מקצועית

עם הקמת המדינה, לא נמצאו בה אנשים בעלי ניסיון בתפעול בתי סוהר. בשנים האחרונות לשלטון הבריטי התגייסו אמנם, ביזמת ההגנה, מספר יהודים לתפקידי סוהרים כדי לטפל ביהודים אסירי המחנות, אך אלה לא ראו את עתידם בשירות בתי הסוהר (איטון, 1965). בשנים הראשונות לאחר קום המדינה, הוכשרו סוהרים בטירונות של המשטרה בבסיס ההכשרה המשטרתי בשרעם. סוהרים חדשים אחרים לא זכו בהכשרה כלל ולמדו את תפקידיהם תוך כדי פעילותם בתוך בתי הסוהר, או נשלחו להכשרה אחרי שכבר עבדו בתוך בתי הסוהר. למעשה, פרט לבריאות תקינה וכושר גופני, לא היו דרישות לכישורים ספציפיים אינטלקטואליים וחברתיים לתפקיד של סוהר. בקיץ 1956 נפתח בבית הסוהר רמלה מרכז ההכשרה לסוהרים. קורס הסוהרים הראשון נמשך בשלושה חודשים. פעילות מרכז ההכשרה נפגעה תכופות בשל בעיות תקציביות, מחסור בכוח אדם מתאים להדרכה ומועמדים בלתי מתאימים להכשרה לסוהרות. בשל חוסר הדרישה לכישורי ידע והשכלה, גויסו גם כאלה שאינם דוברי עברית ואפילו אנאלפביתים. ב-1965 הועבר בסיס הדרכה לכלא כפר יונה ליד צומת בית ליד. פעילותו התמקדה הן בהכשרת סוהרים והן בהוראת עברית. במהלך הזמן, פותחו בו שיטות הדרכה וגובשו תכניות לימוד ומערכי שיעורים. נפתחו בו גם קורסים חדשים כמו קורס סמלים ייעודי ובתחילת שנות השבעים גם קורס קצינים. לראשונה בשב"ס, קודמו סוהרים לקצונה רק אחרי שהוכשרו לכך באופן מקצועי.

ב-1973 הועבר בסיס ההדרכה לבסיס משמר הגבול שליד קיבוץ אייל (שב"ס, 2005). כוח האדם, שהתגייס לשב"ס בשנות השבעים, היה ירוד מבחינת השכלתו והכשרתו המקצועית. כמחצית מהמתגייסים לא סיימו בית ספר יסודי וכמחציתם לא שירתו בצבא שירות מלא. שיעורי העזיבה היו גבוהים מאוד. רק כרבע ממתגייסי 1971 נותרו בשב"ס ב-1977 וממתגייסי 1975 נשארו בשירות אחרי שנה וחצי פחות ממחצית (שמיר ודרורי, 1978). ועדת קנת לחקירת המצב בבתי הסוהר, שמונתה ב-1979 על ידי נשיא בית המשפט העליון, פירסמה בדו"ח שלה משנת 1981, ביקורת נוקבת על הגיוס של כוח אדם לשירות בתי הסוהר ועל הכשרתו. הדו"ח מדווח על סף הגיוס הנמוך לשב"ס, שאינו עונה על הדרישות לצורך מילוי תפקיד הסוהרות, על אי עריכת מבחני מיון וראיונות אישיים למועמדים, על נשירה של כ-50% מקרב המגויסים ועל סלקציה שלילית, שלפיה בעלי השכלה גבוהה יותר וצעירים יותר פורשים משב"ס בשיעור גבוה יותר מאשר בעלי השכלה נמוכה יותר ומבוגרים יותר. הוועדה מדווחת, שבשנת 1980 רק ל-16 מתוך 2201 סוהרים הייתה השכלה אקדמית (0.7%), והשכלה תיכונית הייתה ל-121 סוהרים בלבד (5.5%). לעומת זאת, 103 היו סוהרים בעלי השכלה תת-יסודית (4.7%), ו-1463 סוהרים בעלי השכלה יסודית בלבד (66.5%). הוועדה מסיקה, ש"הרקע ההשכלתי והחברתי של הסגל נמוך יחסית וכי ישנה קירבה רבה בין השכבה החברתית הנמוכה ממנה באים אנשי סגל הכלא וזו שממנה באים האסירים עצמם". הוועדה מזהירה מפני "שיתוף עמדות, ערכים, נורמות ושיטות, העשוי ליצור

תחושת קירבה בין שתי האוכלוסיות זו של הסוהרים וזו של האסירים" (קנת ואח', 1981). בעקבות הדו"ח אורגנו מחדש נושאי הגיוס והכשרת הסוהרים. נקבעו קריטריונים חדשים לגבי הגיוס, כמו השכלה של 12 שנות לימוד וידע בעברית. בשנת 2000 נפתח בשב"ס ענף של פסיכולוגיה ארגונית תעסוקתית, אשר הטמיע מבחני אינטליגנציה, אישיות ותפקוד כללי לצורך מיון מועמדים מתאימים לגיוס לתפקידי קצונה וקצונה בבירה (וייס, 2007; שגיא 2007). לגבי הכשרת סוהרים, הוחלט לפתח תכנית נרחבת לקידום השכלתם וכישוריהם. נפתחו בבית ספר ניר וליד בתי הסוהר השונים כיתות להשלמת השכלה. אנשי סגל ותיקים ברמות השכלה נמוכות נדרשו ללמוד להשלמת השכלת יסוד, וכן ללימודים על יסודיים בכיתות שנפתחו ביחידות השונות (מלכה, 2007). בית ספר הארצי לסוהרים באייל התמקד בשיפור דרכי הלמידה ותכניה. הועתקו שיטות עבודה מצה"ל והוכנו מערכי שיעורים מפורטים ומקצועיים לקורסים השונים. נוספו קורסים בנושאים שונים, כולל קורס פו"מ (שם). בית הספר התאים את עצמו למציאות בבתי הסוהר. בין השאר נבנה בו "מדמה אגף", שבו יכלו הסוהרים לחוות בפועל בעיות אפשריות בתוך בתי הסוהר. סוהרים ותיקים, שלא הוכשרו בעבר, זומנו לקורסים שהכשירו אותם בדיעבד ובאופן פורמלי לתפקידיהם. ב-1982, לדוגמה, זומנו אנשי סגל מבוגרים יחסית וותיקים לקורס משקי"ם, שארך ארבעה חודשים (שב"ס, 86; שב"ס, 88/87; שב"ס, 2005). במהלך השנים, צורפה מחלקת ההדרכה של שב"ס לבית הספר והופרדה ממנו מספר פעמים, כך נערכו בו בתקופות מסוימות גם השתלמויות מקצועיות לבעלי תפקידים ספציפיים וכן לימודים להשלמת השכלה, סדנאות אינטגרטיביות, מטווחים וכו' (שב"ס, 2004: 222). במרץ 1997 נסגר בית הספר הארצי לסוהרים באייל והועבר למבנה חדש ליד כלא אילון, שהוסב לשמש כבית ספר, ניר, לאחר שנועד במקור לשמש כהוסטל לאסירים בשיקום. בשנות התשעים התקיימו בו מדי שנה כ-30 קורסים לכ-600 סוהרים, מש"קים וקצינים (שב"ס, 1994; 1998). בשנות האלפיים, בשל ההתרחבות המואצת של הארגון והגידול ההדרגתי במספר הסוהרים בשב"ס גדל בהדרגה גם מספר הלומדים, שופרו וגווננו אמצעי ההדרכה וגדל מספר המדריכים. נוספו קורסים, ביניהם קורסים בסיסיים להכשרת סוהרי חובה. קורסי הליבה בבית הספר הם קורס הסוהרים, קורס המש"קים וקורס הקצינים. נוסף על כך יש קורס קצינים ייעודי למפקדי אגפים ומפקדי משמרות, קורס קצינים מנהלי, קורס קצינים בסיסי להכשרת קציני חינוך וכן קורס פו"מ, שנערך אחת לשנה ל-25 מפקדים בכירים, המיועדים לקידום לתפקיד של מפקד כלא. בבית הספר קיימת גם השלמת שב"ס לקציני צבא שעברו לשב"ס (בר, 2006). הקורס הבכיר ביותר בביה"ס הוא קורס ניהול בכיר, שמיועד לדרג מפקדי בתי סוהר ומנהלי מחלקות (גונדרי משנה). מבנה בית הספר (שהיה מיועד להוסטל) הוסב כולו למגורי חניכים ויש בו 220 מקומות לינה. הלמידה מתבצעת במבנה סמוך חדש, שבו יש 14 כיתות, משרדים ומרכז אימונים חדיש, הכולל אגף מדמה כלא לאסירים ביטחוניים ואגף מדמה כלא לאסירים פליליים. חלק גדול מהלמידה מבוצע כיום בכיתות מחשב, באמצעות לומדות שפותחו על ידי צוות בית הספר (שגיא, 2007).

אבחון ומיון אסירים

שיבוץ דיפרנציאלי על פי צורכי המערכת וצורכי האסיר

למסגרת האבחון והמיון בשב"ס יש חשיבות מיוחדת. היא הפוגשת ראשונה את האסיר, היא מייצגת לגביו את המסגרת שבה יירצה את עניו ובה הוא מגבש במידה זו או אחרת את גישתו כלפי שב"ס. היא גם זו שתקבע במידה רבה את אופי מאסרו, את סיכויו לתנאי מאסר נוחים יותר או פחות, להשתלבות או אי השתלבות בעבודה מתאימה או בתכניות גמילה וטיפול, לביקורים תכופים או נדירים של קרובי משפחה בהתאם למרחק שבין הכלא לבתיהם ועוד. שני סוגים של שיקולים מאפיינים את המיון: השיקול הביטחוני וצורכי המערכת מחד גיסא, והשיקול האישי ההומאני והטיפולי, מאידך גיסא. מיון נכון מתחשב בשני סוגי השיקולים. באופן מסורתי, לשיקול הטיפולי האישי ניתן מקום נכבד באבחון ובמיון בשב"ס. מי שיזם גישה זו היה הנציב הראשון, הד"ר לעבודה סוציאלית צבי חרמון. הוא גם העמיד את עצמו בראש ועדת המיון ועסק במיון בפועל. לאורך השנים היה מרכז האבחון והמיון כפוף למנהל הטיפול והשיקום או למחלקת האסיר ובראשו עמדו אנשים בעלי אוריינטציה טיפולית (וייס, 2007). מאז 1956 החלו לשלוח את כל האסירים החדשים, שנידונו לשלושה חודשי מאסר ומעלה למרכז הסתבלות ומיון בבית הסוהר ברמלה (איטון, 1965). המרכז מנה מספר עובדים סוציאליים ופסיכולוג. כל אסיר חדש הופיע בפני ועדת מיון, שהייתה מורכבת מראשי מחלקות בנציבות, ובראשם כאמור הנציב עצמו. ועדה זו קבעה לאן ישלח כל אסיר וכן הוראות מדוקדקות לגבי המטרות והדרכים לטיפול בו (שביט, 1992). ב-1960 הועברה תחנת האבחון והמיון לכלא תל-מונד, מוינו בה אסירים שתקופת מאסרם הייתה ארוכה

מחצי שנה. האסירים, שנבדקו נשלחו לבתי הסוהר על סמך בדיקות פיסיות וסוציאליות ובמקרי הצורך גם פסיכיאטריות וכן על סמך גורמים נוספים, כמו אורך תקופת המאסר, סוג העבירה, רקע עברייני קודם ואזור המגורים. ב-1962 הועברה התחנה למחנה מעשיהו ושוכנה במבנה של ארבעה תאים. במבנה שהו בתקופות שונות כ-70 עד 100 אסירים, בתנאי צפיפות קשים, שלא אפשרו הליכי מיון נאותים (קנת ואח', 1981). ב-1967 הועברה תחנת האבחון והמיון לכלא כפר יונה ושוכנה במבנה שיכול לקלוט 50 אסירים. אובחנו ומוינו בה אסירים, שאורך תקופת מאסרם נע בין שלושה חודשים לחמש שנים. אסירים לתקופות של פחות משלושה חודשים נשלחו ללא אבחון ומיון למעשיהו, ואסירים לתקופות של יותר מחמש שנים - לכלא רמלה. נערים (עד גיל 20) נשלחו ללא מיון ישירות לתל-מונד ונשים נשלחו ישירות לנווה תרצה (שב"ס, 1967). ב-1969 הועברה התחנה שוב למעשיהו, ושוכנה במבנה זמני ובלתי מתאים לייעודו, שבו היו 48 מקומות, לכן הועברו אליו רק חלק מהאסירים החדשים. השאר הופנו ישירות לבתי הסוהר ומוינו בהם (שב"ס, 70/71). ב-1980 הועברה תחנת האבחון והמיון לבית המעצר המרכזי (ניצן). בתקופה הראשונה שהו אסירים בתחנת המיון מספר שבועות. ועדת החקירה לבדיקת המצב בבתי הסוהר ביקרה את ההתנהלות האיטית של המיון ואת השהות הארוכה בתחנה והמליצה לקצר אותה, תוך ביצוע המיון במידת האפשר כבר בתקופת המעצר (קנת ואח', 1981). הוועדה הצביעה גם על מקרים של מיון שטחי, על שליחת אסירים לבתי סוהר שלא בהתאם למיון ולסיווג, וכן על מקרים של זלזול מצד מנהלי בתי סוהר בחברי ועדת המיון ובהמלצותיהם (קנת ואח', 1981).

ב-1987, בעקבות הקמת שלושת הגושים בשב"ס וכדי להימנע מהמעמסה הטכנית והכלכלית שבהעברת אסירים לצורך האבחון והמיון לבית מעצר ניצן, נפתחו מרכזי אבחון ומיון גם בצפון ובדרום. דוח מבקר המדינה 1991 קבע, שהמחסור במקומות כליאה בבתי הסוהר והצפיפות בהם גורמים לכך שעשרות אסירים ממתינים תקופות ארוכות באגפי המיון גם לאחר שאובחנו ומוינו, כתוצאה מכך נפגע תפקודם של בתי המעצר והמיון (מבקר המדינה, 1991). ב-1994 רוכזה פעילות האבחון מחדש בניצן ותוגברה בפסיכיאטר, בפסיכולוגים (כולל פסיכולוגית תעסוקתית), בנרקולוגית, במאבחן דת ובעובדים סוציאליים ובקציני מודיעין נוספים. באמצע שנות התשעים, מוחשב המרכז בניצן ובכך הקל על עבודת המיון וקיצר אותה. כל המידע הרלוונטי, שהצטבר לגבי כל אסיר וכן המידע לגבי מספרי המקומות הפנויים בבתי הסוהר, עמד מיידית לרשות ועדת המיון. בשנים הראשונות לפעילותה של המערכת הממוחשבת חסר עדיין מידע לגבי סוגי המקומות הפנויים בבתי הסוהר השונים, וכך קרה תקופות, שאסירים נשלחו לאגפים מסוגים מסוימים, אך בשל חוסר מקום באותם אגפים, הם שובצו באגפים אחרים בלתי מתאימים להם. בהמשך נפתרה בעיה זו, כשהמידע הרלוונטי והמפורט הועמד לרשות ועדת המיון. ב-2007 שוכן המרכז לאבחון ומיון בבית המעצר ניצן ושלוחות שלו נמצאות בבתי המעצר הדרים וקישון וכן בבתי הסוהר אוהלי קיזר, דקל, רימונים ושיקמה. המגמה היא לאבחן ולמיין את העצורים מיד לאחר שנשפטו, במקומות המעצר שלהם. לצורך זה, יש בכל תחנת אבחון ומיון צוות בסיסי של יושב ראש ועדת המיון, עובדי רפואה ועובדים סוציאליים וכן קצין מודיעין ופקידת רישום, אליהם מצטרפים על פי הצרכים ולצורך מיון ספציפי פסיכיאטר, נרקולוג ומאבחן דתי מהמרכז. כמעט כל האסירים הפליליים עוברים אבחון ומיון. יוצאים מכלל זה הם נוער ונשים וכן אסירים טעוני הגנה, הנשלחים ישירות לאגפים לטעוני הגנה בבתי סוהר מסוימים. אסירים לתקופות קצרות של עד שנה, במאסר ראשון ושלא משתמשים בסמים עשויים להישלח ישירות למעשיהו על סמך החלטה של מחלקת האסיר (וייס, 2007). מספר האבחונים והמיונים עלה במקביל לעלייה במספר האסירים הפליליים, לדוגמה, בשנת 1991 אובחנו ומוינו 3409 אסירים (שב"ס, 91/1990), בשנת 2001 - 4426 אסירים (שב"ס, 2001), ובשנת 2006 - 7160 אסירים (שב"ס, 2007). השהייה בתחנת האבחון והמיון נמשכה ב-2007 כחמישה ימים בממוצע (וייס, 2007).

הגישה הטיפולית והתפתחות העבודה הסוציאלית

אסירים כבני אדם

ב-25.9.1952 מונה ד"ר צבי חרמון לנציב שב"ס. בהיותו, כאמור, איש טיפול וקצין מבחן במקצועו הוא פיתח וקידם בבתי הסוהר גישה טיפולית בהשראת שיטות טיפול מתקדמות בבתי סוהר שונים בעולם המערבי (שוהם ושביט, 1990; איטון, 1965). בשנים אלה הייתה מקובלת בארצות אלה גישת המודל הרפואי, שלפיה העבריינות אינה נובעת מבחירה אישית רציונאלית ונורמלית, אלא מפתולוגיה אישית או מהפרעה נפשית, ועל כן עיקר הטיפול בה אמור להתמקד בפסיכותרפיה ולהינתן על ידי עובדים

סוציאליים ובהנחיית פסיכולוגים ופסיכיאטרים (Conrad & Schneider, 190). בהשפעת תפיסה זו, בוטלו בבתי הסוהר בארץ מרכיבים כוחניים שנותרו מתקופת המנדט, כמו נשיאת אלה על ידי הסוהרים ופיתוח כלים טיפוליים שונים, שהפכו את בתי הסוהר למסגרות הומאניות יחסית (שוהם ושביט, 1990). בנובמבר 1952 אישר שר המשטרה הקמת מחלקה למיון ולטיפול אינדיווידואלי בשירות בתי הסוהר. תפקידיה הוגדרו כך:

1. חקירה סוציאלית של אסירים חדשים לצורך איסוף מידע רלוונטי אודותיהם, כדי להבין מניעים וסיבות לעבריינותם ולקשייהם.
2. סיוע לאסיר להתגבר על קשיים אישיים באמצעות שיטות של עבודה סוציאלית מתקדמת וקשר עם בני משפחתו, הקלה עליו בכך לאחר שחרורו ושילוב מחודש ותקין בחיי החברה.
3. שיתוף פעולה עם מוסדות ממשלתיים וציבוריים העוסקים בשיקום עבריינים (שב"ס, 2004: 124).

במשך שנתיים נעשו ניסיונות להפעיל את המחלקה ללא הצלחה רבה. רק לאחר שהוקמה ב-1954 ועדת תקן לשירות בתי הסוהר, שתפקידה היה לגבש תקן כללי לשב"ס, "שיהיה בו ביטוי למגמות ולמטרות, כפי שהן מקובלות בעולם ותוך ראיית העתיד" (שב"ס 2004), הוקם גוף מקצועי לביצוע תפקידי החינוך, הטיפול והשיקום. בתחום הטיפול קבע התקן ב-1954 ארבעה-עשר עובדים סוציאליים בלבד. על פי תקן זה ועל פי מספר האסירים באותה שנה, היה צריך להיות יחס של עובד סוציאלי אחד ל-60 אסירים לכל היותר. יחס זה לא התקיים בפועל ובמרוצת השנים הוא התייצב מסביב ליחס של 1/100-1/80. התקן המקורי, שנקבע, לא התמלא בשל מחסור בפונים מתאימים לתפקיד. לכן החליט שב"ס לשלוח קבוצה של אנשי שב"ס ללמוד במשך שנתיים עבודה סוציאלית בבית הספר לעובדים סוציאליים בתל-אביב. עם סיום לימודיהם, הם שובצו כעובדים סוציאליים בבתי הסוהר (שב"ס, 2004; Hermon, 1955; ב-1959 מונה בכל בית סוהר עובד סוציאלי כאחראי על העובדים הסוציאליים בו. עד 1962, במקביל לגידול אוכלוסיית האסירים, גדל בהדרגה גם מספרם של העובדים הסוציאליים ל-22, כמו כן הופעלו בבתי הסוהר שני פסיכיאטרים ופסיכולוג. כל אלה ענו על חלק מהדרישות הטיפוליות (איטון, 1965). מגבלות תקציביות מנעו התמקצעות מלאה של המערכת (שם). במהלך השנים, היו תקופות של חוסר בהירות ואף של אי הסכמה לגבי תפקידי העובדים הסוציאליים בבתי הסוהר, הבעיות נבעו בעיקר מהמתח בין תפקידם העיקרי במתן מענה לצרכים טיפוליים ושיקומיים של אסירים, ובין האספקטים הביטחוניים של העבודה עם אסירים בבתי סוהר.

בשנת 1958, לאחר הבריחה ההמונית של אסירים מכלא שאטה, הואשמה הגישה הטיפולית באחריות להתרופפות בהסדרי הביטחון בשב"ס (אף על פי שבכלא זה לא היו כלל עובדים סוציאליים). הנציב, בעל האוריינטציה הטיפולית, הוחלף בנציב חדש בעל גישה ביטחונית. על אף שנציב זה לא צמצם את טיפול ולא פגע בו, ואף הצהיר שחשיבותם של הטיפול והשיקום מרובה, הוא השליט למעשה את התפיסה שהביטחון הוא העיקר והטיפול הוא משני. מאז לא זכה עוד הטיפול למעמד שווה לזה של הביטחון (277: Shavitt, 1998). הוועדה לחקירת המצב בבתי הסוהר טוענת בדו"ח שלה (קנת ואח', 1981), שישנו קונפליקט מתמיד בין הסגל הביטחוני ובין העובדים הסוציאליים, בלי שנעשה ניסיון ממשי לפתור אותו. על מעמדו הבעייתי של הטיפול הסוציאלי בתוך שירות בתי הסוהר עד היום, יכול להעיד היחס המספרי שבין עובדים סוציאליים לאסירים, שכאמור נע סביב עובד סוציאלי אחד לכל 80 עד 100 אסירים (שב"ס, 1990/91; הבנסת, 2002). יחס זה אינו מאפשר טיפול סוציאלי פרטני משמעותי באסירים ומצמצם מראש את סיכויי השיקום של אסירים (שב"ס, שם). כדי להבין עד כמה גדול הפער בין הצרכים האמיתיים בטיפול והיכולת להעניקו בפועל יש להוסיף את הנתון שהעובד הסוציאלי בשב"ס נדרש בפועל להשקיע שני שלישים מזמנו במילוי דוחות, להשתתף בישיבות ובוועדות שונות, כך שנותר לו רק שליש מזמנו להשקעה בטיפול באסירים (ראו מבקר המדינה, 1990). מבקר המדינה מסכם את המצב בתחום זה כך: "השירות הסוציאלי הניתן לאסירים לוקה בחסר בגלל העומס על העובדים הסוציאליים, אשר אינו מאפשר להם להקדיש את מלוא תשומת הלב לכל אסיר נזקק" (שם). ועדת קנת המליצה כבר ב-1981 להגדיל את צוות העובדים הסוציאליים, תוך שהיא קובעת כי: "שום עבודה סוציאלית לא תהיה רצינית, אם יהיה על עובד סוציאלי אחד לטפל באופן שוטף ביותר מ-35 אסירים ובני משפחותיהם בעת ובעונה אחת" (קנת ואח', 1981).

בתקופות שונות, לאורך שנות השבעים והשמונים, שררו יחסים גרועים בין הסגל הביטחוני והסגל הטיפולי. אנשי הטיפול, שלא נדרשו ללבוש מדים מאז הקמת שב"ס (Hermon, 1955), נתפסו כמגוננים

על האסירים ומקשים על עבודת הסגל הביטחוני, ואילו הסגל הטיפולי ראו בעצמם מטפלים בלבד מבלי לאמץ ראייה מערכתית לגבי המערכת כולה ומכלול קשייה. החל מ-1994 נדרש גם הסגל הטיפולי והחינוכי ללבוש מדים והמתח בין אנשי הסגל משני הסוגים פחת (בלן, 2007). מעמדו של הטיפול הסוציאלי היה תלוי במידה רבה בתפיסותיהם האישיות של הניצבים השונים, אם כי באופן מעשי לא הייתה פגיעה בטיפול עצמו מאז הניצב הראשון, שפעל באוריינטציה טיפולית. בתקופת כהונתה של הנציבה אורית אדטו, ב-2001, הומרו 25 תקני ביטחון לתקנים טיפוליים (שב"ס, 2001), צעד זה היה בעיקרו הצהרתי. הוא הציג את חשיבותו של הטיפול באסיר בעיניה. לעומתה, הניצב שבא אחריה, יעקב גנות, דאג להבליט מחדש את מרכזיות הביטחון ולהמעיט בחשיבות הטיפול. לדוגמה, הוא בנה יחידה מבצעית - קרבית, ומאידך שלל דרגות קצונה מעובדים סוציאליים ועובדי חנוך רבים. כמו כן הוא החזיר את האלות, שנפסלו לשימוש עוד בתקופת הניצב הראשון, והפך אותן לחלק מהחגור של סוהר הביטחון. הקונפליקט בין הסגל הביטחוני לבין הסגל הטיפולי משקף במידה זו או אחרת את הוויכוח החוזר ונשנה הן בקרב הציבור הרחב והן בתוך מסגרת שירות בתי הסוהר לגבי יעדיהם הביטחוניים או השיקומיים של בתי הסוהר. עד שנת 1998 נכלל בין היעדים המוצהרים של השירות גם "טיפול באסיר במגמה לסייע לו להשתלב בחברה בתום תקופת המאסר", ואילו מ-1998 אימץ השירות "משפט אסטרטגי", שנותן עדיפות חד משמעית ליעד הביטחוני (עזאני, 2007). היעד המשני, השיקומי, צומצם ל"הקניית כלים מתקנים לכל האסירים המתאימים לכך" (שב"ס, 1998). אין מדובר עוד במטרה כללית של השתלבות אסירים משוחררים בחברה, אלא הסתפקות בהכשרה מסוימת של חלק מאוכלוסיית האסירים. שינוי זה עולה בקנה אחד עם השינוי בתפיסות השולטות בארצות הברית ובארצות מערביות נוספות שלפיהן מאמצי השיקום נידונים בדרך כלל לכישלון ועל כן יש להעדיף מדיניות של ענישה למטרות תגמול, הרחקה והרתעה (למשל Allen, 1976; Von Hirsch, A., 1981). למעשה, כבר ב-1981 קבעה ועדת החקירה שמטרת המאסר היא עונש והרתעה ולא שיקום אך יחד עם זאת, יש להעניק סיוע מתאים לאסירים המבקשים להשתקם (קנת ואח', 1981).

שינוי מה באופיו של הטיפול באסירים חל ב-1984, עם הקמתה של הרשות לשיקום האסיר ועם כניסת מפקחי הרשות לתוך בתי הסוהר לפגישות עם אסירים לקראת שחרורם לצורך הכנת תכניות שיקום אישיות (ראו לדוגמה: הופמן, 1989; שב"ס, 2004; הכנסת, 2006). הטיפול החל להתמקד יותר בתכניות שיקום לקראת שחרורם של האסירים ולצורך זה פותחו תכניות מיוחדות, בחלקן בשיתוף עם הרשות לשיקום האסיר, כפי שיפורט בהמשך. בשנה הראשונה לפעולת הרשות לשיקום האסיר - 1984, פנו כ-250 אסירים למפקחי הרשות לסיוע לאחר השחרור, ואילו בשנה השנייה פנו כבר כ-2500 אסירים לצורך זה (שב"ס, 2004). במהלך השנים פיתחו העובדים הסוציאליים מסגרות טיפול מיוחדות לאסירים מסוגים שונים ובמקביל התמחו בסוגי טיפול ספציפיים, כמו בהתמכרות לסמים ולאכזוהול, באלימות במשפחה, בעבריינות מין וכו', כמו כן הורחבו מסגרות העבודה הקבוצתית (לדוגמה: שב"ס, 2005). חשוב לציין, שלכל אורך תקופת קיומו לא השכילו האחראים על טיפול ועל השיקום בשירות בתי הסוהר לגייס למסגרתו קרימינולוגים, מומחים לנושא הטיפול באסירים ושיקומם. הטיפול בכל סוגי האסירים, פרט לאסירים מכורים לסמים ואסירים חולי נפש, הופקד בידי עובדים סוציאליים, שחסרים הכשרה ספציפית לטיפול באוכלוסיית אסירים מיוחדות ולשיקומם.

חינוך אסירים

ניצול חיובי ומושכל של תקופת המאסר

בשנים הראשונות לקיום שב"ס, הקשו התנאים הפיזיים בבתי הסוהר, הצפיפות והמחסור בחדרים מתאימים, על קיום פעילויות חינוכיות ולימודים סדירים. במיוחד היה צורך בקורסים ללימוד השפה העברית וזאת בשל מספרם הרב של העולים החדשים בקרב האסירים. בכלא מעשיהו הקים המנהלה העצמישלהאסירים, שנבחרעלידי האסירים, ועדות שניהלו את חיי היומיום בכלא. ועדת הרווחה והתרבות ארגנה בין השאר שיעורי לימוד עברית, שניתנו על ידי אסירים. היא הוציאה גם עיתון חודשי וניהלה את הספרייה (Hermon 19a). בבתי הסוהר האחרים היו שלושה מורים, אחד באגף הנוער בכלא המרכזי (בית ליד), שלימד בעיקר קרוא וכתוב, ושניים נוספים במשרה חלקית לימדו עברית בשני בתי סוהר נוספים. בשאר בתי הסוהר נבחרו אסירים משכילים ללמד עברית. (Hermon, 19)

במחצית השנייה של שנות החמישים, פעלו מסגרות לימוד במספר בתי סוהר. לימדו בהן פעמיים בשבוע, בהיקף של 4 שעות שבועיות, קריאה וכתיבה בעברית וכן חשבון ברמת בית ספר יסודי. המורים קיבלו את שכרם משלושה מקורות: המחלקה להנחלת הלשון במשרד החינוך - 60%, הרשויות המקומיות שבתחומן נמצאו בתי הסוהר - 20%, ושב"ס - 20% (שב"ס 2004). באגף

הצעירים בכלא תל-מונד התקיימו לימודים חמש פעמים בשבוע במקביל לתכנית הלימודים בבתי הספר לנערים עובדים. בשנות ה-70 היה כבר בכל כלא פלילי קצין חינוך. תפקידו היה ל דאוג לצדדים תרבותיים, כמו אספקת עיתונים והקרנת סרטים לאסירים ואפילו קניית מצרכים בקנטינה בשליחות האסירים. לצד קציני החינוך פעלו מדריכים חברתיים שסייעו להם בפעילויות חברתיות, תרבותיות ויצירתיות. לא הייתה תכנית חינוכית מתוכננת לטווח ארוך, ופרט לאגף הנוער בכלא השרון, גם לא היו כיתות לימוד ולימודים פורמליים. דו"ח הוועדה לבדיקת המצב בבתי הסוהר מבקר קשות את הפעילות בתחום החינוכי. הוא מציין ש"תחום החינוך אינו מאורגן כראוי... הממונים נתקלים בקשיים תקציביים... בהיעדר כיתות לימוד... ואין מיצוי של האפשרויות אפילו במסגרת התנאים הקיימים" (קנת ואח', 1981). פרק חדש בפעילות החינוכית בבתי הסוהר נפתח ביזמת הנציב מרדכי ורטהיימר ב-1984, כאשר הוקם המרכז החינוך הראשון בכלא רמלה. בעקבותיו הוקמו בשנים הבאות מרכזים דומים נוספים בכל בתי הסוהר הפליליים (שב"ס, 2005). קצין החינוך הפך להיות ראש תחום חינוך בבית הסוהר, והמדריכים החברתיים נהיו קציני חינוך ותפקידיהם הוגדרו מחדש. מרכז החינוך ממוקם במבנה של כיתות בחצר בית הסוהר, מבודד מהמבנה המרכזי של בית הסוהר. בשל כך נוצרת בתוכו מציאות תרבותית חינוכית שונה מזו של בית הסוהר, שמכוונת לניצול תקופת המאסר לרכישת השכלה ולהרחבת ידע. מרכז החינוך משמש בראש ובראשונה ללימודים פורמליים, להקניית מיומנויות יסודיות של קריאה וכתיבה, ללימוד חשבון ולרכישת השכלה יסודית, וכן ללימודים להשלמת השכלה של שמונה שנות לימוד ולהשכלה תיכונית. הלימודים הפורמליים מתקיימים בשעות הבוקר ובמחזורי לימוד של שלושה חודשים. עם גמר מחזור לימודים מקבלים התלמידים המסיימים תעודות גמר. בשעות אחר הצהריים עוסק המרכז בלימוד בלתי פורמלי, בהרחבת עולם הידע והכישורים האינטלקטואליים באמצעות קורסים וחוגים בתחומים שונים וכן בפעילות יצירתית (וירצ, 1992). הפעילות במרכז החינוך מנוהלת על ידי ראש תחום החינוך בכלא וקציני החינוך, והם אחראים גם לפעילויות חינוכיות באגפים השונים של בית הסוהר, המכוונות לאסירים שאינם משתתפים בפעילויות במרכז החינוך. הלימודים הפורמליים מועברים על ידי מורות שכירות, והלימודים הבלתי פורמליים מועברים על ידי מתנדבים כמו סטודנטיות לקרימינולוגיה, וכן על ידי מומחים בתחומים ספציפיים כמו אמנים ובמאים. בשנת 2005 למדו במרכז החינוך במסגרת הפורמלית 4286 אסירים ב-216 כיתות. במסגרת הבלתי פורמלית כמו הרחבת ידע, אמנות וספורט השתתפו 1893 אסירים (שב"ס, 2005). סך האסירים, שהשתתפו בפעילות חינוכית, הגיע בערך למחצית מאוכלוסיית האסירים הפליליים בשנה זו. החשיבות הרבה של מרכז החינוך בשב"ס טמונה בעובדה, שהענקת השכלת יסוד לאסירים אנאלפביתים, יש בכוחה להביא לשינוי בדימוי החברתי והעצמי שלהם וכתוצאה מכך גם להפסקת עבריינותם. העובדה, שאסיר יודע קרוא וכתוב ופעולות חשבון יסודיות מצרפת אותו תודעתית למרבית האוכלוסייה ופותחת בפניו אפשרויות חברתיות ותעסוקתיות שהיו חסומות בפניו לפני שלמד במרכז החינוך בכלא. העתיד כבר אינו צופן בחובו רק אפשרות בודדת אחת של המשך בפעילות עבריינית. גם הרחבת עולם הידע והכישורים האינטלקטואליים יש בהם כדי לתרום לשיקומם של עבריינים.

שיקום אסירים

יצירת קשר לעולם הנורמטיבי

תקנות בתי הסוהר תשכ"ז-1966 הסמיכו את נציב בתי הסוהר לאשר יציאות אסירים לעבוד מחוץ לבתי הסוהר. החל מ-1971 ניתנה לאסירים שנמצאו מתאימים לכך, רשות לצאת ללא ליווי לעבודה מחוץ לבית הסוהר בשלהי תקופת מאסרם (שוהם ושב"ט, 1990). על פי הדו"ח השנתי של שב"ס-5-1974 יצאו לעבודות שיקום עד סוף 1975 160 אסירים, רק 10% מהם לא התנהגו כשורה ואיבדו בשל כך את זכותם לצאת לעבודות אלה (שב"ס, 1976). ב-1974 נפתח בכלא מעשיהו בית שיקום - אגף מיוחד מנותק משאר האגפים המשמש למגורי אסירים היוצאים לעבודות שיקום מחוץ לבית הסוהר (שב"ס, 1976). בהמשך הותקנו גם בבתי סוהר נוספים כמו תל-מונד, נווה תרצה ואשל מבנים מיוחדים לצורך זה. לדעת קרימינולוגים, עבודת השיקום הייתה החידוש המשמעותי הראשון בבתי הסוהר הישראליים מאז שנות

החמישים (שוהם ושביט, 1990). נלמד ממנו, שניתן להחזיק אסירים לא מעטים כמעט ללא שמירה, מבלי שייפגע שלום הציבור, ושביכולתם של בתי הסוהר להכין אסירים לקראת שחרורם (שם). בעקבות הצלחת עבודות השיקום נוספה ב-1990 שיטת עבודות החוץ (שב"ס, 1990/91). על פי שיטה זו, האסירים יוצאים מבתי הסוהר בקבוצות בליווי סוהרים לעבודה במפעלים שונים. המטרה העיקרית אינה דווקא שיקום, אלא סיפוק מקומות עבודה (שוהם ושביט, 1990). הוועדה לחקירת המצב בבתי הסוהר (ועדת קנת) המליצה להרחיב מאוד בהוצאת אסירים לעבודה מחוץ לבתי הסוהר, לתקן את החוק כדי שאפשר יהיה להוציא לעבודות מחוץ לכלא אסירים בכל שלב של תקופת מאסרם (קנת ואח', 1981). זאת היא אחת הדרכים להתמודדות עם "הנישולן הגדול ביותר של נציבות בתי הסוהר - חוסר האונים שלה להילחם בנגע האבטלה בבתי הסוהר" (שם: 99). מספר האסירים, שנמצאו במסגרות השיקום השונות ויצאו לעבוד מחוץ לבתי הסוהר הלך וגדל מ-81 בשנת 1990 ל-506 בשנת 2000, והוא התייצב על ממוצע של כ-500 בשנים הבאות (שב"ס, 1990/91, 2000, 2002-1).

שיקום דתי

הבניית מציאות שיקומית בתוך בית הסוהר

במספר בתי סוהר החלו לפעול בתחילת שנות השמונים תכניות מקומיות שונות לאסירים חוזרים בתשובה. תכניות אלה פותחו בהשראתו של הרב הראשי למשטרה ולשירות בתי הסוהר, הרב אברהם חזן, ובעקבות יוזמות מקומיות של רבני בתי סוהר שקיבלו גיבוי ממנהלי בתי סוהר אלה. התכניות זכו עד מהרה להערכות חיוביות. בזכותן הסיקו שלטונות בתי הסוהר, שלתכניות הדתיות יש פוטנציאל שיקומי גבוה, ולכן הוקמו בסוף שנות השמונים אגפים מיוחדים לשיקום דתי (לש"מ) בשלושה בתי סוהר, באיילון, במעשיהו ובאוהלי קידר. כמו כן הוקמו בהדרגה מדרשות תורניות בכל בתי הסוהר הפליליים, ואלה פועלות במתכונת דומה לזו של כיתות הלימוד במרכזי החינוך (ראו שב"ס, 2005). ב-1994 פרסם שירות בתי הסוהר נתונים, שעל פיהם "מתוך 417 אסירים, ששוחררו מבית הסוהר בין השנים 1980-1992 ונקלטו במסגרת ישיבות לחוזרים בתשובה, רק 33 חזרו לכלא, שהם כ-8%, בעוד שיעור החזרה לכלא מתוך כלל האסירים המשתחררים הוא 67%" (פלד, 1994). נתונים אלה חיזקו את ההערכה, שאכן יש לתכנית השיקום הדתי פוטנציאל שיקומי גבוה, ותרמו להרחבת התכנית ולביסוסה במסגרת בתי הסוהר. ל דברי הנציב באמצע שנות התשעים, אריה ביבי: "כמעט כל מי שנכנס לשיקום דתי, אינו חוזר לעבריינות. רובם נכנסים לחממות של הישיבות, עסוקים בקיום מצוות ואין להם זמן לפשע. זה הביא אותנו למסקנה, שזה שיקום טוב, ולכן טיפחנו אותו" (ביבי, 2007). בעיה מיוחדת, שמלווה את אגפי לש"מ, היא האחוז הגבוה יחסית של אסירים עברייני מין בתוכה. מסתבר שלא מעט אסירים כאלה חוזרים בתשובה, לפחות מבחינה חיצונית, כדי להימלט מההצקות ומהאלימות המופנית כלפיהם באגפים הכלליים (ראה קרא, 2002). כשליש מהאסירים באגפים הדתיים, אלה שקיימו אורח חיים דתי לפני שנאסרו, מופנים בדרך כלל לאגפי לש"מ ישירות ממרכז האבחון והמיון בשלבים הראשונים של מאסרם. אסירים אחרים מועברים אליהם לאחר שלמדו במדרשות התורניות וגילו התמדה וחריצות, ובתנאי שאינם משתמשים בסמים ותפקודם תקין (למשל שב"ס, 1990/1991). בשנות התשעים, השתתפו בפעילות במדרשות התורניות במוצע כ-200 אסירים, ובאגפי לש"מ שהו כ-150 אסירים. במחצית הראשונה של שנות האלפיים השתתפו בפעילות במדרשות התורניות במוצע כ-400 אסירים, ובאגפי לש"מ שהו כ-200 אסירים (לדוגמה, שב"ס, 2002, 1994).

תעסוקה והכשרה מקצועית של אסירים

תנאי יסוד לשיקום בעתיד

שירות בתי הסוהר חויב מיום היווסדו להעסיק את האסירים. עוד בתקופת המנדט נקבע בפקודת בתי הסוהר 421946, שבתי הסוהר חייבים להעסיק את האסירים. בפקודת בתי הסוהר (נוסח חדש) התשל"ב-1971 נקבע שאסירים חייבים לעבוד ובלבד שנתמלאו תנאים אלמנטריים המאפשרים זאת. סירוב לעבוד ייחשב כעבירת משמעת הגוררת בעקבותיה ענישה. בשנות ה-50, בשל הצפיפות ובשל המבנים הבלתי מתאימים, לא הייתה תעסוקה לרוב הגדול של האסירים. רק מספר קטן יחסית של אסירים עבד בשירותים חיוניים, כמו ניקיון ומטבח. האסירים עצמם התלוננו שזמנם מתבזבז לריק ושהם מתרגלים לחיי בטלה (שב"ס, 2004). במספר בתי סוהר התפתחו בהדרגה תכניות תעסוקה והכשרה

מקצועית. במחנה מעשיהו הועסקו בשנות ה-50 אסירים בעבודה חקלאית בשטח סמוך למחנה, בהדרכת מדריך חקלאי מוסמך (Hermon, 19a). בשנות ה-60 גידלו בשטח זה פרחים למכירה. בשנים אלה קיבלו כבר כמחצית מהאסירים במעשיהו הכשרה מקצועית (איטון, 1965). בתל-מונד גידלו אסירים ב-1955 ירקות לתצרוכת בית הסוהר ושנה לאחר מכן בוטנים לשיווק חיצוני 44. לאחר הקמת האגף לצעירים, נפתחו בו באמצע שנות החמישים קורסים מקצועיים בעזרתם של מפעלים מבחוץ כמו מקורות, חמת והארגז (שב"ס, 2005). בכלא דמון הועסקו אסירים בבנייה ובשיפוצים של הכלא מרגע פתיחתו ב-1953. בהמשך עסקו בו אסירים בעבודה חקלאית וכן התקיימו בו קורסים מקצועיים (איטון, 1965). בסך הכול התקיימו בכל בתי הסוהר בתחילת שנות הששים 12 קורסים להכשרה מקצועית (איטון, 1965). בשל הקשיים באחזקת בתי הסוהר ובניהולם בעקבות מלחמת ששת הימים והגידול במספר האסירים הביטחוניים, נזנחו למשך תקופה ארוכה מטרות בתחום הטיפול והשיקום של האסירים (שוהם ושביט, 1980). ביקורת על הזנחה זו נמתחה, כאמור, על ידי מבקר המדינה (מבקר המדינה, 1973). סקר פנימי, שביצע שב"ס ב-1978, העלה שבשליש מאוכלוסיית האסירים הועסק בעבודות שלא מקנות מקצוע - בניקיון ובעבודות עזר במטבחים. רק 7% מהאסירים הועסקו במקצועות, שלדעת משרד העבודה נדרשים ויידרשו למשק, ורק 6% מכלל האסירים למדו בקורסי הכשרה של משרד העבודה. לגבי המדריכים המקצועיים בשב"ס, שני שלישים מהם היו בעלי השכלה יסודית בלבד, ולא היה בכל שירות בתי הסוהר אף מדריך מקצועי שעבר קורס מדריכים מטעם משרד העבודה. המסקנה של עורכי הסקר הייתה, שהדגש בעבודתם של המדריכים המקצועיים הוא בפיקוח ולא בהדרכה ובהכשרה מקצועית (שב"ס, 1978). דוח ועדת קנת מציין ב-1981, שרוב האסירים מובטלים במשך רוב שעות היום, והכישלון הגדול ביותר של נציבות בתי הסוהר הוא חוסר האונים שלה להיאבק בנגע האבטלה בבתי הסוהר (קנת ואח', 1981). במהלך שנות השמונים ובמחצית הראשונה של שנות התשעים התפתחו, בהדרגה, בתוך חצרות בתי הסוהר מפעלים של יזמים חיצוניים, שהעסיקו אסירים בייצור שוטף על פי דרישות לתפוקה, איכות ועמידה בלו"ז כמקובל במשק. כמו כן נפתחו מפעלי הרכבה בקבלנות משנה, שעסקו בעיקר בהרכבת מוצרים ובאריזתם. רובם הגדול של האסירים המועסקים התרכזו בעבודות ניקיון ושירותים וכן בתחזוקת בתי הסוהר ובתפעול מטבחים, מחסנים וכו'. ב-1991, ל דוגמה, הועסקו 1319 אסירים בניקיון, שירותים, תחזוקה ותפעול מתקנים, ואילו בתחומי הייצור הועסקו רק 589 אסירים, מהם 242 במפעלי יזמים, 191 במפעלי קבלנות משנה ו-156 במפעלי יצור עבור שב"ס (שב"ס, 1990/91).

דוח מבקר המדינה לשנת 1995 מתייחס לתעסוקת האסירים בפרק המוקדש לשירות בתי הסוהר. המבקר מציין מספר מחדלים בולטים בתחום התעסוקה בשב"ס, ביניהם:

1. היעדר אבחון תעסוקתי, כמתחייב מפקודות הנציבות, וכתוצאה - חוסר מידע לגבי כישורי העבודה של האסירים ונטיותיהם האישיות.
2. כשליש מכלל האסירים הפליליים לא שובצו כלל בתעסוקה בתקופת הבדיקה, וזאת בהתעלם מהחוק המחייב העסקת האסירים.
3. במרבית העבודות אין האסירים מועסקים בהיקף מלא. במפעלי היזמים הפרטיים המספר הממוצע של שעות העבודה לחודש היה בעת הבדיקה 100 שעות בלבד.

ב-1997 אורגן מחדש מערך התעסוקה בשב"ס מתוך מטרה ליצור מסגרת מקצועית מתקדמת הנשענת על תשתית מודרנית, שתגדיל בהתמדה את מספר האסירים המועסקים בעבודה יצרנית (קשי ואחרים, 2006). פעילותו השוטפת של מערך התעסוקה הותנתה בהכנסות הנובעות מייצור וממכירת מוצרים. בעקבות הארגון מחדש גדל בהתמדה מספר האסירים המועסקים בעבודה יצרנית ב-128% תוך שמונה שנים, מ-831 מועסקים בשנת 1997, ל-1892 בשנת 2005 (שם). ההכשרה המקצועית בשב"ס הייתה מצומצמת יחסית עד לתחילת שנות ה-90. במהלך שנות התשעים גדל בהדרגה מספר אסירים שהשתתפו בקורסים מטעם משרד העבודה או בפיקוחו, מ-124 בשנת 1991, ל-362 בשנת 1994, ול-481 בשנת 1997, ונותר ברמה זו עד אמצע שנות האלפיים. כ-75% עד 80% מתוך אלה שהשתתפו בהכשרה המקצועית סיימו את הקורסים בהצלחה (אברהם, 2003; שב"ס, 2005). התפיסה המקובלת בבתי הסוהר היא, שלצד הכשרה מקצועית ממוקדת ניתן לרכוש ידע מקצועי ומיומנות גם תוך כדי עבודה (אברהם, 2003). על פי תפיסה זו, הגידול במספר האסירים המועסקים בעבודה יצרנית יכול לתרום לסיכוייהם של יותר ויותר אסירים למצוא עבודה לאחר שחרורם ולפרוש מעבריינות. מחקרים רבים מצביעים על כך, שרמת המועדות של אסירים שהשתתפו בכלא בתכניות להכשרה מקצועית לעבודה ולחינוך נמוכה ב-20% עד 60% מרמת המועדות של אסירים משוחררים של אנטלו חלק בתכניות כאלה.

סיכום

מחלות ילדות רבות ליוו את ההתפתחות של מערכת בתי הסוהר בישראל מאז הקמת המדינה. מראשיתם, שוכנו בתי הסוהר במתקנים בלתי מתאימים והופעלו על פי פקודות ותקנות של ישות זרה – המנדט הבריטי. הן הציבור והן מוסדות השלטון לא גילו עניין רב בבתי הסוהר ובאסירים שבתוכם. מונו להם נציבים שהובאו מחוץ למערכת ושחסרו ידע בסיסי בתחום הכליאה. מערכת הכליאה קופחה במשך כארבעים שנה בתקציבים דלים, שלא אפשרו פיתוח פיזי ראוי של בתי הסוהר וטיפול הולם באסירים. במקביל הלכו האסירים והתרבו ונוצרה צפיפות קשה. לצפיפות זו תרמה גם התוספת של אוכלוסייה חדשה ובעייתית של אסירים ביטחוניים לאחר מלחמת ששת הימים וכן לאחר סיפוח בתי הכלא הביטחוניים הצבאיים, שחייבו התמודדות עם בעיות ביטחוניות קשות. הקשיים המרובים, שהמערכת התמודדה עמם, פגעו ביוקרתה. רמת ההשכלה של המתגייסים אליה הייתה נמוכה ולא תאמה את הצרכים של המערכת. החל משנות השבעים, הופנתה כלפי המערכת ביקורת נוקבת, חוזרת ונשנית, מצד מבקר המדינה. ב-1981 נוספה עליה הביקורת הקשה של ועדת קנת, כולל המלצות לתיקון הליקויים. כן הצטברה במהלך השנים הבאות ביקורת מצד המבקרים הרשמיים של המערכת, הסנגוריה הציבורית ואמצעי התקשורת. בעקבות הביקורת, התחילה המערכת להתמודד אט אט חזיתית עם תחלואיה. במהלך הזמן, תוקנו הפקודות והתקנות והותאמו למציאות הישראלית ולתפיסות המקובלות בה. רמת ההשכלה של הסוהרים החלה להשתפר ועימה גם רמת הכשרתם המקצועית ותדמיתם החברתית. המערכת החלה להתפנות גם לקידום מסוים בטיפול באסירים בפתיחת תכניות שיקום בעבורם ובקידום השכלתם. עניין הציבור במערכת בתי הסוהר עלה, ועימו גם עניינם של נבחרי הציבור. לקראת סוף שנות השמונים, התחיל האוצר להפנות תקציבים לבניית בתי סוהר חדשים וראויים לייעודם וכן לשיפוץ חלקי בבתי סוהר קיימים. המערכת קלטה כוח אדם ברמה גבוהה יותר, והלכה והתמקצעה.

באמצע העשור הראשון של שנות האלפיים קלטה המערכת לתוכה עצורים מבתי המעצר המשטרתיים ואסירים ביטחוניים מידי צה"ל, תוך שאיפה להיהפך לרשות כליאה בלעדית. למרות השיפורים ברמת הכליאה, בכוח האדם ובטיפול באסירים עדיין נותרו במערכת ליקויים רבים הדורשים תיקון. בתי סוהר ממשיכים לשכון במבנים לקויים ובלתי ראויים לשמש למגורי אדם. רמת הצפיפות הממוצעת בבתי הסוהר בארץ גבוהה והשטח הממוצע לאסיר הוא כמחצית מהתקן הבין-לאומי. חלק מהאסירים אינו מועסק בעבודה יצרנית ואינו זוכה להכשרה מקצועית או להשכלה. מסגרות השיקום מצומצמות מאוד ורק מאות בודדות של אסירים נוטלים בהן חלק. עדיין לא גובשה מדיניות כליאה לאומית, מושכלת וארוכת טווח, שתבסס על איזון נכון בין צורכי הביטחון של המדינה וצורכי הטיפול באסירים, וכך גם לא נקבעו למערכת מטרות ברורות ובנות ביצוע.

הגישה האבוליסיוניסטית

האם הגיעה העת לבטל את הענישה הפלילית? ד"ר אברהם טננבוים

אחת הטענות המרתקות (והקיצוניות) כנגד מערכת הענישה הפלילית היא כי "הגולם קם על יוצרו". קרי, הענישה הפלילית בצורתה כיום יוצרת יותר בעיות חברתיות מאשר היא פותרת. אשר על כן יש שטענו (האבוליסיוניסטים) כי אין מנוס מביטול השיטה כולה במתכונתה הנוכחית ובעיקר צמצום וחיסול בתי הסוהר.

אלא שכנגד גישה זו עומדת מיידית שאלת האלטרנטיבה. כיצד אם כן תגיב החברה אם לא בדרך זו? בתשובה לשאלה זו נחלקו האבוליסיוניסטים. הקיצוניים שבהם דורשים ראשית לבטל ותוך כדי כך לראות את שיתפתח. כנגדם הצטרפו האחרים לאלו שהתמקדו בהסטת הדגש מההליך הפלילי לאזרחי, ולחילופין שימוש בהליכים של גישור פלילי (Restorative Justice או "צדק מאחה").

מטרתנו ברשימה זו היא להציג בקצרה את הרעיונות השונים על יתרונותיהם וחולשותיהם, ולעמוד על היחס ביניהם לשיטתנו הנוכחית. טענתנו היא כי גם מתנגדיהם החריפים של האבוליסיוניסטים יוכלו ללמוד מהם. יתירה מזו, מן הראוי והרצוי לשלב את רעיונותיהם בשיח הציבורי הכללי על פשע, ענישה והתגובה הציבורית אליהם.

א. מבוא

ב. הביקורת על השיטה הנוכחית הקיימת:

1. האבוליסיוניסטים על המונח "פשע"

2. האבוליסיוניסטים על ענישה והחוק הפלילי

3. האבוליסיוניסטים על "תפקודה והצלחתה" של מערכת אכיפת החוק

ג. האלטרנטיבות לשיטה הקיימת על פי הגישה האבוליסיוניסטית:

1. הגישה הקיצונית עצם הצעת האלטרנטיבה היא פסולה מעיקרה

2. דה-קרימינליזציה, מניעת הקונפליקטים והפחתת הנזק

3. צדק מאחה (Restorative Justice)

ד. ביקורת על התורה האבוליסיוניסטית

ה. סוף דבר

א. מבוא

דומה שהתיאוריה האבוליסיוניסטית היא הקיצונית ואולי הפרובוקטיבית מכלל הגישות לענישה הפלילית. מקורה בסוף שנות השישים באירופה, וכפי הנראה קשורה לרקע התרבותי הסוער של אותה תקופה. היא פרצה לפתע בסוף שנות השבעים והמשיכה בשגשוג בשנות השמונים.

בסיסה הוא בעיקר באירופה המערבית וארצות סקנדינביה ואוהדיה העיקריים שוכנים עדיין בארצות אלו. מרבית הפרסומים לכן אינם באנגלית, אלא בשפות מגוונות כהולנדית, נורווגית, יחד עם ספרדית, גרמנית וצרפתית. התוצאה היא שעד היום ידועה מגמה זו פחות בארצות הברית ובארצות דוברות אנגלית אחרות (להוציא אולי את קנדה).

הרעיון המרכזי של האבוליסיוניסטים הוא ברור. הענישה הפלילית היא מוסד מנוון ומיותר שיש לבטלו. כל שיטת הענישה מתחילתה ועד סופה צריכה להיעלם כאילו מעולם לא הייתה. לשיטתם, לא הפשע הוא הבעיה החמורה שהענישה היא פתרונו. להיפך, מוסד הענישה הפלילית נתפס בעיניהם כבעיה החברתית שיש למצוא לה פתרון נאות. עצם הענישה יוצר בעיות חמורות יותר מאשר בלעדיה. בלשונו הקולעת של משפטן אמריקאי:

"If our entire criminal justice apparatus were simple closed down... there would probably be a decrease in the amount of behaviour now labeled 'criminal'".

מרכזיותו של העונש, ועובדת היותו כה מושרש בחברה המודרנית אינם מרתיעים את האבוליסיוניסטים. העובדה שמוסדות כבתי משפט ובתי סוהר דומיננטיים בחברה האנושית איננה מונעת מהם להיעלם כאבק ברוח. הם מצביעים על העובדה שעשרים שנה לפני התמוטטות האימפריה הרומאית (המערבית) היא היתה חזקה מאי פעם. התמוטטות ברית המועצות ומשטרים קומוניסטים אחרים משמשת להם כדוגמה עכשווית. הנה לפנינו מתרחשים תהליכים שנראו בלתי אפשריים לפני זמן קצר להפליא. מוסדות ישנים ואיתנים שנראו כבלתי פגיעים נעלמים כאילו לא היו. מדוע אם כן לא יקרה דבר דומה גם למוסדות כמשטרה, בתי סוהר והחוק הפלילי? אחרי ככלות הכל, מוסדות אלה אינם כה עתיקים ועברו כבר שינויים לא מעטים בעבר. זמנם חלף ועליהם להיעלם יחד עם הדינזאורים האחרים של העבר.

תפיסה זאת נראית כה קיצונית ומופרכת מלכתחילה, עד שדומה שאין צורך כלל להתייחס אליה. למרות זאת, לאחר עיון במשנותיהם המרכזיות של האבוליסיוניסטים לגווניהם, נראה שקשה יהיה להתעלם לפחות מחלק מהביקורת שמעלים רעיונותיהם.

למונח Abolition ישנן משמעויות שונות. היסטורית נקראו בשם זה תנועות שונות בזמנים נפרדים על ידי אנשים שונים. מתנגדי עונש המוות באירופה (לפני ביטולו), נקראו אבוליסיוניסטים, למתנגדים לאיסור הפלילי על הזנות בגרמניה במאה התשע-עשרה הוענק שם זה, אולם בעיקר כונו כאבוליסיוניסטים מתנגדי העבדות באמריקה לפני ביטולה. הדגש בכינוי זה הוא בכך שהאבוליסיוניסטים אינם מבקשים לשפר או לתקן. האובייקט המותקף הוא מעבר לכל תיקון או שיפוץ ומה שנותר הוא לבטלו ולחסלו לחלוטין. בענייננו, בנוגע לענישה אנו מתכוונים ל-Penal Abolition, ביטול הענישה הפלילית.

מובן מאליו שגם בין האבוליסיוניסטים ישנן דעות שונות. כיום ישנן שלוש מטרות שעל פיהן ניתן למקם גוונים בתנועה האבוליסיוניסטית. הראשונה, המצומצמת יותר, קשורה לניסיון לבטל את עונש המוות במקומות בהם עדיין הוא קיים. השנייה, מתרכזת בביטולו של עונש המאסר כעונש לגיטימי ובמאבק בבתי הסוהר כאמצעי הראשי והמרכזי של מערכת הענישה הפלילית. הגישה השלישית והמרחיבה יותר קשורה לאלו המתנגדים לכל מערכת הענישה המודרנית מכל וכל ומבקשים את ביטולה ופירוקה. במאמרנו זה, נשתדל להתמקד בעיקר בגישה המרחיבה, אולם מטבע הדברים יובאו גם דבריהם של הזהירים יותר.

מבחינות שונות יתכן והצלחתה של התנועה היוותה גם את הבסיס לכישלונה. הצלחתה לשכנע רבים בנכונות ביקורתה על המערכת הקיימת הכריחה את אנשיה להציג אלטרנטיבות טובות יותר. הכרח שבעל כורחו דחף רבים מחבריה לקחת חלק פעיל ותיאורטי בניסיונות שיפור אלו. התוצאה היא שהללו עברו לעסוק בחלופות ובעיקר בנושאים של צדק מאחה ודה-קרימינליזציה (בהם נדון בקצרה בהמשך). ברור לכן, שלמרות חשיבות העיסוק בחלופות, העיסוק בביקורת התוקפנית לכשעצמה איבד מעוקצו.

אולם, קודם לכן יש להבהיר את הבעייתיות הקיימת בכל ניסיון להכליל את מגמותיה של כל תנועה מעין זו. יש להדגיש, כי קשה לדבר פה על "תנועה" או "כיוון" משום שמדובר בדעות נבדלות של מחברים שונים שלא תמיד ניתן למצוא ביניהם מכנה משותף. הגישה האבוליסיוניסטית סוככת תחת כנפיה חוקרים, מלומדים ופעילים מרבדים שונים שאינם בהכרח מסכימים אלו עם אלו. ישנם אלו המשתייכים לתנועות חברתיות המבקשות לבטל את עונש המוות, בתי הסוהר והחוק הפלילי בכללותו. הללו כוללים ביניהם אנשי דת למיניהם, קרובי משפחה של אסירים, פעילים לזכויות העצורים ועוד. כנגדם, ישנם אנשי אקדמיה המבקשים ליצור מסגרת רעיונית חדשה לבדיקת מושגים בסיסים. הללו הם בעיקר אקדמאים רדיקלים המבקשים לקרוא תגר על הדעות המקובלות לחקירת פשע, ענישה ואכיפת החוק. כמובן אין לשכוח לוחמי זכויות אדם ואזרח למיניהם, הרואים באבוליסיוניזם אסטרטגיה פוליטית המכוונת להגשמת הישגים פרקטיים.

אשר על כן, יש לקחת בחשבון כי ההכללות שיובאו אינן בהכרח מסכימות לדעת הכל. אולם, דומה כי המשותף לאבוליסיוניסטים למיניהם רב על הנפרד וישנה תועלת מניסיונות להסקת מסקנות כלליות.

מטרתו של מאמר זה היא להציג בקצרה את עקרונות הגישה האבוליסיוניסטית, להבהיר את הניגודים הבולטים שבינה לבין התפיסה המשפטית המקובלת, את הצורה בה היא בוחנת מושגי יסוד כחוק פלילי, פשע וענישה, להציג את האלטרנטיבות שפותחו תחת כנפיה, ולעמוד על היתרונות והחסרונות שבה. 9

- **הפרק הראשון** יעסוק כמובן בביקורת שהיא עיקר המשנה האבוליסיוניסטית. לצורך כך נבחן בתחילה את הסתכלותם על המושגים הראשוניים של פשע, ענישה והחוק הפלילי, ואת דעתם על תפקודה של המערכת.

- **בפרק השני** נדון באלטרנטיבות המוצעות על ידם. הללו סווגו על ידינו לשלוש אסכולות. אלו המסרבים לדון באלטרנטיבה ומדגישים את ביטול הקיים, אלו המתמקדים בדה-קרימינליזציה, ואלו המתרכזים במה שמכונה "צדק מאחה" (Restorative justice), שיוסבר להלן. - בפרק השלישי נדון בביקורת הקיימת על התיאוריה האבוליסיוניסטית. עיון יראה שיש בה קשיים ומהמורות שקשה להתחמק מהם.

- **בסיום מאמרנו** ננסה לראות:

א. אם ומה יכולה התיאוריה המקובלת ללמוד מהאבוליסיוניסטים.

ב. הביקורת על השיטה הנוכחית הקיימת

שתי הנחות מרכזיות נראות כמשותפות לדוברים השונים. ראשית, כולם שוללים לחלוטין את ההנחות התיאורטיות של הענישה הפלילית ואת הצלחת הרשויות הממונות להשיג תועלת כלשהי. שנית, למרות שהבסיס לשלילה זו שונה מעט מכותב לכותב, כל המחברים השונים מאוחדים בדעתם שהשיטה הנוכחית לקויה מיסודה ועליה להיעקר לחלוטין מהשורש. הללו תוקפים בלהט את המערכת האידיאולוגית והמושגית המשמשת בסיס למערכת אכיפת החוק. נתחיל בדעותיהם על המושגים הבסיסיים והמקובלים.

ב. הביקורת על השיטה הנוכחית הקיימת

1. האבוליסיוניסטים על המונח "פשע"

האבוליסיוניסטים קוראים תגר על עצם המונח "פשע" ודוחים אותו לחלוטין. אין הוא מבטא מציאות או מאורע נפרד בעל ייחודיות משלו, אלא כל כולו נובע מתוך "הדקדוק הפנימי" של המערכת המקובלת, ומשרת אותה למטרותיה הפנימיות בלבד. מה שמכונה כיום פשע איננו לשיטתם אלא אוסף של אירועים שונים ומקריים ממגוון אספקטים של חיי החברה. אין באותם אירועים המכונים "פשע" הבדל מהותי מאירועים אחרים אותם אנו מכירים שאינם מוגדרים כפשעים. הללו נוגעים למשפחה, למדינה, לקהילה, לאיכות הסביבה, לבעלי חיים ועוד כהנה וכהנה. בפועל אין כל קשר לוגי או מעשי בין כל האירועים הללו מלבד העובדה הפשוטה שמערכת החוק החליטה מסיבות רבגוניות ולעיתים משונות להגדירם כ"פשע". 10 גם התפיסה שפשע הוא אירוע שגורם סבל איננה מקובלת עליהם. נכון הוא שישנם פשעים שנגרם בהם סבל לאחד המעורבים, דהיינו לצד הקורבן. אולם, בכך בלבד אין להסביר מדוע מאורע מסויים הוגדר כ"פשע" ולא אחר. 11 ישנם אירועים רבים שגורמים לסבל אישי, כגון: קשיי נישואין, קשיים ביחסי הורים וילדים, בעיות של אבטלה וחוסר תעסוקה, בעיות כלכליות של חוסר בדיוור, שלא לדבר על בעיות רפואיות למיניהן. כל אלה בעיות שגורמות לסבל ארוך יותר בחומרה ובזמן מרוב העבירות הפליליות המקובלות. מכאן עולה שאם נשווה בין מה שקרוי "עבריינות" לאירועים אחרים שאינם מוגדרים כפשעים, הרי לפחות מבחינת המעורבים בדבר, מאורעות אלה אינם שונים באופן מיוחד מסבל וקשיים אחרים שישנם בחייהם.

עוד טוענים הללו, כי התגובה החברתית לרוב המקרים בהם מבוצעים "פשעים" איננה שונה מהתגובה לאירועים אחרים. כידוע, רק אחוז קטן מכלל הפשעים המבוצעים מגיע לידיעת המשטרה. במיוחד כשאין מדובר בעבירות שבוצעו בין זרים. הדבר איננו נכון דווקא לעבירות קלות, אלא אף לעבירות שנחשבות לחמורות כפריצות, תקיפות, גניבות ועוד. ניקח לדוגמה את העבירה של גניבה ממעביד הנחשבת כפשע בחוק העונשין שלנו. ברוב גדול, אם לא מוחלט, של המקרים, המעביד מעדיף לפעול בדרך השונה לחלוטין מאשר פנייה למשטרה. הסכסוך בין הצדדים נגמר בדרך כלל בפשרה כלשהי שבה המועל או הגנב, מחזיר את הכסף שגנב, ומפוטר.

באותה מידה במקרים רבים נפתרים סכסוכים בין המשפחה ללא כל צורך לערב את המשטרה. מכל אלה נובע שהתגובה המקובלת ל"פשעים" איננה דווקא התגובה המערכתית, אלא בדרך כלל היא התגובה

החברתית הרגילה למאורעות לא נעימים. דהיינו, אין כל ייחוד ל"פשעים". המקרה בו מערכת החוק "מגיבה" איננו המקרה הרגיל של תגובה לפשע, אלא הוא היוצא דופן וכך יש להתייחס אליו.

שאלה חשובה לכן היא, מדוע מעשים כאלה ולא אחרים נבחרו באופן שרירותי להיות מוגדרים כ"פשע". בנקודה זו מצטלבת ביקורתם של האבוליוניסטים עם חוגים רדיקלים אחרים. אלה גם אלה, מצביעים על העובדה, כי בפועל תהיה תוצאתה של המערכת הפלילית, טיפול בגברים צעירים השייכים למעמד הסוציו-אקונומי הנמוך של האוכלוסייה. במילים פשוטות, הקביעה מתי יוגדר "קונפליקט" כלשהו כ"פשע" על ידי המערכת, אין לה דבר וחצי דבר למידת מסוכנותו או לנזק שהוא גורם לציבור. הקצאה והגדרה זו של "קשיים" קשורה ליחסי הכוחות בחברה.

לגרסת האבוליוניסטים, אם כן, לא די שהחוק הפלילי מגדיר באופן אקראי מספר קטן מן האירועים ונותן להם כותרת של "פשע", אלא הוא עושה זאת בצורה לא צודקת ולא הגונה. עקב כך זוכות ל"נחת זרועו של החוק" דווקא השכבות החלשות שבחברה. לא בהכרח בגלל מסוכנותם של העבריינים והנזק שהם גורמים לחברה, אלא בגלל כוחם הפוליטי החלש. 14 האבוליוניסטים אינם מתעלמים שבמונח המקובל "פשע" ישנן הגדרות לאירועים בעייתיים, גורמי סבל ואפילו משמעותיים מאוד לצדדים המעורבים, ובעיקר לקורבנות. הם אינם מתעלמים מהעובדה ש"מעשים לא נעימים" קורים בחברות אנושיות ויתכן גם שיש להגיב לגביהם בכח כופה. אולם, הבחירה השרירותית של חלק מהם בלבד והגדרתם כפשעים מעוותת את המציאות. 15 לכן הם מנסים ליצור טרמינולוגיה מדויקת, ומסגרת תיאורטית חדשה אשר תראה לאשורו של דבר את המציאות הנכונה.

אשר על כן, אין הם משתמשים במונח "פשעים" אלא במונחים אחרים כגון "אירועים מצערים", "מקרים בעייתיים", "מעשים לא נעימים", "תופעות בעייתיות", "אירועים שיש למונעם", או "אירועים שיש להגיב עליהם". את המונח "פשע" הם שוללים כאמור בגלל שאיננו אלא מונח שנוצר על ידי המערכת ובשל המערכת. הכל כדי להראות על כך שאין מדובר במאורעות מיוחדים וייחודיים, אלא במספר קטן של אירועים מתוך כלל האירועים.

מסיבות שיוסברו מאוחר יותר נעדיף אנו להשתמש בכינוי "קונפליקט". Christie הצביע על כך שרוב המעשים המכונים "פשע" אינם אלא קונפליקטים בין פרטים אינדיבידואלים בהם מתערבת החברה. קריסטי מתאר תהליך שבו לוקחת המדינה קונפליקטים מבעליהם החוקיים (הצדדים המעורבים) וטבע לראשונה את המונח של "גונבי הקונפליקטים", 16 המדינה מתערבת בקונפליקטים אלו ולאמיתו של דבר מפקיעה לחלוטין את הטיפול בהם מידי בעליהם. הבעיה היא שקונפליקטים אינם נפתרים עם התערבות המערכת המשפטית משום שזו איננה ערוכה כלל לפתרון הקונפליקט. מטרתה המוצהרת של המערכת היא נסיון לשלוט ולבקר את התנהגותם של פרטים יחידים תוך כדי איום והפחדה. התוצאה הסופית הנה, שדבר כמעט איננו מוקדש ללב הסכסוך (הקונפליקט), שהוא המעניין בדרך כלל את הקורבן.

2. האבוליוניסטים על ענישה והחוק הפלילי

לא רק שהאבוליוניסטים כופרים בהסתמכות על העונש ככלי עיקרי במערכת הפלילית, הם אף דוחים את המושג "עונש". הם אינם משתמשים בביטוי "עונש" ומכנים את ההליך "גרימת סבל". לטענתם, למרות טענות על ענישה הומנית ונאורה יותר, העונש איננו יותר מאשר גרימת סבל בכוונה תחילה. סבל שמטרתו איננה ברורה ויתרונותיו (אם יש כאלו) אינם שווים בחסרונותיו. ובניסוחו של Steinert "גרימת סבל מאורגנת על ידי המדינה תוך הצגה דרמטית של שליטתה וסמכותה".

כמובן, גרימת סבל זו מתעלמת הן מהקונפליקט הקיים שגרם לתוצאה הלא רצויה והן מקורבן המעשה. מבחינה זו יוצא הקורבן נפגע פעמיים. ראשית, הוא נפגע על ידי הצד השני לסכסוך (העברייני), ושנית, נשללה ממנו הזכות להיות צד בהליך שכנגד עושקו. המדינה רכשה לה מונופול על הטיפול בעברייני. הוציאה את הקורבן מחוץ לתמונה ועל חשבוננו של הקורבן מוציאה את כספו (של הקורבן) לענישת מי שהיא קוראת לו עברייני. מעבר לכך, עצם הענישה נותנת לגיטימציה לגרימת סבל "טהורה" שנועדה אך ורק למטרה של גרימת סבל. בניסוחו של Christie:

Worse than the importance given to crime and individual blame is the legitimacy given to pain. Pain, "intended to be pain, is elevated to being the legitimate answer to crime".

הגישה האבוליוניסטית גם כופרת בגישה המקובלת של החוק הפלילי כמכשיר הראוי להתמודד עם קונפליקטים בחברה (המוגדרים "כפשע" על פי החוק). בבסיס החוק הפלילי מונחות כמה טענות על טבע האדם והעבריינין שאינן תואמות את המציאות. אנו מניחים אבסטרקטית שה"פושע" הוא בעל רצון חופשי ושליטה עצמית המכלכל את מעשיו על פי חישובים של רווח והפסד. ללא הנחות מופשטות אלה, לא היה כל טעם בענישה, כפי שאכן נוהג החוק במקרה של אנשים שאינם שפויים בנפשם. לטענתם, הנחות אלו רחוקות מלהתאים למציאות. 19 יתירה מזו, החוק גם אוסר לקחת בחשבון עובדות "לא רלבנטיות" כגון רקעו של הנאשם, מינו, השתייכותו החברתית וגורמים נוספים המסבירים את התנהגותו. 20 החוק הפלילי למעשה מתעלם מכל הגורמים היכולים להסביר את התנהגותם של הצדדים לקונפליקט ומסתמך במקום זאת על הנחות יסוד מופרכות על טבע האדם. 21 אין פלא לכן, שגם הקרימינולוגיה הקלאסית המקבלת כמובן מאליו הנחות אלו שהסתננו אליה מהמשפט הפלילי איננה מצליחה לספק תובנה לשאלות של עבריינות ופשיעה.

3. האבוליוניסטים על "תפקודה והצלחתה" של מערכת אכיפת החוק

מעבר לביקורת המושגית והתיאורטית, הללו מבקרים קשות את תפקודה של מערכת אכיפת החוק במאבק ב"פשיעה". וזאת אפילו על פי כללי המשחק המקובלים באידיאולוגיה הקיימת. ראשית טוענים הללו כנגד האפליה המובנית במערכת נגד החלשים והעניים. טענה שהזכרנו

למעלה בקצרה, ונסביר. פעולותיהם המסוכנות של אנשים מהמעמד הכלכלי הגבוה רבות הרבה משניתן לשער. הללו כוללות הקמת מקומות עבודה לא בטוחים, זיהומים מסוכנים לסביבה, ניתוחים מיותרים, רישומם של סמים לא נחוצים ועוד. כל אלה גוררים אחריהם סכנות קשות תברואתיות ורפואיות לחבריה ההגונים של החברה. אלו גורמים יותר מוות, נכויות, פגיעות גופניות והפסדים כספיים, מכל פשעי העניים גם יחד. 23 אולם, פעולות אלו של בני המעמד הגבוה מוגדרות כפשע לעיתים רחוקות. גם כשמוגדרות הן כפשע, היחס אליהן מצד המערכת הוא מתעלם וסלחני. בוודאי שלא באותה דרגת חומרה כשל פשעי העניים.

אחת הדוגמאות לענין זה היא ענין מסוכנותו של האסבסט לבריאות האדם. כבר אלפי שנים, החל מהתקופה הרומאית, ידוע כי אסבסט מסוכן לבריאות הציבור. אולם עד הימים האחרונים ממש, לא ידוע על מנהל חברה ו/או בעל הון כלשהו שהועמד לדין בעטיו של שימוש באסבסט. זאת למרות שעל פי כל הידוע, נזקי גוף ובריאות חמורים וקשים נגרמו בעטיו. על סכנת הסיגריות לבריאות הציבור - אין צורך לדבר. בצורה דומה ישנן פעולות ומעשים גורמי נזק רב במקומות העבודה בטכניקות מסחריות, בהפרת הוראות בטיחות ועוד. ברם, עובדה היא שהחברה מגיבה לקונפליקטים אלו בדרכים לא משפטיות וברובן בלא שהוגדרו כ"פשע". 24 מובן מאליו, שאין צורך להרחיק יתר על המידה כדי למצוא אישושים לטענתם גם במשפט הישראלי ונביט לדוגמא על העונש שהוטל במשפט הבנקאים. יהיו שיטענו שלפנינו קבוצת אנשים שבבירור גרמו נזקים כבדים לרבות אנשים. בין נפגעייהם היו אנשים קשי יום שאיבדו את פרי עמלם של עשרות שנים. מבחינה כספית, הנזק שנגרם למדינת ישראל עקב פעולות אלו גדול פי שניים מהנזק שנגרם עקב גניבות כלי רכב בישראל בכל עשר השנים האחרונות גם יחד. 25 ולמרות זאת, איש מהם לא נכנס ליום אחד למאסר. אין ספק, שהאבוליוניסטים היו יכולים לטעון כי הדבר משקף את סדר העדיפויות האמיתי של החברה ואת הנהנים העיקריים מהחוק הפלילי הקיים. יש להדגיש כי הללו אינם מעוניינים לשלוח למאסר את עברייני הצווארון הלבן כפי שאינם מעוניינים לשלוח איש למאסר, אך דעתם היא כי המערכת לא צודקת ומוטית בצורה בולטת כנגד העניים והחלשים בחברה.

אולם, הביקורת מופנית גם להצלחתו של החוק הפלילי במניעת והורדת "פשע" גם בתחומים בהם הוא מנסה לטפל באינטנסיביות. האבוליוניסטים כופרים לחלוטין בכל קשר בין הענישה לבין כמות אותם "פשעים". לדידם, מדובר בשתי תופעות שאינן כלל קשורות אחת לרעותה. מצד אחד, קיימים אותם פשעים שגורמים רבים משפיעים על מספרם ומהותם, ובצד השני ובמנותק וללא קשר - הענישה הפלילית. במילים פשוטות האבוליוניסטים טוענים שאין כל קשר בין מספר האנשים היושבים בבית הסוהר על עבירות אלה או אחרות, לבין מספר הפשעים המתרחשים בפועל בקהילות השונות. לדידם, מדובר בשני תהליכים שאין כל קשר נסיבתי ביניהם. יש כאלה מבין האבוליוניסטים הסוברים כי מערכת הענישה פועלת מסיבות פנימיות כלכליות של עצמה. הם רואים בה אפילו "תעשייה" שמטרתה הלא מוצהרת היא בעיקר להנציח את עצמה. מועטים מודעים לסכומים האדירים שמערכת אכיפת החוק עולה לציבור. כך למשל, עולה אסיר במדינת ישראל סכום של כ-7,600 שקלים לחודש (במחירי שנת

1999). 27 סכום שלדעת האבוליסיוניסטים מוטב והיה מוצא למטרה טובה יותר. לטענתם ישנם בעלי אינטרסים כלכליים המעודדים את השארת המצב על כנו משיקולי ריווחיות. ביקורת מיוחדת (לא רק בין האבוליסיוניסטים) מקבלת המגמה החדשה של הפרטת בתי הסוהר. כך למשל נטען (בין השאר) כי לחברות המנהלות את בתי הסוהר ישנו עניין להגדיל את אוכלוסיית האסירים במידת האפשר. אשר לכן חברות אלו הן התורמות הגדולות ביותר במסעות הבחירות של מועמדים המבטיחים "חוק וסדר" ומבקשים להחמיר את הענישה. במילים פשוטות יותר, חברות המפיקות רווח ממספרי אסירים גדולים והולכים עושות את כל אשר ביכולתן כדי לשלוח מספר אסירים רב יותר לבית הסוהר. והכל מאינטרסים כלכליים ברורים שדבר אין להם עם פשיעה ומניעתה. 29 וכמובן, עונש המאסר נחשב בעיניהם לטיפשות בהתגלמותה. עונש שאיננו רלוונטי, יקר ונזקיו גדולים מתועלתו על פי כל קנה מידה. במיוחד בהתחשב בעובדה המוכחת שאיש היוצא משעריו איננו יוצא מזיק פחות מאשר נכנס אליו. ההיפך הוא הנכון והדברים ידועים.

כאן אולי המקום לענות על אחת הטענות כנגדם הקשורה למה שהם "The dangerous few" (המסוכנים המועטים). אין חולק, כי ישנם אנשים המהווים סכנה פיזית לציבור אם יתהלכו חופשיים בעיבורה של עיר. הללו כוללים רוצחים פסיכופטיים, אלימים מופרעים נפשית, עברייני מין שאינם ברי שליטה על יצרם ועוד. אחת הסיבות לפקפוק בכל הרעיון האבוליסיוניסטי היא אותם עבריינים קשים שהאזרח המצוי אינו מוצא דרך אחרת להגן על עצמו מפניהם.

גם האבוליסיוניסטים מסכימים שישנה קבוצה כזו שיש חשש גדול מפניה. 31 אולם, לטענתם מדובר בקבוצה קטנטונת מבין האסירים בסדר גודל של חמישה אחוז לערך. גם לשיטתם, לא יהיה מנוס מתגובה כופה כלשהי כלפי אותם אסירים. בין אם יהיה הדבר במסגרת של מוסד, טיפולים רפואיים וכיוצא בזה. אלא שהבעיה היא שבגלל אותו קומץ אסירים זעיר מתעלם הציבור מכך שתשעים וחמישה אחוז מהאסירים הם כאלו שאינם חייבים להיות בכלא ואין לחברה תועלת בכליאתם. שוב ושוב מצטטים הללו את השפעת נזקי המאסר על האסירים. נזקים שגם החברה תסבול מהם ברגע שיצאו האסירים לחופשי.

ג. האלטרנטיבות לשיטה הקיימת על פי הגישה האבוליסיוניסטית

נדמה שקשה יהיה שלא להסכים עם חלק מביקורת האבוליסיוניסטים על השיטה הקיימת. המציאות הלא נוחה של בתי הסוהר איננה חידוש וידועה לכל. רוב הציבור יסכים עם כך שהשיטה איננה אידיאלית, אולם כמו בדמוקרטיה, בתי סוהר וענישה בכלל נתפסים "כרע במיעוטו". השאלה היא האם קיימת אלטרנטיבה על פי הגישה האבוליסיוניסטית?

כאן יש להבדיל בין הגישות האבוליסיוניסטיות עצמן. הגישות הקיצוניות מסרבות אפילו לרמוז על אלטרנטיבות למאסר. ראשית, יש לבטל את המוסדות הקיימים, ואחר כך יש לראות מה יתפתח. מבחינתם, הצעות לשיפור המצב הם משגה משום שבזאת הם נוטלים חלק בשיטה הקיימת הפסולה מעיקרה. גישות אחרות מנסות לבנות על המסד התיאורטי של האבוליסיוניסטים ובעיקר דה-קרימינליזציה וצדק מתקן. נדון לכן בשלוש גישות אלו לגופן.

1. הגישה הקיצונית - עצם הצעת האלטרנטיבה היא פסולה מעיקרה

האלטרנטיבה הקיצונית ביותר הנה של מספר רדיקלים שבכוונה תחילה מסרבים לתת כל אלטרנטיבה למערכת הקיימת. הללו מתבססים על שני נימוקים הקשורים הן לבסיס המוסרי והן משיקולים פרקטיים. נציין אבל שהללו מתרכזים יותר בביטול בתי הסוהר מאשר בביטול כל מערכת אכיפת החוק.

מן הצד המוסרי הטענה המרכזית היא, כי השיטה הקיימת איננה מוסרית ואיננה צודקת ועל כן יש לבטלה. השאלה אם קיימת אלטרנטיבה, איננה רלוונטית לאור אי המוסריות והעוול של השיטה הקיימת.

הללו משווים את עונש המאסר לעבדות. העבדות היתה מוסד מושרש בעולם העתיק והוגי דעות רבים ראו בה תופעת טבע הכרחית וחיובית. החל מאריסטו שדיבר על טבע העבד, וכלה בבית המשפט העליון שבארה"ב שקבע בקול גדול ובשפה ברורה כי אין חולק שהעבד הכושי איננו זכאי לחופש. כשהחלו מתנגדי העבדות להרים את קולם, נשאלה השאלה הפרקטית כיצד תוכל החברה לתפקד ללא עבדים? מי יהיו אלה שיעבדו את האדמה? כיצד תוכל האוכלוסייה השחורה לנהל את עצמה? יתירה מזו, מה יעשו כל העבדים המשוחררים כעת? היכן יגורו? ממה יתפרנסו? כיצד ישתלבו בחברה? כיצד תוכל החברה

לעמוד בשינוי כה רדיקלי? כל השאלות הללו למרות היותן פרקטיות אינן רלבנטיות לחלוטין. מוסד העבדות היה לכל הדעות מושחת ובלתי צודק והיה עליו להיעלם מן העולם. טענות על תוצאות שליליות עקב ביטול העבדות אינן ממין העניין. לאחר מעשה, עובדה היא שהעולם שרד. באותה צורה טוענים הללו יש להתיחס למוסד הענישה הפלילית ובמיוחד למאסר. מדובר במוסד לא צודק ולא מוסרי שעלינו לבטלו ולעוקרו מהשורש ויפה שעה אחת קודם.

מן הצד הפרקטי טוענים הללו כי "אלטרנטיבות" אינן פותרות את הבעיה אלא להיפך. אלטרנטיבות גורמות להשלמה עם הקיים והתפשרות שאינה במקומה. כדוגמא ל"סכנה" בהצעת אלטרנטיבות לסיטואציה שלילית, הם מצביעים על המצאת הגיליוטינה. מעטים יודעים כי הגיליוטינה הומצאה על ידי רופא צרפתי (Guillotine) במאמץ להוריד את הסבל ואי האנושיות שבשיטות ההמתה הקודמות. השיטות הקודמות כללו, חניקה, שריפה, תלייה, הטבעה ודרכים יצירתיות אחרות להוצאה להורג. כולן כללו בתוכן סבל רב ונראה לאדם המוצא להורג (במיוחד במקרה של חרב שאיננה חדה מספיק).

גיליוטין חשב שיוכל לעזור לנידונים למוות על ידי המצאת מכשיר הוצאה להורג שיגרום למוות מידי, אך התוצאה היתה שלילית לדעת האבוליוניסטים. המצאת הגיליוטינה הפכה את עונש המוות לאנושי יותר ובכך הקלה על קבלתו על ידי הציבור הצרפתי. רק ב-1981 בוטל השימוש בעונש המוות ורק אז הופסק השימוש בגיליוטינה בכלל. 32 לטענת האבוליוניסטים, היה גיליוטין צריך להלחם בעונש המוות גופו ולא להפוך אותו ליעיל ושושן יותר. זוהי בדיוק המלכודת מתוכה רוצים אלו להתחמק. אין הם רואים כל תועלת בשיפור המערכת הקיימת משום שכל ניסיון כזה לא יצלח. אנו צריכים מערכת חדשה מתחילתה שתוקם באופן ספונטני אחרי ביטול הקיים. אין כל טעם לנסות לשפר את המערכת משום שהיא מעבר לכל תיקון. המערכת עצמה איננה מתמודדת עם בעיות סוציאליות, אלא היא הבעיה הסוציאלית.

לדעתם, הניסיון מוכיח כי כל אלטרנטיבה רק מחמירה ומוסיפה לתופעות השליליות של השיטה הקיימת ולא מורידה אותן. למשל, החלפתם של בתי הסוהר בשיטות של קציני מבחן, שיחרורים בתנאים מסוימים וכיוצא בזה לא הפחיתה את מספר האסירים בבתי הסוהר. היא רק הוסיפה אליהם עוד אנשים שנתפסו ברשת אכיפת החוק. דהיינו, לא זו בלבד שמספר האסירים לא קטן, אזרחים רבים אחרים התווספו. אזרחים, שבלא האלטרנטיבות לא היו נופלים תחת רשת הענישה. אפקט המכונה "הרחבת הרשת" (Widen the net).

גישה זו הודגשה בעיקר על ידי Mathiesen שראה בה בסיס לשיטתו הפילוסופית הכללית שכפרה באפשרות לצפות ולתכנן מראש אלטרנטיבה לכל מוסד חברתי קיים. ובלשונו:

"I have gradually acquired the belief that the alternative lies in the unfinished, in the sketch, in what is not yet fully existing. The 'finished alternative' is 'finished' in a double sense of the word. If it is correct, this view has considerable consequences for political life. It means that any attempt to change the existing order into something completely finished, a fully formed entity, is destined to fail; in the process of finishing lies a return to the by-gone."

לכן, לדעתו אין המאבק לביטול בתי הסוהר ואולי אף הענישה כולה יכול להתבסס על תוכנית חילופית מדויקת ומתוכננת לפרטיה. המאבק הוא לביטול כאשר האלטרנטיבה איננה לגמרי מגובשת ונהירה. כל שיש הוא אולי חזון כללי על חברה שבה נפתרים עימותים וסכסוכים בדרכים אנושיות יותר תוך כדי פשרה הדדית. בהתאם לחזון זה יש לפעול והתוצאה הטובה שאיננו יודעים עליה כעת תצמח מאוחר יותר. ובלשונו:

"Conflict resolution involving encounters between parties to my mind constitute an important notion in this respect. Thinking and work of this kind is, to my mind, in line with the basic idea of the unfinished, in which the alternative evolves (הדגשה במקור). What we apparently do not need, are structured and planned state of private alternative' to prison, introduced on the more or less vague hope that the prison population might be made smaller by their introduction"

מבחינה פרקטית מודע Mathiesen לשתי סכנות שיכולות לקרות לאלו התומכים בגישתו. מה שמכונה על ידו 'defined in' ו-'defined out'.³⁶ הסכנה הראשונה היא של קליטתם בתוך המערכת הקיימת. זאת על ידי הזמנתם לייעוץ, הצטרפות למקבלי ההחלטות, בקשת דפי עבודה, אלטרנטיבות וכו'. התוצאה לשיטתו תהיה הרחבת הרשת, הטמעתם בתוך המערכת וחיזוקו בפועל של הקיים. במילים אחרות, השיטה הקיימת תתחזק דווקא בגלל בליעתם של מתנגדיה ואיחוד עם.

השניה היא, סילוק האבוליסיוניסטים כלל ממעגל ההשפעה החברתית. זה יעשה על ידי בידודם וטענות כנגדם מטענות שונות, כגון הטענה כי הם נתמכים בצורה מוסתרת על ידי גופים אחרים (בעבר הרחוק היו אלה הקומוניסטים). בעיקר הסברה כי מדובר בקומץ תמהונים שרעיונותיהם החולמניים טובים אולי כחזון אחרית הימים, אך לא כרעיונות לביצוע.

אשר על כן יש לשיטתו של Mathiesen לפעול בזהירות בין שני קטבים אלו ולמנוע בליעה או סילוק. אולם בפסיעה בשביל זהב זה, יש לקחת בחשבון ולפעול לפי היעד הסופי שהוא כמובן ביטול בתי הסוהר. הרפורמות החלקיות המוצעות על ידם אמורות להתייחס לכן למטרה זו. כך למשל, הציעו הללו בנורווגיה הצעה למניעת הרחבתם ובנייתם של בתי סוהר חדשים. בבסיס ההצעה מונח הרעיון כי ברגע שיוגבל השימוש בעונש המאסר, ממילא לא יהיה מנוס אלא לחפש דרכים יצירתיות אחרות לפתרון אותן בעיות. אשר לכן יש מקום להצעת רפורמות נוספות ההולכות בכיוון זה. כגון, דרישת תנאי מינימום לאסירים (שממילא יחייבו תוספת תקציב לפני הרחבת בתי הסוהר), הגבלת השימוש במאסר לעבירות חמורות, קביעת עונשי מקסימום נמוכים ככל האפשר וכהנה וכהנה. הכל מתוך מחשבה על הכיוון והיעד הסופיים. ניתן למצוא דוגמאות בהיסטוריה האנושית לכך שדרכי ענישה בוטלו. דוגמא טובה לכך היא ביטול עונשי המלקות בארה"ב. כפי שהראה המחקר, סמוך לאמצע המאה התשע-עשרה בוטלו עונשים אלו בארה"ב.³⁷ הביטול התרחש באותה שעה במספר מקומות כגון בתי סוהר, הצי, בתי ספר ציבוריים והלקאות ילדים ונשים בתוך המשפחה. תנועות שונות לביטול העונשים הגופניים בארה"ב פעלו יחדיו וביטול מוסד המלקות ארע בזמנים סמוכים. אנשים רבים התנגדו לביטולים אלו. כך למשל, בשנת 1843 התאגדו 31 מנהלי בתי ספר ציבוריים בבוסטון כדי למחות על הצעת האחראי על החינוך במדינה לבטל את עונש המלקות בבתי הספר. לטענתם, עונש גופני הוא ענין מוסרי שבא להוקיע את התלמיד הסורר ולהביע בבירור את הסלידה ממעשהו הלא נאות. עיקר הביקורת, הייתה כמובן על כך שלא הוצעו אלטרנטיבות נאותות לעונש המלקות. אולם אין חולק כי התוצאה הושגה. עונש המלקות בוטל וכיום אנו מסתדרים בלעדיו.

טענה נוספת יכולה להתייחס לעניין הקנס. הקנס מהווה עונש אפקטיבי לעבריינים, איננו גורם סבל מיותר, וניתן אף להשתמש בו לפיצויים. אולם, בפועל כמעט ולא נעשה בו שימוש. בעיקר בשל אי-האפקטיביות של גבייתו מהנענשים.³⁹ ונציין כי לא מדובר באי גבייתו מאלו שאין ברשותם כל רכוש, אלא אפילו באי גבייתו מאלו שידם מספקת לשלמו. התוצאה היא שכמעט ולא נעשה שימוש בעונש הקנס בעוד שבעונש המאסר שברובו המוחלט מבוצע ישנו שימוש גדול. באותה צורה יש רגליים לסברה כי לו היה השימוש בעונש המאסר מופחת, היו בהכרח נוצרות אפשרויות אחרות ואולי טובות יותר.

אין חולק, כי ישנו היגיון מה בטענות אלו, במיוחד כאסטרטגיה פוליטית חלקית. אולם דומה כי קשה להסתגל לרעיון המרכזי של ביטול הקיים לפני הצגת אלטרנטיבות ברורות. רוב הציבור לא היה מתנגד לבחון רעיונות חדשים ואפילו מהפכניים, אולם בזהירות הנדרשת. אין זה מוזר לכן שרוב האבוליסיוניסטים פנו לדרכים אחרות. בעיקר לדה-קרימינליזציה וצדק מתקן, עליהם נעמוד בהמשך.

2. דה-קרימינליזציה, מניעת הקונפליקטים והפחתת הנזק

האבוליסיוניסטים, השמים את הדגש על "הקונפליקט", ישאפו במידת האפשר לצמצם את כמות העבירות והאיסורים בחוק למינימום האפשרי כדי לצמצם את אותם קונפליקטים. אין פלא שהללו תומכים בדה-קרימינליזציה מירבית.

כשאנו מדברים על משפט פלילי, הרי המחשבות הראשונות שעוברות כנגד עינינו קשורות לאותן עבירות קשות של רצח, שוד, עבירות אלימות קשות וכיוצא בזה. לאמיתו של דבר, רוב האיסורים הפליליים עוסקים בתחומים שהאבוליסיוניסטים (וגם אחרים) סבורים שאין אלה צריכים לעסוק בהם. ריבוי העבירות מביא לדעתם למצב אבסורדי שבו "כל ישראל עבריינים זה לזה", ואפילו ללא ידיעתם. נראה

למשל מספר עבירות שלא רבים יודעים על קיומן. תקנה 139 לתקנות התעבורה קובעת: "לא יוליך אדם בדרך שיירת גמלים אלא כשהם קשורים זה לזה בטור ערפי ובקבוצות של לא יותר מחמישה גמלים".

תקנה זו יכולה לעורר חיוך וניתן לפטור אותה בטענה שמדובר בשריד מנוון של החקיקה הבריטית שאיננו רלוונטי עוד לימינו. אולם ישנם סעיפי חוק רבים אחרים כגון סעיף 2 לחוק החזקת תעודת זהות והצגתה הקובע: "תושב שמלאו לו 16 שנים חייב לשאת עמו תמיד תעודת זהות ולהציגה בפני קצין משטרה בכיר, ראש רשות מקומית, שוטר או חייל במילוי תפקידם, כשידרשו זאת ממנו." העונש על הפרת סעיף זה הוא 5,000 ש"ח, אם כי לא ידוע אם אכן הועמד אדם על סעיף זה לדין. גם סעיף זה יכול להראות סביר, אולם ישנן גם תקנות אחרות, כגון תקנות למניעת מפגעים (מניעת רעש), התשנ"ג - 1992 הדורשות: 40:10. (א) (4) (ג) "בעל רכב שברכבו מותקנת ומופעלת מערכת אזעקה יקבע במקום נראה לעין באחד מחלונות הרכב, שלט המפרט, בכתב ברור וקריא, את השם ומספר הטלפון של מי שמוסמך מטעמו לטפל במערכת האזעקה במקרה של קלקול או תקלה ולהפסיק את פעולת הצופר; בעל הרכב יחזיק את השלט במצב תקין וקריא בכל עת; לענין תקנה זו, "שלט" - לרבות מדבקה". התקנות גם דורשות שהמוסמך מטעם הרכב יגיע תוך שלושים דקות ועוד דרישות רבות ואחרות. הסנקציה על התקנות היא מאסר של ששה חודשים או קנס. דומני שיהיה זה נכון לומר כי מרבית בעלי הרכב במדינת ישראל (אם לא רובם ככולם) עברו על תקנה זו מבלי לדעת כלל על קיומה.

דוגמאות אלו אינן מהוות רק דוגמא פיקנטית לסעיפי חוק פליליים שאינם רלוונטיים. 41 הם ממחישות בפועל את טענות האבוליוניסטים על התפרשות ו"התפרעות" רשת החוק הפלילי לתחומים בהם אין חולק כי יש לבטלם. אלא שהללו הולכים קדימה וסוברים כי יש לבטל את הסנקציות הפליליות במיגוון רחב וגדול של תחומים. האבוליוניסטים מסכימים כי אולי בחלק מהמקרים מדובר בהתנהגות שלילית שיש אינטרס ציבורי לשנותה, אולם לא דרך ההליך הפלילי.

רעיונות הדה-קרימינליזציה מתחלקים למספר דרגות. ראשית, יש את אותם סעיפים שיש לבטלם כי אין פגם בהתנהגות האסורה. הקונפליקטים למעשה לא קיימים. הללו לדוגמא הם סעיפי האישום שהיו קשורים להומוסקסואליזם או התנהגויות מיניות חריגות אחרות. דרגה אחרת היא אותם מקרים בהם ישנם חילוקי דעות בין קבוצות שונות באוכלוסיה לגבי הפליליות שבמעשה. איסור השתייה בארה"ב ב"תקופת היובש" הוא דוגמא לכך. שוב, מבלי לנקוט עמדה ערכית יבקשו האבוליוניסטים לבטל ולמעט איסורים פליליים אלו. דרגה נמוכה יותר היא של אותן התנהגויות אשר אינן רצויות אולם, יש לפתח אמצעים חברתיים טובים יותר להתמודד עימן. כדוגמא ניקח את עבירת הניסיון להתאבדות. בעבר היה קיים איסור פלילי על ההתאבדות. מכיוון שמסיבות מובנות קשה היה להעניש את המתאבדים בעונש אפקטיבי, הרי המנסים שלא הצליחו בזממם הובאו לדין. הסעיף העונשי הקשור לניסיון התאבדות בוטל לא לפני שנים רבות. דומה שאין חולק שניסיונות התאבדות אינם רצויים, אולם דומה גם שהחוק הפלילי איננו בדיוק המכשיר היעיל ביותר לכוונם.

בכל אלה אנו מדברים על ביטול סעיפי החוק בפועל, מה שמכונה דה יורה (De jure) דה-קרימינליזציה. אולם קיימת גם דה-קרימינליזציה דה פקטו (De Facto). מבחינת הלכה ואין אוכפין כן. דהיינו, בהדרגתיות מפסיקה מערכת האכיפה לטפל בהתנהגויות מסוימות אם כי אין כל שינוי פורמלי בחקיקה. דוגמא לכך היא כפי הנראה המדיניות של מדינות אירופאיות לא מעטות כלפי שימוש עצמי בסמים הקלים. המטרה הכללית היא להפחית כמידת האפשר בכל דרך ניתנת את אותם סעיפים של החוק הפלילי הקיימים בספר החוקים. הן על ידי ביטולם, הן על ידי ריכוכם, הן על ידי התעלמות הדרגתית מאכיפתן והן על ידי נסיונות להחלפתם באמצעים אחרים.

דרך דומה אחרת היא לעבור לשיטה שתדגיש פחות את אלמנט הכפייה ותשתדל יותר למנוע יצירת קונפליקטים בהם יש צורך להעניש. אחת האסטרטגיות החשובות ביותר לכן היא מניעת הקונפליקט (זאת כמובן בהנחה שאכן מדובר בקונפליקט שיש למנוע). נסתכל בדוגמה הידועה לכולם. כמעט בכל מדינות העולם ישנן הגבלות על מהירויות כלי רכב באזורים מסוימים. כדי למנוע מהירויות גבוהות יותר, משתמשת המשטרה במכשירים שונים לאכיפת המהירות הרצויה. יוצא אם כן, כי אדם יכול בקלות לעבור את העבירה על ידי לחיצה על דוושת הגז. על פי גישת האבוליוניסטים, במידה ואכן רצוי להגביל מהירות זו - עדיף היה להתקין מכשירים במכוניות עצמן שימנעו את המהירות הגבוהה. 44 כך למשל, ישנה בסינגפור מערכת דומה במוניות הציבוריות הגורמת לכך שמונית הנוסעת במהירות הגבוהה מהמקובל, מתחילים אורותיה להידלק ולהיכבות והצופר לצפור אוטומטית. התוצאה היא שמהירות נסיעה גבוהה מהרגיל תיתכן אך ורק בשעות חירום. מתקנים אלו יהיו יעילים הרבה יותר מאשר שליחת המוני

שוטרים לרחובות מתוך מטרה ללכוד ולהעניש את "עברייני המהירות". עצם הבחירה בשיטת האכיפה וההפחדה, בלא נסיון אפילו לבחון אפשרויות חילופיות, רק מחזק לטענת האבוליוניסטים את הדעה שאין המערכת הקיימת מנסה ברצינות להתמודד עם הבעיות החברתיות שמתבטאות בפשיעה.

במקרים אחרים ניתן לנסות ולבדוק את הקונפליקט ולפתרו במהירות האפשרית. כך למשל, נדרש כל כלי רכב בארץ ובעולם לנוע בדרכים עם ביטוח תקף. במידה ורכב נעצר לביקורת ונתגלה כי אינו מבוטח – ישנן שתי ברירות: הדרך המקובלת היא מתן קנס או הזמנה לדין לבעל הרכב או הנהג. אולם לגישת האבוליוניסטים, פתרון יעיל וצודק יהיה אולי חיובו על אתר לרכוש ביטוח כחוק (הן טלפונית בכרטיס אשראי והן בדרך אחרת). דרך זו נראית כעדיפה על השיטה לפיה מוזמנים אנשים למשפט כשאינן כל ניסיון לוודא אם הבעיה נפתרה לגופה. במקרים בהם אולי לא ניתן למנוע את הקונפליקט, אזי נעשה ניסיון למזער את הנזק במידת האפשר. כך למשל, מקובל באוסטרליה ובהונג-קונג על גנבי הארנקים (או לפחות על חלקם) להשליך את הארנק ובו המסמכים שאינם דרושים להם לתיבות הדואר. התוצאה היא כי הנזק לאזרח נמוך הרבה יותר, היות ומסמכיו מוחזרים לו בסופו של דבר. כמובן שאין אפשרות להסתמך על "יושרו" של הגנב כי יעשה כן, אולם רשויות הדואר משתפות פעולה במובן זה שהן מסייעות להעביר את הארנקים לקורבנות. במקרים בהם לא ניתן להימנע משימוש בכח ע"י הרשויות, מן הראוי לפתח כלי נשק לא ממיתים (non-lethal weapons) כדי לא להשתמש באקדחים ורובים וכן הלאה.

גישה זו של מזעור הנזק (harm reduction) קיימת גם ביחס לסמים ואפילו סמים קשים. רבים מהאבוליוניסטים (ולא רק הם) תוהים על ההצדקה למחיר הכלכלי והחברתי הכבד של המאבק בסמים בצורתו הנוכחית. 46 לגישתם, אולי יש להחליף את מודל המאבק חסר הפשרות במודל טיפולי המשלים עם התופעה ומבקש לצמצמה כמידת האפשר. שוב, יש לשים את הדגש לא על ניסיונות עקרים לתפיסת העבריינים, אלא על צמצום ומזעור הנזק.

3. צדק מאחה - (Restorative Justice)

פתרון הדה-קרימינליזציה שהצגנו קודם איננו מתאים לכל מיגוון ההתנהגויות הקיימות בקודקסים הפליליים. גם הקיצונים מבין האבוליוניסטים מסכימים כי יש להגיב בצורה כלשהיא על אותם "קונפליקטים" ו"התנהגויות בעייתיות" אחרי שאירעו, השאלה כמובן איך. כפי שהראינו, הביקורת העיקרית על האבוליוניסטים הייתה העובדה שאין להם אלטרנטיבות ריאליות. התוצאה הייתה שרוב האבוליוניסטים שניסו להציע אלטרנטיבות, עברו בפועל לתמוך בגישת הצדק המאחה.

אשר על כן, ננסה להסביר בקצרה את מה שמכונה היום "הצדק המאחה", שלא רק אבוליוניסטים הם בין המצדדים בו. 49 תומכיו רואים את הפשע כקונפליקט משולש שמעורבים בו העבריין עובר העבירה, הקורבן הנפגע ממנה והצלע השלישית במשולש שהיא הציבור (או "הקהילה" כולה). במקרים בהם ניתן הדבר, נעשה ניסיון של מעין תיווך בין "הצדדים לקונפליקט", העבריין והקורבן. ב"תיווך" זה נעשה ניסיון להגיע להסכמה בין שלושת "בעלי הדין" על התגובה החברתית הנאותה. מטרת הצדק המתקן או המאחה היא לנסות לרפא את תוצאות העבירה. איננו מדברים פה על "ענישה", אלא על החזרת המצב לקדמותו ושיקום נזקי הפשע.

אין פלא לכן שנקודת הכובד בצדק המתקן עוברת אל צרכיו ורצונו של הקורבן. בראש ובראשונה נשאלת השאלה מה רוצים הקורבנות? על פי מספר מחקרים ניתן לסווג כחמישה צרכים עיקריים של הקורבנות, והללו הם:

- א. תשובות,
- ב. הכרה בעוול שנגרם להם,
- ג. בטחון,
- ד. פיצוי,
- ה. משמעות לסבלם.

נסביר זאת בקצרה.

א. תשובות:

מסתבר שהקורבנות רוצים תשובות לשאלות המטרידות אותם מאז היו לקורבנות. השאלה הבסיסית הראשונה היא למה אני? שפירושה הוא למעשה מדוע בחר העבריין או המעוול לפגוע דווקא בי? להללו מתלוות הרבה שאלות קטנות אחרות שאותם היו רוצים הללו לדעת מהנאשם לו ניתן היה הדבר ללא חשש). מדוע תוך כדי הפריצה הרסת תמונות יקרות ערך אישי? מדוע השתמשת בסכין לביצוע? האם בחרת בי כקורבן באופן מתוכנן אחרי מעקב, או תוך כדי התפרצות רגילה? כל אלה שאלות שמטרידות את מנוחתם, והקורבנות היו מעוניינים מאוד לדעת את התשובה עליהן.

ב. הכרה בעוול שנגרם להם:

הדבר נראה ברור מאליו, אך באופן מוזר לעיתים שוללת החברה זכות בסיסית זו מהקורבנות. במקרים רבים, יש נטיה להאשים את הקורבן. אנשים שבתייהם נפרצו למדים לעתים, כי זו אשמתם שלא השתמשו במערכות אזעקה מתוחכמות או שבחרו לגור במקום מבודד ומסוכן. נפגעות תקיפה מינית מואשמות כי הסתובבו במקומות מפוקפקים או שלבושן היה פרובוקטיבי. אנשים עם בעיות בריאות, למדים שזוהי אשמתם, משום שהרגלי האכילה שלהם לקויים, או שלא עסקו בפעילות גופנית כראוי. אנו שוכחים לעתים כי ברוב מוחלט של המקרים, הראשון שיש להאשימו הוא העבריין. הקורבן מעוניין בהכרה כזו מצד החברה שגם אם ניתן היה אולי לבצע פעולת מניעה, אין זו אשמתו, ונגרם לו עוול ויש להכיר בכך.

ג. בטחון:

קורבנות מבקשים להרגיש כי הם מוגנים מפגיעה נוספת בעולמם המוגן. הקורבן מרגיש כי הוא פועל כראוי, עושה ככל שביכולתו לחיות את חייו באופן חיובי כשלפתע פוגעת בו הצרה הבלתי צפויה של הפשע. הקורבנות לכן, מבקשים באופן נואש להרגיש שוב בטוחים.

ד. פיצוי:

בראש ובראשונה מדובר על פיצוי והשבה כספיים מתוך מגמה להחזיר את המצב לקדמותו. נכון הוא שבמקרים רבים פיצוי כספי איננו רלוונטי. פיצוי כספי איננו יכול להשיב את מי שנרצח או את בטחונה של קורבן אונס. אולם, חלק מהנזק ניתן להשבה כספית. מעבר לפיצוי הפיננסי, יש גם את תחושת הקורבן, כי נעשה ניסיון סביר כלשהו להחזירו לעולם הרגיל.

ה. משמעות:

מסתבר, כי הקורבנות מעוניינים להרגיש שנזקם לא היה לשווא. מי שאדם יקר לו נהרג בתאונת דרכים, מבקש לדעת כי הלקח הנדרש נלמד והדבר אולי יתרום לפחות נזקים לאחרים. מי שביתו נפרץ או נגנבו ממנו דברים יקרי ערך לו, היה מעוניין לדעת כי איכשהו סבלו זה תרם לשיפור אולי על ידי מניעה. נראה שזוהי אחת הסיבות שנפגעים של פשע, כמו גם נפגעים אחרים, מנסים להקים ארגונים ומוסדות שיפחיתו את סבל האחרים. דהיינו, להשתמש במה שנגרם להם כמנוף להתנהגות שתשנה את שניתן לשנות.

אם נבחן את מערכת תפיסת החוק הקיימת ביחסה לצורכי הקורבן, כפי שהזכרנו כאן, נראה בבירור שאין כל קשר בין מערכת אכיפת החוק שלנו לצורכי הקורבנות. מסתבר, שאחד הדברים האחרונים אותם רוצים הקורבנות הוא לראות את העבריין סובל (אם כי אין להתעלם שבמספר מקרים זהו אכן רצונם).

אולם, תיאורית הצדק המאחה שאפתנית הרבה יותר במטרותיה. אין היא מסתפקת בטיפול בעבריין, אלא שואפת גם לגרום למבצע העוולה (פשע) להכיר בטעותו ולקחת אחריות על מעשיו השליליים. על פי התיאוריה, אין טעם להשליך ולהרחיק את המעוול מהחברה אלא לגרום לו להכיר במעשיו ולשנות את אורח חייו. זאת ניתן לעשות בין השאר, בעיקר על ידי חשיפה אגרסיבית לקורבן הספציפי שלו. ההנחה היא, שהצגת הנזקים ללא כחל וסרק תגרום לו אי-נחת והכרה בטעותו.

לרוב מדובר בהשפעות שהמעוול נאשם לא העלה על דעתו, ואם העלה, ניסה לדחוק אותן מזכרונו ולהתעלם מהם. בעצם המפגש בין המעוול לקורבן נשיג את התוצאה הכפולה המתבקשת. מחד – נחשוף את המעוול לקשיים החדשים של קורבנו כחלק מההליך של חזרתו למוטב ואף נשתף אותו בפתרון של אותם קשיים, ומאידך – יקבל הקורבן הזדמנות להפרע משאלות רבות שלא יישארו עוד פתוחות ואת התשובות יוכל לקבל מהקורבן.

כשאנו מדברים על גישור בכלל, אנו מתכוונים להליך שבו מגשר או מקשר, מנסה להביא את הצדדים להחלטה מוסכמת, וזאת כאשר אין בידו יכולת הכרעה מוחלטת על הסכסוך שביניהם. ביסודו עומדת לא

רק השאיפה לפתור סכסוכים ביעילות רבה יותר, כי אם בעיקר העדיפות שיש בפתרון מוסכם ובהעברת הכוח והאחריות על גורלם לצדדים עצמם. קיימות כיום בעולם מאות ואולי יותר תכניות שונות העוסקות במה שמכונה גישור בפלילים. גישור זה מבוסס על עקרונות אלו של צדק מאחה. ההנחה היא כי ישנם שלושה צדדים "קונפליקט". הללו הם: העבריון, הקורבן והחברה בכללותה. אשר על כן, על מנת שהצדדים יפתרו, יתקנו, או ישקמו וישחזרו את המצב לקדמותו, יש צורך בשיבתם יחדיו מתוך מגמה להגיע להליך ולפתרון "עונש" מתאים. כמובן, הפוסק הסופי הוא השופט או סמכות אחרת מטעם הציבור, הדואגת לכך שגם אינטרס הציבור יישמר ולא רק אינטרס הצדדים.

יש לציין, כי מבחינה היסטורית הליך זה של "ישוב הסכסוך הפלילי", היה מקובל מקדמת דנא בחברות פרימיטיביות. שבטים רבים באזורים שונים בעולם נקטו בדרך זו גם לישוב עניינים פליליים. מנהגי "העטוה" ו-"הסולחה", הידועים לנו בחברה הערבית, גם הם דומים לכך. היה אף מי שהרחיק לכת וטען כי זו היתה הדרך המקובלת גם בעולם המערבי עד ליסוד האינקביזיציה המפורסמת לשמחה 51 אין זה מפתיע לכן, כי חלק מהתכניות הללו שהופעלו באוסטרליה וניו זילנד מבוססות על ניסיונם ומנהגיהם של בני השבטים הילידים המקוריים. כדאי אולי לתת דוגמא למקרה מפורסם שאירע בניו זילנד שבו דווקא לא הסכים בית המשפט לערעורים עם התוצאה ושינה אותה. 52 במקרה זה כיוון הנאשם סכין אל הקורבן (שאותו לא הכיר) ודרש כסף. התפתחה התכתשות שבמהלכה תקף הנאשם עם הסכין ודקר את קורבנו שש פעמים. הקורבן הובהל לטיפול נמרץ ונגרמו לו נזקים, ביניהם צלקת של 27 ס"מ על גבו. השופט שדן בתיק, קבע כי מדובר בעבירה שעונשה הוא בן שנתיים לשלוש שנים. הוא העביר זאת לשיבת גישור בין הצדדים שאליה הגיעו שניהם עם בני משפחה תומכים. בפגישה הסביר הקורבן לנאשם את נזקיו וסבלו עקב התקרית. הנאשם מצידו הביע חרטה, הסביר כי מדובר בהתנהגות עקב שיכרות שהיה מצוי בה באותה עת, ציין כי מאז הביע חרטה על המקרה, והביע נכונות לפצות את הקורבן. מעבר לעבירה זו היה הנאשם אדם עובד ללא בעיות מיוחדות. דעת הקורבן הייתה שאין כל ערך למאסר. מסתבר שהקורבן עצמו בילה זמן במאסר ולדעתו המאסר לא עזר לו, ואין במאסר תועלת לאיש. במקום זאת ביקש הקורבן כי הנאשם יממן לו ניתוח פלסטי ורפואי לסילוק הצלקת. הצדדים הגיעו להסכמה שבשינויים מסויימים אומצה על ידי השופט. על פיה ישלם הנאשם קנס בסך 15,000 דולר, יעבוד מאתיים שעות כשירות לתועלת הציבור וכן יוטל עליו מאסר על תנאי של שנתיים. בפועל, לא היו לנאשם 15,000 דולר. הוא היה אמור לקבל סכום זה כהלוואה מהבנק ולשלם מיידית ולהחזירה תוך כדי עבודה. על גזר דין זה ערערה התביעה.

בית המשפט קבע כי העונש המקובל בעבירה מסוג זה הוא בין חמש לשש שנים. כן הדגיש כי בשיטת המשפט הנוכחית עניין העונש איננו יכול להישאר בין הנאשם והקורבן בלבד. אשר לכן, גם אם הקורבן עצמו לא רואה כל טעם במאסר, אין להסכים עם הבדלים ברמת הענישה ויש לכן לבטל את גזר הדין החריג לקולא. אשר על כן, התקבל הערעור ועל הנאשם נגזרו שלוש שנות מאסר בפועל. היות וכעת לא הייתה לו אפשרות לשלם פיצויים, הופחתו הפיצויים לסך של 5,000 דולר שאותם כבר שילם הנאשם.

למותר לציין שפסק דין זה זכה לתגובות רבות, מכאן ומכאן. 53 אולם מבלי להתייחס לפסק הדין גופו, נראה שדרך זו ממחישה את הכיוון לו שואפים תומכי השיטה. מעין כינוס וגישור והסכמה על הדרך הרצויה. מובן מאליו שקיומה מותנה במספר תנאים ובעיקרם מעקב יחסי אימון. יש צורך במעקב אחרי כל הצדדים על מנת לבדוק כי כל צד עומד בהתחייבויותיו. המעוולי נאשם צריך לחזור לדרך הישר ולעמוד בתנאים שנטל על עצמו. החברה צריכה לאפשר למעוול לחזור לדרך הישר ולקלוט אותו אליה לאחר שעמד בהסכם. הקורבן צריך לחזור לשיגרת חייו תוך מינימום נזק לעצמו. כמובן, בכל ההליך צריכים להתקיים יחסי אימון בין הצדדים שכן בלי יחסי האימון לא ניתן יהיה להצליח.

הדעה המקובלת היא שגישור בפלילים אינו מתאים לכל ההליכים הפליליים, אלא לחלקם בלבד. בעיקר מתאים הגישור לעבירות פליליות שהן תוצאה של סכסוכים אזרחיים או עבירות חד פעמיות וראשוניות. ניקח לדוגמא עבירות של סכסוכי שכנים, יהיו אלו בתי מגורים או בתי עסק. המתלונן מעוניין בדרך כלל בהפסקת ההטרדה או האלימות, ולא בענישתו עינויו של העבריון. מציאות החיים מלמדת שסכסוכי שכנים מעטים פסקו אחרי עירוב המשטרה/בתי המשפט. ברוב המקרים, עצם התלונה רק הסלימה את הסכסוך. כולנו מכירים לדאבונו סכסוכי שכנים או משפחות, שנמשכו לאורך שנים אם לא עשרות שנים. תוצאת הלוואי של סכסוכים אלו היא עשרות תלונות ותלונות שכנגד במשטרה שחלקן מסתננות הלאה במערכת. כמעט תמיד אין לטיפול השגרתי של מערכת אכיפת החוק כל השפעה על סכסוכים אלו. לדעת האבוליוניסטים זוהי התעלמות מהמציאות האמיתית של הסכסוך. התעלמות שמטרתה היא לטאטא את

טבעו של הקונפליקט מתחת לפני השטח משום שהתמודדות אמיתית אתו היא מסובכת מדי. חובה להדגיש שגם התומכים בגישור הפלילי בהתלהבות מודעים לכך שאין דרך זו מתאימה לכל ההליכים הפליליים. ישנן עבירות חמורות (כרצח, אונס, וכו') שבהן אין מקום לגישור. מעבר לכך, ישנם עבריינים שלגביהם אין כל טעם בגישור. השאלה היא כמובן על אחוז אותם מקרים. האם מדובר על ה-Dangers few או על מספרים גבוהים הרבה יותר.

כמובן, גם כנגד שיטה זו ישנה ביקורת. בראש ובראשונה הטענה שבמקרים רבים אין הקורבנות נלהבים במיוחד לפגוש את הנאשמים. אפילו תהיה התוכנית וולונטרית, יש ויופעל עליהם לחץ להשתתף בה. יש גם טענות פמיניסטיות שונות על כך שבחברה פטריאכלית ישנה הטיה נגד נשים קורבנות בהליכי גישור פלילי, 54 מאידך גיסא, היו שטענו שניתן להרחיב את השימוש בה גם לעבירות חמורות יותר שכיום אין נוהגים להשתמש בהם.

בפועל, השימוש בשיטת הצדק המאחה רק מתרחב. בניו זילנד למשל, החל פרויקט ניסיוני למשך שלוש שנים בו ייעשה ניסיון בטיפול ב-1200 מקרים בשיטת הצדק המאחה ולא במערכת הפלילית הרגילה. 55 המטרה היא כמובן לבדוק אפשרות להרחיב מודל זה במידת האפשר. היות ורוב הניסיונות הללו הם בראשיתם, קשה עדיין להעריך את יתרונם על פני הליכים רגילים. אולם למרות שתיאורית הגישור בפלילים עדיין בחיתוליה (לפחות בישראל) נדמה שהשימוש בה רק יגבר בעתיד.

ד. ביקורת על התורה האבוליוניסטית

את הביקורת על התורה האבוליוניסטית ניתן לתמצת בשתי אמירות ידועות הקשורות זה לזה, "הוי מתפלל בשלומה של מלכות, שאלמלא מוראה, איש את רעהו חיים בלעו" 57 ה-"כי יצר לב האדם רע מנעריו".

במילים ברורות יותר, דומה שלאבוליוניסטים ישנה השקפה אופטימית ואולי תמימה מדי על טבע האדם והמניעים העומדים בבסיס התנהגותו. נראה שהנסיון האנושי איננו תומך בהשקפה זו. מספר דוגמאות מבססות נסיון זה. בשלהי מלחמת העולם השנייה הבריחה המחותרת הדנית בשיתוף פעולה עם המשטרה הדנית את כל האזרחים היהודים לשבדיה הסמוכה. כתגובה, עצרו שלטונות הכיבוש הגרמניים את כל שוטרי המשטרה הדנית לתקופה של תשעה חודשים. התוצאות היו ברורות, בעוד שמספר העבירות הספונטניות (Expressive), כגון תקיפות פיזיות על רקע סכסוכים לא השתנה, עבירות הרכוש כגון מקרי שוד, התפרצויות וגניבות, התרבו פי עשרה באותה תקופה. ריבוי זה קרה, למרות העובדה שהפשיעה בדנמרק נמוכה יחסית ולמרות נוכחותו של הצבא הגרמני ששימש חלקית בתפקיד המשטרה. 59 בארצות הברית התברר שהיעלמות המשטרה גרמה מיידית לסיטואציות קשות. כשמשטרת העיר בוסטון שבתה בשנת 1914, הפרות סדר ומקרי ביזה פרצו כה מהר עד שמושל מסצ'וסטס הצעיד את המיליציה המדינתית לתוך העיר. 60 בזמן "ליל האפילה", שקרה בניו-יורק לפני מספר שנים, ביזה ופשע פרצו מיידית. תופעה זו, של עלייה מיידית בפשיעה בזמני כאוס, נצפתה בדרגות שונות לא רק בארצות הברית, אלא גם במדינות רבות אחרות. שביתות שוטרים שפרצו במונטריאול קנדה, בליברפול באנגליה ובהלסינקי בפילנד, לוו גם הם בעלייה מיידית וברורה בפשיעה.

מכל אלה ברור, שביטול אמיתי של הענישה והמערכת הפלילית בכללותה איננו תסריט מהיר אפשרי. התוצאה לטווח קצר תהיה כאוס, אי-סדר ועלייה בלתי אפשרית בפשיעה ואלימות. יתכן אולי שבטווח ארוך תיווצר מערכת טובה יותר, אולם נראה שלא הרבה יהיו מוכנים לקחת סיכונים אלו. רוב הציבור מסכים שפתרון רדיקלי שיחליף טוטלית את מערכת הענישה כולה איננו ידוע כעת.

הצורך בכוח כופה ולעיתים ברוטלי נובע כנראה מאופי ההתנהגות האנושי. ביטוי מעניין לכך ישנו באימרתם הידועה של חז"ל. "אמר רבי אבא בר כהנא גדולה הסרת טבעת יותר מארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות שנתנבאו להן לישראל שכולן לא החזירום למוטב ואילו הסרת טבעת החזירתן למוטב." 62 זאת משום שנאמר "ויסר המלך את טבעתו מעל ידו ויתנה להמן" ומייד אחר כך "ובכל מדינה ומדינה מקום אשר דבר המלך ודתו מגיע אבל גדול ליהודים וצום ובכי ומספד שק ואפר יוצע לרבים." 63 פרשנות המדרש ברורה. נביאים ונביאות רבים קראו לישראל לחזור בתשובה. כולם נביאים גדולים ומכובדים, בעלי תכונות חיוביות נעלות במיוחד ולא עלתה בידם. לעומת זאת, הסרת הטבעת של אחשוורוש והעברתה להמן הטילה אימה על היהודים וגרמה מיידית להתנהגות טובה יותר. נוכח הסכנה שעמדו לפניה עקב תוכניתו של המן, מייד חזרו כולם בתשובה והפכו לצדיקים נלהבים.

במילים פשוטות יותר, איום ואפילו איום גס בסנקציות כואבות וקשות משפיע ומכוון התנהגות אנושית. לעיתים רבות הוא יעיל הרבה יותר מכל ניסיון חינוכי ואידיאולוגי להשפיע בדרך אחרת על ההתנהגות. גם אם לא ימצא חן הדבר בעינינו, עונש כואב הוכיח את עצמו פעמים רבות כדרך יעילה ביותר למניעת התנהגויות בעייתיות. למרות האהדה הטבעית לרעיונות האבוליסיוניסטיים, הרי חוששנו כי לא בהכרח יש להם בסיס אמפירי.

בנקודה זו היינו רוצים להוסיף דעה אישית. רעיונותיהם של האבוליסיוניסטים מושכים את הלב ויתכן שאף יש בהם ממש ויותר מכך. אולם, חלק מכך תלוי פשוט במשאבים שאינם קיימים. דומה שאין זה מקרה שרוב התומכים בהם מקורם בארצות אשר בהם ישנה מערכת רווחה מפותחת, מדינות כגון סקנדינביה, הולנד וכיוצא באלה. במקומות אלה, בהם רמת הפשע נמוכה ממילא, רעיונות מהפכניים כולל צמצום ואפילו ביטול בית הסוהר נראים ריאליים. 64 במקומות עניים יותר או בעלי רמת פשיעה גבוהה יותר, הרי דרך הטיפול המוצעת ובעיקר צדק מאחה היא יקרה יחסית. ניקח דוגמא ממערכת החינוך האלמנטרי. רובנו שמענו וחלקנו (המבוגר) למד במערכת חינוך, בה המשמעת החזקה הייתה מרכיב הכרחי ובולט. במידה ומספר ילדים התקוטטו ביניהם, הרי התגובה המקובלת הייתה סטירת לחי (אם לא יותר) ועונש מרתיע לכולם. הדגש היה על משמעת תקיפה המלווה בעונשים כואבים למפריים אותה. כיום בגני הילדים ובבתי הספר היסודיים (או לפחות בחלקם) המגמה שונה. במקרה של סכסוך מביאים המורים/הגננות את הילדים יחדיו ומנסים להגיע להסכמה כי הריב היה מיותר. הילדים מביעים חרטה וכך מסתיים הסכסוך. אינני סבור שהדבר נובע אך ורק משינוי השיטה אלא גם משינוי משאבים. עובדתית, דומני שקשה היה בזמנו לעמוד בכך. בכיתות גדולות קשה לעיתים להעניק לכל סכסוך בין ילדים את כל הזמן הדרוש לשם סיומו. שימוש במשמעת נוקשה ולעיתים קשה היוותה דרך מעשית הרבה יותר. כידוע, כיום אסורה על פי החוק הכאת ילדים אפילו על ידי הוריהם. זאת בניגוד למסורת ארוכה שעל פיהם יכלו ההורים להפעיל כוח פיזי על ילדיהם לטובת הילדים. שוב, אידיאולוגיה חוקית זאת ניתנת לביצוע במידה והמשאבים קיימים. במידה וילד היכה את אחיו ניתן היום לשולחו אל חדרו. אולם במקרה ומדובר בארבעה ילדים החולקים חדר אחד, מהי הסנקציה שיכולים ההורים להפעיל?

דומה שאותה בעיה קיימת במערכת אכיפת החוק. בעבר הסבל היה חלק אינטגרלי מהחיים ולכן סבלם של אסירים ופושעים לא זכה לאהדה יתירה. רק בתקופה המודרנית רוב מוחלט של האוכלוסיה (במדינות המפותחות) הוא בעל גישה לאמצעי מחיה מינימליים. בתקופה שכזו ניתן לחזור ולנסות להפחית את סבלם של קבוצות שוליים באוכלוסייה. עובדה היא שרק לאחרונה ניתנה מחשבה לקבוצות סובלות אחרות כגון נכים, מפגרים וחולי רוח למיניהם. גם הללו זכו ליחס אוהד יותר רק בשנים האחרונות, כאשר רמת החיים עלתה באופן כללי.

אולם כשהמשאבים מוגבלים, הדרך היעילה והמהירה ביותר היא הרתעה המתבססת על גרימת סבל לאלו שיתנהגו שלא כראוי. כאשר חלק מהפשע נובע מעוני, אי-שוויון וחוסר משאבים לתחומים כחינוך, "הצדק המתקן" הוא מותרות שאינם ברי השגה. במילים אחרות, רעיונותיהם של האבוליסיוניסטים טובים ויפים אם החברה יכולה לעמוד במחירם. במידה ולא, לא יהיה מנוס מענישה בדרך הישנה והמכאיבה.

ה. סוף דבר

הגישה האבוליסיוניסטית הולכת מעבר לגבולות המוכרים של חשיבה משפטית. היא מראה לנו אופקים חדשים וגישות חדשניות למוסדות חברתיים, מסורתיים ושמרניים. השקפה חדשה זו, חשובה בין השאר, בכך שהיא מונעת קיפאון של מבנים חברתיים ומצביעה על פתרונות אלטרנטיביים.

גם מי שמתנגד לאבוליסיוניסטים בתקיפות, איננו יכול להתעלם מהניתוח המרענן של מושגי יסוד בחשיבה המשפטית. מושגים בסיסיים כעונש, חוק פלילי ופשע, עוברים אנליזה מדוקדקת ומוטחת בהם ביקורת עניינית למדי. נראה שלא ניתן בשום אופן לדחות את טענותיהם על הסף. קביעתם כי העבריינים המסוכנים באמת מהווים אחוז זעיר מכלל העבריינים, ואשר על כן אין מקום לשימוש גורף בעונש המאסר ראוייה לתשומת לב. כן חשוב לבדוק את אפשרות שילובו של הקורבן בהליך הפלילי. לאו דווקא כשחקן בשלב הטלת העונש, אלא כבעל זכויות שהמערכת קשובה לצרכיו ונזקו.

באשר לפתרונות עליהם הצבענו, הרי דומה שגם שאינם אבוליסיוניסטים יסכימו עימם, לפחות לגבי מקצתם. נציין שחלקם פותחו לאו דווקא על ידי אבוליסיוניסטים, אלא אחרים שהמצב הקיים נראה להם בעייתי. ניסיונות לדה-קרימינליזציה, מניעת הקונפליקטים והורדת הנזק, ישאו חן בעיני רבים. לגבי

הצדק המאחה הרי ישנן סיבות רבות להאמין שהלה יהפוך למסלול לגיטימי ואלטרנטיבי במערכת החוק הישראלית. ובאשר לעונש המאסר הרי רבים כבר כיום סבורים שהשימוש בו כושל והוא הרע במיעוטו. מאמרנו זה לא התיימר להיות מאמר מקיף וממצה על התיאוריות האבוליוניסטיות השונות, אלא להצביע על הכיוון הכללי בו הן צועדות. התקווה היא שרעיונותיהם ישולבו בתוך השיח הציבורי הכללי על נושאי פשע וענישה. וכמובן, יתכן ובאחרית הימים אכן יבוטל מוסד הענישה גרימת הסבל!) ועל כך נשמח כולנו (או צאצאינו).

עבירות ועונשים: מבוא לפנולוגיה

פרק 1 - מבוא

למושג "עונש" שימושים אחדים. בפסיכולוגיה התנהגותית הכוונה היא לגירוים בלתי נעימים המופעלים על בני אדם או על חיות, במעבדה או בחיי היומיום, שאמורים לגרום להכחדתה של התנהגות מסוימת או לשינויה. למרות המשותף לעונש זה ולעונש הפלילי, רב גם השוני, אך איננו מתכוונים לעסוק כאן בענישה במובנה הפסיכולוגי הטהור.

עלינו להוציא מדיוננו גם את העונש, כפי שתופסים אותו הורים או מחנכים. יש אמנם דמיון בינו ובין הענישה הפלילית, אך הם נבדלים זה מזה בכך שבראשון קיימים לרוב יחסים רגשיים וקשר בין-אישי מתמשך בין המעניש לבין הנענש, שמעניקים משמעות מיוחדת לפעולת הענישה ואשר אינן אופייניות לענישה הפלילית. לפי ההיבט הסוציולוגי, סוכני פיקוח חברתי מגיבים כלפי מפרי נורמות בשתי דרכים. אחת היא הפעלת סנקציות בלתי פורמאליות נגד המפר, כגון רכילות, גינוי, ניתוק קשר, החרמה או נידוי. הדרך השנייה היא הפעלת סנקציות פורמאליות. אלה מוגבלות להפרת נורמות הכלולות בחוק והסנקציות הן העונשים הקבועים באותו חוק. יחד עם זאת, יש עדות מחקרית לכך שהסנקציות הבלתי פורמאליות יעילות יותר מהסנקציות הפורמאליות. ככלל, הפנולוגיה מגבילה את עצמה לעיסוק בסנקציות הפורמאליות. דיוננו יתרכז אפוא בעונש הפלילי בלבד. פילוסופים של החוק הפלילי מציעים חמישה אפיונים ל"עונש":

א. הוא גורם סבל. הסבל או אי-הנעימות שגורם העונש יכולים להתבטא בצורות ובמידות מגוונות של כאב גופני או נפשי, מצוקה, חסך, ויתור או השפלה.

ב. הוא מוטל בהליך משפטי בעקבות הקביעה שהופר החוק. פירוש הדבר שאמצעים שמופעלים על אדם כדי למנוע מראש התנהגות פלילית אפשרית, או כדי לרפא אותו, אינם נחשבים כעונש, אף אם אלה גורמים סבל, וזאת כיוון שהשימוש בהם לא נעשה בעקבות הרשעה פלילית. גם המעצר לא נופל תחת הגדרתו של עונש, אפילו מתקיימים בו האפיונים האחרים, כי אין הוא מוטל בעקבות גזר דין הקובע את אשמתו של העצור. יש אמנם חשיבות להבדל בין המאסר לבין המעצר, אך זוהי חשיבות תיאורטית בלבד: אין ביטחון שעציר לא יתייחס אל המעצר כאל עונש.

ג. הוא מוטל על העבריין במתכוון, על ידי אדם אחר. הכוונה חשובה: הסבל, הכאב או החסך אינם מקריים אלא נגרמים לעבריין בכוונה תחילה, כחלק בלתי נפרד מן העונש. לעומת זאת, דבר שגורם לכאב גדול יותר, כמו ניתוח, לא יוכל להיחשב לעונש, כי מבצעיו אינם מתכוונים להכאיב. כאב עשוי להתלוות לפעולה רפואית; אילו ניתן למנוע אותו, בהרדמה או בדרך אחרת, המנתחים עושים זאת. בדומה, עונש בידי שמיים (אסון טבע למשל) אינו נכלל אף הוא בהגדרתנו, כי אינו הוטל על ידי אדם. כמו כן, אין נכלל בהגדרתנו סבל שעבריין גורם לעצמו.

ד. העונש מוטל אך ורק על מי שנקבע שעבר את העבירה. מדיוננו מוצאים, על כן, עונשים עקיפים, עונשים קבוצתיים ועונשים שמוטלים על "שעירים לעזאזל", אף כי הם היו קיימים בעבר וממשיכים להתקיים בהווה.

ה. העונש מוטל בידי רשות שהוסמכה לכך כחוק. שום אדם אינו רשאי לקחת על עצמו את הטיפול במי שעבר על החוק, בין הלה נשפט ובין לאו.

מתוך כך נשאלת השאלה האם ענישה, מאסר על תנאי או פיקוח של קצין מבחן גורמים לסבל של ממש? האם מעשי לינץ' של הציבור נגד מלשינים מוגדרים כעונש?

צידוקים לענישה

פרק זה ידון בצידוקה של הענישה; על מטרותיה ידובר בהמשך. מטרת הענישה יכולה להיות עקרונית-פילוסופית או פרגמטית-מעשית. צידוקה מעניק לה את התשתית המוסרית. עלינו להבחין בין שני מושגים שההבחנה ביניהם אינה ברורה לעתים די הצורך: בין צידוקה של הענישה לבין מטרתה.

כדי להדגים את ההבדל בין שניהם (ובכך נקדים מעט את המאוחר, שכן את המושגים שמיידי נזכיר נסביר בהמשך), נוכל לבחון את הצעותיו של צ'זארה בקריה לרפורמה בענישה, כפי שפורטו בחיבורו רב-ההשפעה "על עבירות ועל עונשים". מטרת הענישה, לפי בקריה, היא הרתעת העבריינים. צידוקה – בהשפעת רוסו, הפילוסוף הצרפתי – הוא האמנה החברתית מחד גיסא, ומאידך גיסא טיעונה של אסכולת התועלתיות שקיום החוק בחברה מבטיח את מרב האושר למרב החברים שבה.

בהגדרת העונש מוזכרת גרימה במתכוון של סבל, של מצוקה ושל חסך. אולם לפי ערכי החברה שלנו, גרימת סבל בכוונה תחילה נתפסת כמעשה בלתי מוסרי. בתנאים מסוימים היא אף נחשבת לעבירה פלילית, כמו במקרים של תקיפה, גרימת חבלה, או אפילו כאשר נגרם צער לבעלי חיים. יתר על כן, חברת רווחה רואה מחובתה להקל על סבל ולמנוע אותו ככל האפשר. אם גרימת סבל לזולת נחשבת פסולה ונתפסת כמעשה לא מוסרי כאשר הפרט אחראי לה, היא תיחשב כזו גם, ואולי אף יותר, כאשר קבוצת אנשים גורמת לכך, וקל וחומר כאשר המדינה מבצעת אותה. כאשר המדינה שואפת להיות מדינת רווחה, הדבר עשוי להיתפס כפסול עוד יותר. אולם מעשה הנחשב כבלתי מוסרי בדרך כלל אינו נחשב ככזה בכל מקרה. הוא עשוי להפוך למותר ואף לרצוי אם יש לו צידוק מוסרי הגובר על הפסול המוסרי.

יש טוענים כי הענישה מעוררת שתי בעיות נוספות שגם בגללן יש צורך בצידוק. אחת הבעיות היא שהחברה מבטיחה את מרב החירות לאזרחיה ובכל מקרה שהיא מגבילה פרט זה או אחר, הגבלה זו דורשת צידוק. הבעיה השנייה היא שבכל חברה שמקיימת רשויות רשמיות שתפקידן לדכא, נפגם טיב החיים, ולו בעקיפין ובמידת מה. לכן, יש צורך להצדיק גם פגיעה זו/

כאשר העונש מוטל על העבריין לפי חוקיה של מדינה תיאוקרטית (המבוססת על שלטון האל וכוהניו), שאלת הצידוק אינה מתעוררת. שם מקור החוקים הוא אלוהי, קיימת זהות בין עבירה לבין חטא, וממילא אין עוררין על ענישתו של העבריין. המצב דומה כאשר שואב הריבון את סמכותו ממקור כנסייתי, כמלך השולט בחסד האל. אולם במדינות חילוניות, החקיקה הופקדה בידי אנשים בני תמותה שאינם נשענים על סמכות עליונה. במדינות אלו מתעוררות שאלות של טוב ורע במעשי המדינה אלו הן שאלות על מוסר ועל מגבלות סמכותו של הריבון, אשר דורשות מענה מספק. מהמאה השבע עשרה, עם הפיכת מלכויות למדינות חילוניות בעולם המערבי, העסיקה שאלת צידוקו של העונש את הגותם של פילוסופים רבים. נסקור להלן הוגים שדעותיהם משפיעות גם בימינו.

קאנט

לעמנואל קאנט (1724-1804) הייתה עמדה החלטית בנושא צידוק הענישה. לדעתו, אין כל מקום להתלבטויות בשאלת הצידוק. ענישת הפושע היא חובה מוסרית והצידוק לכך הוא כי הלה פשע. חובה זו כה מחייבת, וכה בלתי ניתנת לפשרות, עד כי קאנט מכנה אותה "הציווי המוחלט" (categorical imperative). לטענתו, אפילו הייתה מחליטה חברה אנושית כלשהי, על דעת כל חבריה, להתפרק (למשל, קבוצת אנשים על אי בודד אשר מחליטה להתפזר בכל העולם), היה עליה תחילה להוציא להורג את הרוצח האחרון שעוד עצור בבית הסוהר, וזאת כדי שאחרון הפושעים יקבל את המגיע לו על מעשיו.

קאנט סבר גם כי על מידת העונש להיות כמידת הפשע. בעיקרון זה, הקרוי "עיקרון התגמול", עוד נעסוק בהמשך. לשיטתו, מטרת העונש היא להשיב לפושע כגמולו ובכך לשרת את הצדק, כי אם הצדק והיושר יכלו, לחיי אדם לא יהיה עוד ערך בעולם. הענישה מוצדקת אפוא כדי לקיים את ערכי הצדק והיושר. קאנט שלל כל ניסיון להצדיק את הענישה על סמך התועלת שתוכל לצמוח ממנה לחברה, כגון הרתעת עבריינים או תיקון העבריין. הוא התריע שעולם אין להטיל עונש כאמצעי להשגת טוב אחר, אם לגבי העבריין ואם לגבי החברה. את העונש יש להטיל אך ורק כיוון שאותו אדם עבר עבירה. יתר על כן, הוסיף קאנט, לעולם אין להשתמש באדם כאמצעי; יש תחילה לקבוע שהוא אדם ובר-ענישה, לפני שיהיה ניתן לחשוב על הפקת תועלת מענישתו עבור עצמו או עבור עמיתיו האזרחים.

הגל

לפי תורתו של גיאורג הגל (1770-1831), שני הצידוקים העיקריים לענישה הם מוסריים. הגל ראה את העולם כמאוזן מבחינה מוסרית, מבחינת חלוקת הטוב והרע שבו. העבירה היא מעשה רע אשר מפר את האיזון. הימנעות החברה מהענשת העבריין כמוה כמתן תוקף לרע, ובכך החברה תורמת להפרת האיזון.

המוסרי בעולם. ענישה, "שהיא מעשה של העברין עצמו המוחזר לו", מבטלת את הרע, ובכך מוחזר האיזון על כנו. הגל הצדיק את הענישה כמעשה המגנה את הרע ומאשש את הצדק המוסרי. לדעתו, אין די לגנות את הרע באמצעות מילים או מעשה סמלי. כדי שיהיה מעשי, העונש חייב לפגוע בעברין.

קיים דמיון בין דעותיו של הגל, שהציג את הענישה המכאיבה כחובה מוסרית ודחה את ההזדקקות לטיעונים תועלתיים להצדקתה, לבין דעותיו של קאנט, שטען שענישת הפושע היא חובה מוסרית.

ביטוי מודרני יותר לגישתם של הגל וקאנט ניתן למצוא באמרותיהם של שני שופטים אנגלים במאה התשע עשרה, בעלי שם בהיסטוריוגרפיה ובפילוסופיה של החוק הפלילי. סר ג'יימס פיצג'יימס סטיבן (James Fitzjames Stephen) אמר כי הצידוק לענישה הוא באשרורו של המוסר אשר הופר. ואילו הלורד אלפרד תומפסון דנינג (Alfred Thomson Denning) טען שבסיכומו של דבר, צידוקו של כל עונש אינו בהשפעת הרתעתו האפשרית, אלא באמצעותו הקהילה מבטאת את גינוייה הנמרץ לפשע.

הצידוק השני שהגל נתן לענישה נוגע לזכותו של העברין להיענש. לפי טיעון זה, העברין, ככל אדם, הוא יצור רציונלי המכיר בחובת החברה לעונש עבריינים כדי לקיים את עקרון המוסר שבה. כחבר באותה חברה, זכותו של העברין להיענש, כי גם הוא שותף לאינטרס שעיקרון זה יתקיים. לפיכך העונש בא לכבד את העברין כיצור רציונלי.

תיאוריית הזכויות

תיאוריה פילוסופית בת-ימינו, אשר ניזונה חלקית מכמה מרעיונותיו של קאנט אך פיתחה תורה עצמאית, היא התיאוריה של הזכויות, המוכרת גם כתיאוריה הליברטריאנית (מלשון libertarian), כיוון שהיא מדגישה את רעיון חירויות הפרט. מייסדי האסכולה הם הפילוסופים ג'ון רולס מאוניברסיטת הרווארד ורונלד דבורקין מאוניברסיטת אוקספורד. האסכולה מדגישה זכויות, אך אין הכוונה לזכויות שיש לפרט כנגד המדינה, כדוגמת הזכויות שהחוקות של המדינות למיניהן מבטיחות לאזרחיהן, אלא בקיומן של זכויות מסורתיות שאינן תלויות במדינה או ברצון הרוב. מקורן של זכויות אלו אינו במושג של חוק הטבע או ברצון אלוהי מקורות שעליהם קאנט נשען בתורתו ואף בתוצאות תועלתיות שהחברה עשויה להרוויח אם תשמור עליהן, אלא בהסכמתם הכללית של אנשים, באשר הם יצורים רציונליים, כי "לכל אדם זכות שווה לחירויות הבסיסיות הנרחבות ביותר, אשר מתיישבות עם חירויות דומות המוענקות לאחרים". הדגש אפוא הוא בזכותו של הפרט לחירות אישית, זכות שאסור לחללה, גם אם כיבודה מנוגד לרווחת החברה.

אפילו בחברה אידיאלית – המושתתת על הסכמה כללית, על רציונליות ועל אחריות יהיו מי שאינם שומרים את כלליה. המדינה זקוקה למידה של יכולת כפייה כדי להבטיח יציבות. זו נרכשת באמצעות חוקים ואכיפתם. אולם החוקים אינם באים להבטיח את זכויות הריבון, המדינה, אלא את זכויותיו של כל פרט. עבירות פליליות אינן מהוות פגיעה במושגים המופשטים של צדק או של מוסר ואף אינן פוגעות בחברה או במדינה, אלא בפרט אשר נפגע מהעבירה. כדי להבטיח את קיום החוקים, דרושות גם סנקציות. אולם העונשים אינם מוטלים כאילו היו תשלום או מס על התנהגות מסוימת שבאמצעותם מכוונים את התנהגותם של בני אדם. הם מוטלים כדי לקיים יציבות ולהבטיח את זכויותיו ואת חירותו של כל פרט.

בעיקרה אין תיאוריית הזכויות תיאוריה של משפט; ההשפעה של רעיונותיה ניכרת בחיבוריהם של העוסקים בפילוסופיה של המשפט הפלילי. היא אינה מתיימרת להציע תשובות לכל השאלות המתעוררות בקשר להפעלת סנקציות פליליות. עדיין אין היא מספקת בסיס מושלם לצידוק הענישה, ובכל זאת ניתן כבר להסיק מסקנות אחדות ממנה. כללית, ניתן לומר שאסכולה זו מצדיקה את הענישה כדבר הנחוץ לשם שמירת שלמות זכויותיו של כל פרט לחירות מוחלטת.

מלומדים אחדים השתמשו בעקרונות של תיאוריה זו בחפשמ אחר תימוכין להצעותיהם השונות בתחום הענישה. כך, למשל, נמצא קרימינולוג שהתייחס אליהם כאל מצדיקים עונש תגמולי. ואילו אחר מצא בהם סימוכין כדי להציע שיטת משפט שלפיה המדינה לא תופיע מול העברין כתובעת ובמקומה יתייצב קורבן העבירה, שיטען למידת העונש ויהיה המוטב של כל עונש כספי או חומרי אחר. מצד אחד, מובן שהצעות אלה אינן פותרות את בעיית העבירות שאינן פוגעות בפרט אלא בכלל, ובהן ריגול, המרדה, זיוף מטבע או זיהום אוויר. מצד שני, הן מאפשרות מתן ביטוי לקורבן ומעמד בעשיית הדין.

תיאוריית הזכויות סיפקה גם נקודות אחיזה לרעיונותיהם של אנרכיסטים בשאלות חוק ועונש, אך אל תורתם נתייחס בהמשך.

האמנה החברתית

תיאוריית האמנה החברתית (ראו למשל את תומס הובס וז'אן-ז'אק רוסו) שונות זו מזו, אך צידוק הענישה משותף לכולן, גם אם קיימים הבדלים בנוגע למניעים לכריתת האמנה ולמקורות הקמת החברה.

לפי תיאוריות אלו, לכל פרט יש עניין שלחברה יהיו כללים וחוקים שיבטיחו את חייהם של חבריה ואת שלמות גופם ורכושם. תמורת הביטחון מפני פגיעה בדברים אלה, כל פרט מקבל על עצמו את הנטל של ריסון עצמי, של הימנעות מפגיעה באחר ובמה ששייך לו, למרות נטיותיו לעשות כן.

נמצא שלעבריינין שמסיר מעליו נטל זה ונותן פורקן לנטיותיו יש יתרון כפול. הוא נהנה מהסיפוק שבעבירה שביצע, ובה בעת הוא ממשיך ליהנות מהיתרונות שהאמנה החברתית מעניקה גם לו. הוא זוכה אפוא ביתרון בלתי הוגן, ולפיכך הוא "חייב" לחברה על ההנאה מיתרון שאינו זכאי לו. העונש המוטל עליו בגלל ביצוע העבירה בא לסלק חשבון זה, ובכך הוא מחזיר לחברה את החוב שהעבריינין חב לה. ענישתו מוצדקת כי היא מחזירה לאיזון את החלוקה השווה של היתרונות והנטל בחברה.

אסכולת התועלתיות

אסכולת התועלתיות גורסת שלכל אדם הזכות לחירות, זכות שמותר להגבילה אך ורק למען תועלתה של החברה. ומהי תועלת החברה? ג'ון סטיוארט מיל (1806-1873), מייסדי האסכולה, הגדיר זאת בחיבורו "על החירות" כדבר אשר מספק את מרב האושר (הסיפוק) למרב חברי החברה.

ג'רמי בנטהם (1748-1832), שנמנה גם הוא עם מייסדיה של האסכולה והיה מורו של מיל, הקדיש חלק ניכר מכתביו לבעיות חוק ועונש. על הענישה כתב כי כל עונש הוא מעשה רע המנוגד למוסר, וכי לפי עקרונות התועלתיות מותר להשתמש בו רק כדי למנוע רע גדול יותר. פירוש הדבר, שכאשר עבירה מסוימת היא מעשה חד-פעמי שאנו משוכנעים שלא יחזור לעולם, אין טעם בענישתו של העבריינין, וזו רק מוסיפה רע על הרע שכבר בוצע. לתפיסתו של בנטהם ענישה כזו אינה מוסרית. את הענישה ניתן להצדיק רק כאשר היא מוטלת למען השגת מטרות המביאות תועלת לחברה: למען הרתעה ממעשי עבירה נוספים, כדי למנוע מהעבריינין לחזור ולבצע עבירה הלכה למעשה, וגם כדי להעניק לעבריינין הזדמנות לתקן את עצמו. על הרתעת הכלל להיות המטרה העיקרית של ענישה, כי היא צידוקה האמיתי. אזי, הוא כותב, הענישה, שהיא לעצמה מעשה שפל המעורר שאט נפש בלב כל אדם בעל רגש, תיחשב כמביאת תועלת ממדרגה ראשונה; היא לא תיחשב אז למעשה זעם או נקם כנגד האדם האומלל אשר התפתה לנטיותיו המזיקות, אלא כקורבן בלתי נמנע לביטחון הכלל (Mack, 1969). ענף אחד בגישה התועלתית ניתן לראות באסכולת ההגנה החברתית, שייסד הקרימינולוג האיטלקי אנריקו פרי (Ferri, 1990) בתחילת המאה העשרים. אסכולה זו מקובלת על קרימינולוגים ומשפטנים אחרים גם כיום (ראו את: 1963 Wootton, 1965; Ancel). אין הבדל מהותי בין אסכולה זו לבין אסכולת התועלתיות באשר לצידוקה של הענישה. ההבדלים ביניהן נוגעים לתפיסת מטרותיו של העונש, ולכן מתגלעים ביניהן הבדלים גם בגישתן לאמצעי הענישה; על אלה עוד ידובר בהמשך.

הניגודים הבולטים ביותר בשאלת צידוק הענישה הם בין הגישה התגמולית, הבלתי תוצאתית, שמייצגים קאנט והגל, לבין הגישה התועלתית, התוצאתית לבנטהם ומיל. הראשונה פונה אחורה כאשר היא בוחנת את העבירה שבוצעה, ומתייחסת אל החוק. היא מצדיקה את ענישת העבריינין בכך שמעשהו מוגדר בחוק כעבירה, וכי הוא נמצא אשם בה. די בעובדות אלה כדי להצדיק את הענישתו. לעומתם, הוגי האסכולה התועלתית מסתכלים קדימה וטוענים שרק התייחסות אל העתיד צריכה להעסיק אותנו. את ענישת העבריינין היא מצדיקה בצורך להגן על אזרחים טובים מפני אזרחים רעים העלולים לפגוע בהם בעתיד.

רולס הצביע על כך שבחברתנו שתי גישות מנוגדות אלו מיוצגות בעת ובעונה אחת על ידי נושאי תפקידים שונים באותה מערכת אכיפת החוק הפלילי. השופט מסתכל אחורה אל הפשע שבוצע, והוא מטיל עונש בהתאם, בשעה שמחוקק אידיאלי מסתכל קדימה, אל צורכי החברה שעל רווחתה הוא מופקד, ומחוקק חוקים לפי צרכים אלה (Rawls, 1955). כמובן, חלוקה זו הלכה למעשה אינה עומדת במבחן המציאות. שיקוליהם של שופטים יכולים להיות תוצאתיים או בלתי תוצאתיים.

שלילת הצידוק

בסיום הדיון בדבר הצידוקים לענישה, עלינו להזכיר שקיימת השקפה פוליטית-חברתית אשר שוללת צידוק כזה. השקפה זו מקובלת בעיקר על האנרכיסטים.

עיקרון מרכזי בתורה האנרכיסטית הוא "שלילת סמכותו של כל אדם על אדם אחר". לדעת האנרכיסטים, יש לפרק את המדינה ואת כל מוסדותיה כאשר תפקידם לדכא. סמכותה של המדינה לענוש אינה אלא ביטוי לכוחה המדכא, ולכך אין צידוק.

לתפיסתם, תופעת הפשע היא פונקציה של ארגונה הפוליטי-חברתי הפגום של החברה. מבצעי האלימות העיקריים, הפושעים האמיתיים, הם שמקיימים את שיטת השלטון הנוכחית (שם, ע' 52). גם האחריות על מרבית העבירות האחרות רובצת על המדינה המארגנת, שמרבה בחקיקת חוקים המגבילים את הפרט, וגורמת בכך שרובה מספר העוברים עליהם. השלטון מתרחב והולך בטענה שהדבר נחוץ לשמירה על שלום החברה וכדי לצמצם את הפשע, אך העובדה שהפשע גובר מפריחה טענה זו. אין הפשע אלא סימפטום של שיטת השלטון הנוכחית, המדכאה והבלתי צודקת. בחברה נטולת שלטון מרכזי, זו שהאנרכיסטים שואפים אליה, לא יעברו לדעתם עבירות רבות. האנשים שבכל זאת יפגעו בחבריהם, לא יטופלו "על ידי המוני עורכי דין, שוטרים ושופטים", אלא על ידי התארגנויות של מתנדבים מהקהילה. אם ימצאו אשמים, עונשם יתבטא ככל האפשר בגינוי חברתי, בביקורת ציבורית או בחרם. "עונש כשהוא לעצמו הוא צעד נתעב שיש לדחותו כי הוא יוצר רשעה, גם בשעה שהוא מונע רשעה רבה יותר, ואין להשתמש בה כדי לטפל בעוולות קלות יחסית". יחד עם זאת, מתקבל על הדעת שגם עונשים כמו מאסר או מוות יוטלו על פושעים מסוימים.

מכתבי אנרכיסטים ניתן להבין שאף על פי שהם דוחים את צידוק הענישה עקרונית הרי שגם בחברה האידיאלית בעיניהם יוטלו עונשים. נראה, שהם לא התמודדו עדיין עם בעיית צידוקם של עונשים אלה.

פרק 2 - על מה מענישים ולמה**הקדמה**

בשלושת העשורים האחרונים של המאה העשרים חלו שינויים מהותיים בגישה המדעית לענישה. עד לפני זמן לא רב נתפסה הפנולוגיה בעיקר כגוף של מידע טכני ומנהלי בדבר שיטות הענישה והפעלתן, כפי שמרמז כינוי המונח. הפנולוגיה כללה גם תיאור היסטורי של אמצעי ענישה, שהתפתחותם הוצגה כתהליך ליניארי שראשיתו בברבריות ובעונשים צמאי דם והמשכו בפיתוח גישות נאורות וליברליות לטיפול בעבריינים. אולם בניתוחים היסטוריים של התפתחות הענישה שהתפרסמו בעשורים האחרונים מוצגים שינויים אלה באור שונה. מחקרים אלה מצביעים, כל אחד בדרכו, על הזיקה בין השינויים שחלו בעמדות לגבי ענישה לבין התפתחויות חברתיות-דתיות, פוליטיות וכלכליות. עם פרסומם אלה, פרץ חקר הענישה את הגבולות המקובלים והצרים של הפנולוגיה המסורתית וזכה למעמד של תחום התמחות נוסף במדעי החברה.

תורת הענישה אינה מסתפקת עוד בתיאור הנעשה בתחום בהווה או בעבר, אלא בוחנת אותו בחינה ביקורתית. הפנולוגיה בת-זמננו דנה גם בשאלות מי הם הנענשים, על אלו מעשים והתנהגויות מטילים סנקציות ומה הן מטרות הענישה. על הפנולוגיה להציג נושאים אלה בהקשר להסדרים החברתיים שהיו נהוגים בכל זמן וזמן. עליה גם להשוות בין התשובות שהוצעו בכל זמן לשאלות המרכזיות על ההסדרים החברתיים שאפיינו אותה. מתוך כך עולה שעל הפנולוגיה לבחון תיאורטית מה היה קורה אילו היו נהוגים הסדרים חברתיים חלופיים: האם אוכלוסיית הנענשים הייתה משתנה? האם הייתה נענשת על מעשים שונים ולשם מטרות אחרות, מהמעשים והמטרות שאנו נוטים לראות כמובנים מאליהם? לפיכך לא ניתן לראות בענישה (או בצורות אחרות של פיקוח חברתי) משתנה תלוי בלבד, שמונתה רק בשינויים שחלים בפעילות העבריינית. לא ניתן עוד לדון בהתערבות עונשית במשפט ובחקיקה בנפרד מהיסודות החברתיים ומהתרבות.

בכוונתנו לנתח את הענישה בשונה מן הדיון הפילוסופי בעניינה. הפילוסופים, כאמור, התרכזו בהיבטים המוסריים של העונש: בשאלת הזכות להעניש ובצידוקים המוסריים לענישה. בפרק זה נדון בהיבטים הסוציולוגיים: בשאלה את מי מענישים ועל שום מה.

לענישה תפקידים חברתיים מורכבים והשפעתה על החברה מגוונת. אין היא רק תגובה שלילית לפשיעה. אמנם, העשייה העונשית נקבעת במידה רבה לפי הפעילות העבריינית והפיקוח עליה, אולם אל לנו להסתפק רק בפונקציה הטכנית שלה אם ברצוננו להבין את משמעותה. נמצא כבר מי שאמר שהפשיעה אינה משפיעה על הענישה יותר משהצרכים האנושיים משפיעים על טיב הכלכלה בחברה מסוימת. נוסף על אפיונה השלילי המהותי של הענישה, יש לה גם אפיונים חיוביים ופונקציונליים. אלה קובעים את צורתה וגם את משמעותה החברתית לא פחות מאפיוניה השליליים.

הענישה לסוציולוגים פונקציונליסטיים: אמיל דירקהיים

דיונו של אמיל דירקהיים (1858-1917), מאבות הסוציולוגיה בת-זמננו, חולל שינוי מהותי בדיון בנושא הענישה. בעוד שלפני דירקהיים נשאלו שאלות מטפיזיות מתחום פילוסופיית המוסר, הוא ניסה להיעזר בשיטה המדעית ולקבוע כללי מוסר היסטוריים, כלומר עובדות חברתיות.

דירקהיים הבדיל בין שני סוגי סולידריות חברתית, ובהתאם לכך שני סוגי חוק (וענישה). הסוג הראשון הוא "הסולידריות המכאנית", המבוססת על חברה הומוגנית, על אמונה דתית חזקה, ועל היעדר חלוקת עבודה ברורה. בחברה שמאוחדת על ידי סוג זה של סולידריות נקבע חוק מדכא. חוק כזה לא רק משקף את טיבה של החברה אלא גם מחזק אותה, באשר הוא מדכא כל הבדל והבעה של דעה שונה.

מקור החוק הוא ב"מצפון הקולקטיבי" של החברה, באמונות ובערכים המשותפים לכלל החברה או למרביתה, שמשמרים את המשותף לחבריה: דת, מסורת, מוסדות ציבור וכיוצא באלה. מעשה שמזעזע את המצפון הקולקטיבי נחשב עבירה: אין הוא חייב לפגוע באינטרסים החיוניים של החברה כדי להיחשב פשע, ואין החוק חייב להציע אפילו אמות מידה מינימליות של צדק כדי להגדיר עבירה. דירקהיים מציין שתוצאותיו החברתיות של מקרה רצח הן חמורות פחות מאשר תוצאותיה האפשריות של התמוטטותה הבורסה לניירות ערך. למרות זאת, נחשב הראשון לפשע שגורר עונש חמור, ואילו השני אינו נחשב בכזה.

מטרת הענישה בחברה קולקטיבית כזו היא גם לנקום במי שמפר את החוקים וגם לספק את המצפון הקולקטיבי שנפגע מהעבירה. על העונש להיות חמור, לא רק כדי להשיג מטרות אלה, אלא גם משום שהעבירה נתפסת כחילול הקודש, מה שמחייב תגובה עונשית חמורה במיוחד. דירקהיים, יהודי צרפתי, שהקים לראשונה את ה"קתדרה לסוציולוגיה" בצרפת, נעזר בטיעונו בדוגמאות רבות מהעולם המקראי.

הסוג השני של סולידריות חברתית, שדירקהיים כינה "סולידריות אורגנית", מאפיין את החברות המפותחות, החילונית, שיש בהן דיפרנציאציה (בידול ומיון) רבה בחלוקת העבודה (דהיינו לא כולם רועי צאן, ציידים, חקלאיים וכדומה). חברה כזו מאמינה בחירות, בפרטיות, במימוש עצמי, ובזכות לרכוש פרטי, ומחזיקה בנורמות המאפשרות לחבריה התפתחות אישית. לכן, מעטות הן האמונות המשותפות לכולם, ואם ישנן כאלה איש איש מאמין בן במידה שונה.

גם בחברה בעלת סולידריות אורגנית החוק משקף את טיבה של החברה ומדרבן את הסולידריות האורגנית, בכך שהוא מסייע לפתח הסדרים בין אנשים שונים וגזרות שונות הפועלים בחברה מורכבת שכזו. החוק אינו בא לספק את הקולקטיב אלא את הפרט. לכן יש לחוק אופי של "פיצוי" החברה. עבירות המנוגדות לנורמות של הפרט אינן מעוררות זעם מוסרי כמו עבירות נגד אמונות הכלל. לכן מקלים בענישה על עבירות המנוגדות לנורמות של הפרט. כיוון שמטרתה העיקרית של הענישה היא להשיב על כנו את ההסדר החברתי שהפרה העבירה, החשיבות טמונה בפיצוי החברה מאשר בהענשה/

דירקהיים צפה שעם התקדמות חלוקת העבודה והתפתחות ההתמחות המקצועית האופיינית לחברה מתועשת, חילונית, עירונית ומפותחת תלך ותתפתח גם הסולידריות האורגנית. בד בבד, החוקים המפצים, שמטרתם אכיפת הכללים, יתפסו את מקומם של החוקים שקובעים ענישה מדכאה ותגמולית.

תרומתו הגדולה של דירקהיים הייתה בהצעת דרכים לבחינה שיטתית ומדעית של נושא הענישה במקום ספקולציה פילוסופית בלבד. אולם תוצאות המחקר החברתי לא תמכו בתזה שלו, וציפיותיו מהליך יצירת חוקים וקביעת עונשים לא התממשו. שלא כתחזיותיו, חברות מתועשות נוטות דווקא לחוקק חוקים מדכאים יותר (Kadish, 1967), שמשקפים את האינטרסים של קבוצות בעלות כוח בחברה מאשר את המצפון הקולקטיבי שלה (ראו למשל מאסרים ממושכים במדינות המערב, שימוש בעונש מוות בארצות הברית ועוד). ניתן אפילו לטעון שהמצב כיום סותר את טענותיו של דירקהיים; המצפון הקולקטיבי אינו

גורם רלוונטי בחקיקת חוקים, ואם קיים יחס כלשהו בין השניים, הרי שהמצפון הקולקטיבי הוא יותר תוצאה של חוקים חדשים מאשר המקור שלהם (Glaser, 1974, p. 35). יתר על כן, בתיאוריה של דירקהיים לא נמצא הסבר מניח את הדעת לשאלה כיצד הביא המצפון הקולקטיבי לחקיקת חוקים שקובעים מסגרת התייחסות לעבריינין, שהיא אינה תגמולית ואינה מפצה, אלא מבקשת לשנות את העבריינין ואת התנהגותו בדרך של רפורמציה, הרתעה, טיפול או שיקום.

התזה של דירקהיים אינה עומדת במבחן הזמן בגלל סיבה נוספת. גישתו מציגה את המדינה כגוף נטול ערך, שמייצג ומציג את קונצנזוס הערכים המשותף לכל האזרחים בחברה. אולם בדיקה מראה כי אין הדבר כך וכי קבוצות מסוימות בחברה קובעות על מה החוק חייב לשמור ואת מי להעניש, יותר מקבוצות אחרות נטולות השפעה כזו, שחבריהן מועדים להיקבע כעבריינים, וממילא העונשים מכוונים אליהם יותר מאחרים.

הענישה לסוציולוגים מרקסיסטים

האסכולה המרקסיסטית מציגה הסברים לתופעת החלוקה הבלתי שוויונית בין מי שמשפיעים על קביעת החוק בחברה לבין מי שעלולים להיענש באמצעותו. לפי הגישה המרקסיסטית, כל תופעה בחברה מושפעת מאינטרסים כלכליים, והענישה אינה יוצאת דופן. דוגמה "קלאסית" לניתוח המבוסס על התיאוריה המרקסיסטית נמצא במחקר שעסק בזיקה שבין בחירת דרכי הענישה בתקופות השונות, לבין הצרכים הכלכליים של בעלי אמצעי הייצור. החוקרים טוענים, למשל, שבמשטר כלכלי שהיה מבוסס על עבדים, מערכת הענישה סיפקה כוח אדם של אסירים נוסף על העבדים אשר נרכשו מסוחרים עבדים או נפלו בשבי בזמן מלחמה. בדומה, כאשר התפתח הסחר הבינלאומי עם ארצות מעבר לים והתרבו הקרבות הימיים, גברה הדרישה לאוניות. משום כך הצטמצם מאוד מספר עונשי המוות בסוף המאה החמש עשרה, והתרבו המקרים שפושעים נענשו בעבודה כמשוטאים משך שנים, או ביישובם במושבות מעבר לים, ובהן אוסטרליה. בגלל תפיסת קרקעות באנגליה בידי בני האצולה, אלפים רבים של כפריים נותרו ללא מחייה והם נהרו לערים. אזי נקבעה הנוודות כעבירה, וההמונים שהיו מיותרים לכלכלת החברה, "דוללו" באמצעות ריבוי עונשי המוות. היקף הכליאה בבתי סוהר גבר והלך בעקבות המהפכה התעשייתית וכוח האדם הזול של האסירים הפך מוסדות אלה לבתי חרושת רווחיים.

אין ספק שעובדות היסטוריות רבות מאשרות ניתוח "מטריאליסטי" מהסוג שציינו כאן. ניתן אולם להטיל ספק ביכולתו של ניתוח כזה להבהיר את תוכנם של כל החוקים הפליליים ואת דרכי הענישה בימינו. המודל המרקסיסטי מניח שקיימת קבוצת פלוטוקרטים שלטת של בעלי אמצעי הייצור, אשר מחוקקת חוקים ומפעילה אותם אך ורק כדי לשרת את האינטרסים שלה, בעוד הרוב הנשלט נשאר סביל, סובל ושותק. הצגה קיצונית כזו של המצב אינה תואמת את המתרחש בחברות מערביות דמוקרטיות. יחד עם זאת, יש עדות שגם בימינו הכוח וההשפעה העומדים לרשותם של בעלי האמצעים עשויים להשפיע על כל שקשור לאכיפת החוק/

הענישה לסוציולוגים: מודל הקונפליקט

מודל רדיקלי שיוצא מגישת המרקסיזם הוא מודל הקונפליקט. לפי מודל זה חברות מודרניות ומתועשות מורכבות ממעמדות חברתיים ומקבוצות בעלי אינטרסים רבים ומגוונים, שמנסות ליהנות ממשאבי המדינה. חלוקת החברה לרבדים חברתיים, שקיימים ביניהם הבדלים ממשיים ברכוש, בכוח וביוקרה, יוצרת קונפליקטים ביניהם. צורתו ותכניו של החוק הם תוצאה של הניסיון ליישב קונפליקטים אלה. לכן, הגדרת מעשים מסוימים כפליליים, היא תולדה של הקונפליקטים החברתיים בחברה מודרנית.

לפי מודל זה הפשע הוא תופעה פוליטית. הגדרת התנהגויות מסוימות כפליליות, נובעת מהליך פוליטי שבו נקבעים הכללים שמחייבים התנהגויות מסוימות ושוללים אחרות. לפיכך גם הענישה היא תופעה פוליטית וכלליה נקבעים בהתאם. מעבר לקונפליקט בין מעמדות כלכליים, יש המצביעים על קונפליקטים בין-גזעיים, בין-דתיים, בין-עדתיים, מגדריים (גברים לעומת נשים), בין-דוריים (צעירים לעומת מבוגרים) ועוד.

הענישה בעיני מישל פוקו

ניתוחו של מישל פוקו הצרפתי (1926-1985) את דרכי הענישה בעבר ובימינו מציע גישה שונה וחדשנית. לספרו "לפקח ולענוש: הולדתו של בית-סוהר", שפורסם בצרפת בשנת 1975 (ובתרגומו האנגלי פורסם בשם "משמעת ועונש") (Foucault, 1977), הייתה השפעה רבה על החשיבה בנושא הענישה ותפקידה בחברתנו.

פוקו בוחן את השימוש בכוח בתקופות שונות. בניתוח היסטורי קפדני הוא מראה כי עד למאה השמונה עשרה השימוש בענישה שימש כהפגנה ראוותנית של "הכוח העודף" האצור בידי הריבון, שמטרתו הייתה הטלת אימה; העונשים האופייניים היו אכזריים ופומביים וכוונו לפגיעה בגוף הנענש.

מטרות הענישה החלו להשתנות במאה השמונה עשרה. תהליך השינוי הגיע לשיאו במאה התשעה עשרה והוא נמשך עד היום. מטרת הענישה כיום היא הטלת משמעת והשגת צייתנות; המאסר הפך לעונש האופייני.

עניינו העיקרי של פוקו הוא במתרחש בחברה כולה. לטענתו, המתרחש בשטח הצר של ענישת עבריינים מאפיין את הנעשה בחברה של ימינו. העברייני הוא רק פרוטוטיפ, מעין אב טיפוס של האובייקט ואילו בית הסוהר הינו הפרוטוטיפ של הפעולה. התכונות המאפיינות ביותר של בית הסוהר הן: הפיקוח המתמיד המופעל על דייריו, האיסוף המתמיד של מידע אודותיהם (הערכתם, אבחנתם, מיונם וחלוקתם לקטגוריות מבלי שהאסירים ידעו ויבינו מהו תוכן של הפעולות הללו). הפעולות מכוונות להשגת משמעת ולטיפוח צייתנות לנורמות שנקבעו. אולם אותן פעולות אינן מופעלות רק כלפי מפר חוק, אלא גם "על הנתין הצייתן, הפרט החשוף להרגלים, כללים, פקודות; הסמכות מופעלת עליו ועל סביבתו ללא הרף ועליו לתת לה לפעול עליו באופן אוטומטי".

לפי פוקו, אבחוננו המתמיד של האזרח וקטלוגו נעשים בידי כל מוסדות החברה וזרועות האדמיניסטרציה, למן גן הילדים ובתי הספר, דרך הצבא והמרפאות וכלה במקומות העבודה. הכוח להערכה ולשפיטה אינו מופקד עוד בידי השופט בלבד: הוא רק הפרוטוטיפ להפעלת כוח זה. חברתנו נתמלאה, "במורים-שופטים, פסיכיאטרים-שופטים, פקידים-שופטים".

פוקו מדגיש את היחס "הלולייני" בין מידע לבין כוח. המידע שנאסף על הפרט מקנה כוח להשיג ולאגור עוד מידע אודותיו, אשר מגביר את הכוח. כוח מצטבר זה שבידי שליטי החברה, מאפשר להם לבצע פעולות הערכה ומיון באורח מתמיד. הפעלת כוח משמעת זה אינה מוגבלת למבצעי פשעים בלבד. כפיית המשמעת נתבעת מכל מי שסוטה מהכלל או שאינו נוהג לפי הנורמות שנכפו, כדי לסגור את הפער בין המציאות (הסוטה) של התנהגות אנושית לבין נורמה מתוכנתת. פוקו תולה את פיזור מנגנון המשמעת, את הרחבת הפיקוח ואת "כוח הנרמול" בחברה בארבעה תהליכים היסטוריים:

א. דמוגרפי: בשל גידול האוכלוסייה, שהיא מושא הפיקוח.

ב. כלכלי: גידול אמצעי הייצור, שמתבטא גם בהיקפם וגם ברמת תחכומם - תהליך המחייב להגביר את היעילות לשם הגדלת הרווחיות.

ג. משפטי-פוליטי: התפתחותה של מסגרת משפטית שוויונית מבחינה פורמאלית ומותנית במשטר פרלמנטרי-ייצוגי, אשר לאמתו של דבר מחפה על שליטתו של מעמד מסוים - הבורגנות.

ד. מדעי: פיתוח טכניקות בעלות משמעות לרמה שבה "ייצור מידע וגידול כוח מתגברים זה את זה" (שם, ע"ע 213-214).

מחד גיסא, פוקו מאיר את נושא הענישה הארה חלקית בלבד. גם אם אפשר שמטרת הפיקוח השתלטה על תיאוריית הענישה, אין הדבר ברור כאשר מופעלות תיאוריות אלו הלכה למעשה. מאידך גיסא, טיעונו של פוקו על ההשתלטות ההדרגתית, ואולי המדאיגה, של הפיקוח החברתי בדרכי הענישה דורשים בדיקה. אולם אין טענותיו מתיישבות עם כל העובדות. הן אינן מתיישבות, למשל, עם העובדה שכשמונים אחוזים מהמשפטים הפליליים בישראל מסתיימים בעונש של הטלת קנס - והרי הקנס נעדר מרכיבים של פיקוח או של הטלת משמעת ושליטה על הנשמה של האזרח.

משיטתו של פוקו משתמע גם כאילו הקשר בין חברה קפיטליסטית - בורגנית לבין השימוש בעונשים שמגמתם העיקרית היא הטלת משמעת וטיפוח הצייתנות הוא בלתי נמנע, וכי כל ניסיון להביא לרפורמות נידון מראש לכישלון. אולם ככל שבודקים את מערכת הענישה בכלל ואת השימוש במאסר בפרט, מצטיירת התמונה שאין גישה רציונלית אחת אשר מכוונת את המעשים. אף אם נניח כי הדטרמיניזם

הכלכלי משפיע על הנעשה, הרי כבר יושמו רפורמות בעבר, וגם כיום, שהביאו לשינויים שאינם מתיישבים בהכרח עם הצרכים הכלכליים הצרים של החברה ושל בעלי הכוח הכלכלי שבה. רפורמות אלו הן תולדה של אידיאולוגיות אחרות, שגם להן השפעה על הנעשה. שינויים ושיפורים הם אפשריים, ומסתבר שהם יכולים להיות רבי-משמעות גם אם אינם מביאים לשינוי מוחלט.

ענישה וערכי מוסר

הטלת עונשים על העבריינים מתקשרת לרוב במחשבותינו עם הצורך להגן על שלמות גופנו ועל רכושנו. אולם החוק הפלילי עוסק בתחומים רבים ונוספים על אלה. בעבר, הוטלו עונשים גם על מעשים שפגעו בערכים: חילול השם, גילויי אפיקורסות (נהנתנות ללא גבול), אי-הופעה לתפילה בכנסייה, או התנהגות שייחסו לה תכונות של כישוף. עונשים פליליים אלה היו מהחמורים ביותר שהכרנו בעבר הלא רחוק. אולם כיום אין מעשים אלה גוררים ענישה בעולם המערבי ואין הם מעסיקים אלא את ההיסטוריון.

המצב שונה בנוגע לקבוצה אחרת של מעשים, שהם בתחומם של מוסר. הפרט. אלה כוללים משחקי מזל, הפלה מלאכותית, התנהגויות מיניות מסוימות ועיסוק בזנות, ועד פשעים ללא קורבנות. ההצדקה לענישה על מעשים אלה מעוררת פולמוס, והדעות חלוקות אם תפקידה של המדינה הוא לקבוע אמות מידה להתנהגות המוסרית של אזרחיה באמצעות חוקים פליליים והטלת עונשים, או שמא מוטב להשאיר זאת להחלטת הפרט. זוהי סוגיה מורכבת גם משום שאמות המידה משתנות בזמן. מחד גיסא, ערכי המוסר משתנים מזמן לזמן, כפי שניתן לראות למשל מהתמורות הרבות שניכרות בדורנו. ומאידך גיסא, גם במידת הסובלנות חלים שינויים מתקופה לתקופה ומחברה לחברה (ואף ממשטר למשטר, כפי שהראו למשל האירועים באיראן לאחר תפיסת השלטון בידי האייתוללה חומייני).

ארגון של משחקי מזל או ההשתתפות בהם, למשל, נחשבים כבלתי מוסריים ואסורים לפי החוק. העובר על האיסור צפוי למאסר של עד שנה אחת (ס' 233-235 לחוק העונשין, התשל"ז-1977). ואולם שר האוצר רשאי להתיר משחקים מעין אלה, וכזה הוא ההיתר שניתן למפעל הפיס ולהימורי הספורט, אשר היו למפעלים רבי-ממדים ורווחיים. ההיתר פוטר גם את כל המשתתפים במשחקי המזל שמאורגנים על ידי מפעל הפיס והימורי הספורט מחשד של אי-מוסריות.

באשר ליחסיותה המוסרית של הסטייה, אפשר למצוא דוגמאות רבות בייחוד בתחום המין. בתקופות שונות ובקרב אוכלוסיות שונות אקטים מיניים נחשבו כרצויים או כסוטים. בתחום עבירות המין, ניתן לחלק את החוקים שמסדירים יחסים מיניים לארבעה תחומים עיקריים:

א. דרגת ההסכמה: חוקים בתחום זה אינם אוסרים רק אונס, שבו היחסים מתקיימים ללא הסכמת אחד הצדדים, אלא חלים גם על אונס סטטוטורי, כלומר על מקרים שהיחסים נתקיימו בהסכמת שני הצדדים, אך קיימת חזקה שאחד הצדדים לא היה מסוגל להסכים באופן שקול ומחושב בגלל גילו (בעילת קטין), או בגלל מצבו הנפשי או השכלי.

ב. זיהוי הפרטנר המיני: חוקים אלה מגבילים את קיום היחסים המיניים לבן המין השני בלבד כאשר הוא מעל גיל מסוים וכאשר לא קיימת קרבה משפחתית. יש שהחוק מתיר קיום יחסים מיניים רק בין בני זוג נשואים. חוקים אחרים אוסרים הומוסקסואליות (עם בן או בת אותו המין), זואופיליה (יחסים עם חיות), פדופיליה (עם קטינים או קטינות), גילוי עריות, ניאוף וזנות.

ג. טיב המעשה המיני: חוקים שמגבילים את דרך ביצוע האקט המיני ואוסרים יחסים אוראליים או אנאליים גם בין בעל ואישה.

ד. מקום קיום היחסים: חוקים שאוסרים קיום יחסים מיניים במקומות ציבוריים או במקום שבו עשוי להיות עד להם.

כיום, הפולמוס הנוגע לעבירות מין אינו חל על כל המעשים שצינו. אין חילוקי דעות באשר לחוקים הבאים להעניש על מעשים מיניים שמופעל בהם כוח, שהחלש מנוצל בהם, או שיש עמם פגיעה אחרת בזולת. הדיון הציבורי מתרכז בעיקר סביב יחסים מיניים שאינם הטרסקסואליים וסביב רשותה של אישה בוגרת לגרום להפלת עובר או לעסוק בזנות.

שאלות אלו נדונו בהרחבה בשנת 1954 כאשר מינתה ראש ממשלת בריטניה, מרגרט תאצ'ר ועדה ממלכתית לבדיקה מחודשת של החוקים העוסקים ביחסים הומוסקסואליים ובזנות. דוח הוועדה ("דוח וולפנדן", על שם העומד בראשה) פורסם כעבור שלוש שנים. הממשלה אימצה את המלצות הוועדה,

שקיום יחסים הומוסקסואליים בהסכמה בין בוגרים ועיסוק בזנות שלא ברשות הרבים יחדלו להיות עבירות בבריטניה. הפולמוס שהתקיים בעקבות פרסום דוח וולפנדן היה מאלף. שני המשתתפים העיקריים בו היו דבלין והארט, שניהם אישים ידועים בתחום עיסוקם, הפילוסופיה של המשפט ותורת המשפט.

לדעתו של דבלין, מקורם של החוקים שמסדירים את ההתנהגות המינית בעולם המערבי הוא באיסורים דתיים. דבלין הטעים כי בחברה שבה אין דורשים אמונה, החוק אינו יכול להסתמך יותר על איסורים דתיים בבואו לקבוע נורמות התנהגות. יחד עם זאת, כל חברה מאופיינת במבנה מוסרי, נוסף על המבנה הפוליטי שלה. זכותה של המדינה לקבוע אמות מידה מוסריות ולאכוף אותן בעזרת חקיקת חוקים והטלת עונשים. אמות מידה אלו נקבעות לפי "המוסר הציבורי", שהוא "מה שיש להניח שכל אדם בר-דעת רואה כבלתי מוסרי". הארט, לעומת זאת, אימץ את עמדתו הליברלית של ג'ון סטיוארט מיל. ב"על החירות" קבע מיל שהסיבה היחידה שמעניקה למדינה את הרשות להגביל את חירותו של הפרט היא שמעשיו עלולים לגרום נזק לדולתו. לעולם אין די בהערכה בלבד, אמר מיל, שהמעשה עלול לגרום נזק לעושהו, או שאינו מוסרי.

הארט הבדיל בין מוסר פוזיטיבי לבין מוסר ביקורתי. הראשון הוא המוסר שמרבית החברים בקבוצה חברתית מסוימת רואים כמוסרי. לעומת זאת קיים גם המוסר הביקורתי, שהוא אותם כללי מוסר כלליים המשמשים לבחינת מוסדות החברה וחוקיה (Hart, 1965, pp. 17-25). הארט הסיק שאין זה מעניינה של המדינה לאכוף כללי מוסר שהם בתחום הפרט ושהללו נתונים להחלטת הפרט בלבד.

במדינת ישראל, ההתייחסות לעבירות נגד המוסר אופיינה משך שנים רבות בחוסר עקביות. את חוקיה אודות עבירות מין ירשה ישראל מחוקי המנדט. מחד גיסא, לפי חוקים אלו חל איסור על קיום יחסים הומוסקסואליים וכן על יחסים הטרוסקסואליים אנאליים (ובנראה גם אוראליים, לפי סעיף 351 לחוק העונשין, התשל"ז-1977). מי שהורשע באחת מעבירות אלה היה צפוי למאסר של עד עשר שנים. מאידך גיסא, משך כשלושים שנה פעלו הרשויות לפי הוראות היועץ המשפטי לממשלה דאז, שאין מביאים אדם לדין על מעשים אלה.

מצב זה שונה בשנת 1988 עקב תיקון בחוק, אשר השמיט מספר החוקים את האיסורים על קיום יחסים מיניים מכל סוג שהוא, בין אנשים בוגרים ומתוך הסכמה (חוק העונשין, תיקון מס' 22, התשמ"ט-1988). היחס כלפי עבירות זנות ממשיך להיות דו-ערכי ובלתי עקבי. העיסוק בזנות כשלעצמו מעולם לא היה עבירה בישראל. יחד עם זאת, נאסרים מעשים הנחוצים לביצוע העיסוק כגון הצעה ("שידול"), המתנה במקום איסוף ("מטרד"), ופרסום או החזקת מקום לשם העיסוק (ס' 204-209 לחוק העונשין, התשל"ז-1977).

ועדה ממלכתית בראשותה של השופטת הדסה בן-עתו בדקה נושא זה. בפני הוועדה נטען גם שנשים העוסקות בזנות נעצרות לעתים מזומנות על ידי המשטרה, גם כאשר אין חשד של ביצוע אחת מהעבירות המצוינות בחוק. אותן נשים משוחררות בדרך כלל לאחר שעות אחדות של מעצר, מבלי שנחקרו ומבלי שנפתח נגדן תיק פלילי. ועדת בן-עתו המליצה כמה המלצות כדי להסדיר את בעיית העיסוק בזנות, אולם דוח הוועדה נגנז.

הדיון על זנות בבמה הציבורית ובבתי המחוקקים התחדש משנת 2000 בעקבות פנייה שקיבלה ישראל ממשד החוץ האמריקני ומארגונים לזכויות האדם, ובהם "אמנסטי אינטרנשיונל", ליישם צעדים לטובת מיגור התופעה של סחר בנשים (ובבני אדם).

את מי מענישים ועל מה: אחידות או סלקטיביות?

במדינה דמוקרטית, זכותם של האזרחים לצפות שמערכת אכיפת החוק תטפל בעוברים על החוק בצורה אחידה וללא משוא פנים. אולם כאשר רואים את בתי הסוהר ואת אוכלוסייתם בישראל ובארצות אחרות, מתקבל הרושם שלא כך הדבר. בבדיקה שטחית ביותר נמצא כי מרבית הכלואים בישראל הם בני עדות המזרח וערבים: שיעורם בבתי הסוהר גבוה בהרבה משיעורם באוכלוסייה הכללית. בבתי הסוהר במדינות אירופה מרבית הכלואים נמנים עם המעמדות החברתיים הנמוכים (באנגליה, למשל, רבים הם יוצאי ג'מייקה). בארצות הברית מרבית דיירי בתי הסוהר הם שחורי עור או ממוצא היספאני. הרושם שמתקבל הוא שיתכן שהמערכת פועלת בסלקטיביות: העניים והחלשים הם שנענשים יותר, וחמור מזה, ביתר קשיחות.

ניתן לדון במערכת אכיפת החוק ולבחון אותה בשתי דרכים: כמערכת אחת ואחידה, עם מטרה משותפת אחת אשר מחולקת לזרועות אופרטיביות אחדות; או כמערכת המורכבת מתת-מערכות שפעולותיהן אינן מתואמות בהכרח וייתכן שהללו פועלות על יסוד אידיאולוגיות שאינן תמיד זהות; במערכת מורכבת, ייתכן שלכל מרכיב יהיו גם סדר עדיפויות והעדפות משלו. לדרך בחינתה של המערכת יש חשיבות מברעת בהערכת אכיפת החוק. תופעות שנצפות על פני השטח, כגון ייצוג לא פרופורציוני של מקצת מהאוכלוסייה הכללית בבתי הסוהר, יכולות להיות תוצאה של פעולותיה של מערכת אכיפת החוק, אשר מצדה מממשת מדיניות. מצד שני, תופעה כזו עשויה להיות מנוגדת למטרות המערכת הכללית ולמדיניותה. אך אין להסיק מסקנות על מערכת אכיפת החוק כולה על סמך פעולות אופרטיביות של מרכיב אחד מכל מרכיבי המערכת; יש לזכור שפעולות אלו הן תולדה של המבנה הפורמאלי או של היסוד החוקי של אותו מרכיב, וכן של הלחצים הפועלים עליו ושל המגבלות שבהן הוא פועל. לעומת זאת, לעתים קיימת דיספונקציה באחד המרכיבים, אך התוצאה הסופית מיוחסת לפעילות המערכת בכללותה.

יש גורסים שהמערכת אחידה, ושבידי מרכיבי הנבדלים מופקדות רק אפשרויות מעטות של שיקול דעת או אינדיבידואליזציה (Blumberg, 1967). לעומת זאת, יש חוקרים שמצביעים על כך שמרכיבי הנפרדים של המערכת אכן מפעילים שיקול דעת, כל אחד לפי דרכו, בהתאם למה שצפוי מהם באופן רשמי ולפעמים גם שלא כדין (Davis, 1969; Newman, 1965). לפיכך כאשר באים לבחון את המערכת, יש הכרח להתחשב במאפייני המרכיבים השונים, פעולותיהם, ובהשפעתם על התוצר הסופי.

תוצר סופי כזה הוא, למשל, ייצוג היתר של יוצאי עדות המזרח בבתי הסוהר בישראל. למרות השוני בין שתי התופעות, קיים דמיון מסוים בינה לבין תופעת ייצוג היתר של שחורים בבתי הסוהר בארצות הברית ושל קבוצות מזוהות אחרות במדינות נוספות. על סמך בחינה חיצונית ניתן להסיק שזוהי לכאורה תוצאה של אפליה. על השאלה "את מי מענישים" ניתן אולי להשיב שבני קבוצות מסוימות בחברה מוענשים יותר, או מוענשים "אחרת" (כמו נשים וילדים המושמים בפיקוח של המשפחות, מערכת הרווחה ומערכת הבריאות).

צוות עבודה של האקדמיה הלאומית למדעים בארצות הברית נדרש לשאלה זו. לאחר סקירת עדות מחקרית, הוא הסיק כי "גורמים אחרים מאשר אפליה גזעית בשפיטה מסבירים את הייצוג הבלתי פרופורציוני של השחורים בבתי הסוהר של ארצות הברית...שחורים מיוצגים יתר על המידה בקרב מבצעי פשעים חמורים" (Blumstein, Cohen, Martin, & Tonry, 1983, p. 92). המסקנה היא אפוא שבארצות הברית שחורים אכן נענשים יותר, אולם אין הם נענשים בהכרח בגלל אפליה נגדם. שחורים רבים כלואים בבתי הסוהר משום שיש, יחסית, הרבה יותר פושעים שחורים בקרב האוכלוסייה. קביעה זו מבססים החוקרים על נתוני הסטטיסטיקה הפלילית בארצות הברית, אשר מראים בבירור את שיעורם הגבוה של השחורים בקרב הנידונים על פשעים חמורים.

אולם ההסתמכות על הסטטיסטיקה הפלילית הרשמית בעל מקור מידע מדויק היא בעייתית. כזו, למשל, היא שיטת החלוקה של עבירות ושל עבריינים - אמנם, זו חייבת להיות פשוטה כדי שאפשר יהיה להשתמש בה בנוחות, אך פשטות זו עלולה לסלף את התמונה. הדיווח על השיעור הגבוה של שחורים בקרב אוכלוסיית הפושעים הוא נכון. אולם המסקנה המתבקשת מצורת דיווח כזו, שלפיה יש קשר ישיר בין גזע לבין נטייה לעבריינות, אינה נכונה בהכרח. הסטטיסטיקה הרשמית אינה מתחשבת בכך שקיימים גורמים נוספים שעשויים להופיע בכפיפה אחת להשתייכות גזעית, ושיתכן שהם משפיעים על התנהגות עבריינית. קיום מתחת לקו העוני, מעמד חברתי נמוך, השכלה נמוכה, אבטלה, תנאי דיור ירודים - כל אלה עלולים להשפיע על התנהגות סוטה; ואלה, או כמה מהם, עלולים להיות שכיחים יותר אצל שחורים. לפיכך ייתכן שהמסקנה המתבקשת היא שאפליה, אם אמנם קיימת, מופנית כלפי בני המעמדות הנמוכים, העניים, המובטלים וכיוצא באלה, ולא דווקא כלפי בני גזע זה או אחר.

מחקר ישראלי בדק את מעורבותם של יוצאי עדות המזרח בעבריינות צעירים. הוא מצא שמאז 1969, שיעורי העבריינות בקבוצה זו ירדו בעקביות.

ירידה זו נובעת, כנראה, מצמצום הפערים בין יוצאי עדות המזרח לבין העדות האחרות, ומתבטאת בעלייה בהכנסתם, בהישגים בתחומי החינוך וההשכלה, ברכישת עמדות כוח חברתיות, ובהכפלת שיעור נישואי הזוגות "מעורבים". עורכת המחקר אינה הסתפקה רק בנתון של השתייכות עדתית, ובניתוח ממצאיה כללה גם נתונים על השתייכות חברתית-כלכלית, שבחברת הגירה מופיעים לעתים קרובות יחד עם מוצא. יחד עם זאת, היא חוזרת ומזהירה שממצאיה מבוססים רק על הסטטיסטיקה הפלילית הרשמית, אשר "מאופיינת בכך שאינה מדויקת, שהיא מוטה" (חסין, 1985).

הסטטיסטיקה הפלילית משקפת את מערכת אכיפת החוק כיחידה אחת שלמה. כיוון שפעולותיו של מרכיב אחד במערכת משפיעות על התוצאה כולה, עלולות להתגלות מגבלות נוספות. לפיכך, אם רצוננו לבדוק מי הם הנענשים ואם ההתייחסות העונשית שווה כלפי קבוצות מובחנות בחברה, עלינו לפרק את מערכת האכיפה למרכיביה.

התשובה לשאלה "את מי מענישים ועל מה" נקבעת בראש ובראשונה על ידי המחוקק. משרדי הממשלה גם תורמים לקביעה זו, כי אין הם רק גופים המבצעים את רצון המחוקק, אלא גם יוזמי חקיקה (לא רק חקיקה ראשית, אלא בעיקר חקיקה משנית). לא זו בלבד אלא שהשפעתם על יישומו של החוק עשויה להיות גדולה. לצורך הדגמה, נסתפק בדוגמה אחת של עבירות בנושא איכות הסביבה. אלו עבירות שגורמות נזק גם לגופו של האדם וגם לרכושו, ולעתים גם נזקים בלתי הפיכים לסביבה. החוקים שמגדירים מעשים אלה כעבירות וקובעים את עונשיהם כבר נחקקו, אך אכיפתם הופקדה בידי משרדי הממשלה והרשויות המקומיות. אולם הללו כמעט אינם עושים דבר כדי לאכוף את החוק. ברור כי גם המחוקק וגם העומדים בראש משרדי הממשלה הם אישים פוליטיים, שמושפעים מאידיאולוגיות, מהשקפות עולם ומאינטרסים. בדיקת פעולותיהם ויחסי הגומלין ביניהם שייכת לתחומי הסוציולוגיה של המשפט ולדיסציפלינות של מדעי המדינה, תורת המשפט והמשפט הקונסטיטוציוני. לא נוכל לדון כאן במידת השפעתם (הרבה והחשובה), כיוון שפרק זה מתרכז במוסדות האוכפים את החוק ולא בתהליך חקיקתו.

מרכיבי מערכת אכיפת החוק אשר משפיעים על הרכב אוכלוסיית הנענשים, על סיבות הענישה, ועל השתקפותם בסטטיסטיקה הפלילית הם: (א) הציבור, (ב) המשטרה, (ג) רשויות המעצר, (ד) בתי המשפט, (ה) שירותי המבחן.

רכיבי מערכת אכיפת החוק והשפעתם על הרכב הנענשים

א. הציבור

מרכיב זה נזכר ראשון אף שאינו מוסד, ומובן שאינו מוסד לאכיפת החוק. אולם לציבור השפעה מכרעת על המערכת. לא מעט מן העבירות שמתבצעות, ואפשר שמרביתן, אינן מתגלות על ידי המשטרה אלא מובאות לידיעתה על ידי הציבור. הסטטיסטיקה הפלילית אינה תמונה סבילה של פעילות פלילית, אלא מורכבת מן הפעולות ההדדיות של העבריין, של הציבור (שהוא קורבן הפעילות העבריינית) או של עדים לעבירה, ושל תגובת המשטרה. החלטתו של הפרט לדווח למשטרה על מעשה תלויה בכך שהמתלונן מגדיר את המעשה כעבירה. הגדרה כזו מושפעת כמובן מגורמים תרבותיים-חברתיים הפועלים על הפרט.

ניתן לצפות שנכונות הציבור להתלונן על עבירות במשטרה תושפע מידיעה מינימלית של החוק, כלומר מההבנה שמעשה מסוים הוא עבירה, ומהערכה כלשהי בנוגע למידת החומרה שהחוק מייחס לו. לעתים קורה שעמדת הציבור כלפי מעשים מסוימים משפיעה על חקיקה חדשה. כאשר חוק חדש עוסק בנושא שמעורר חרדה בציבור ונחקק סמוך להתחזקות תחושה זו, סביר להניח כי גם הציבור וגם המשטרה יעשו כמיטב יכולתם כדי שהחוק ימומש. במקרים כאלה אזרחים יהיו מוכנים לשמש כמודיעים וכעדים. אולם כאשר נחקק חוק חדש שלא זוכה לתמיכת הציבור, או שקבוצות נבדלות בציבור ביטאו עמדות שונות כלפיו, ייתכן שאוכפי החוק לא יזכו לשיתוף הפעולה של האזרחים. ישנה חשיבות גם לתרומתה של התקשורת לעוררות רגישות יתר, פאניקה מוסרית, ותגובות בציבור. נושאים אלה הפכו בשנים האחרונות למוקדי מחקר מעניינים.

על נכונותו של הציבור, ובייחוד בני קבוצות הנמנות עם תת-תרבויות בקרב הציבור, לשתף פעולה עם אוכפי החוק עשויים להשפיע גורמים אחרים:

1. סובלנותה של אותה קבוצה כלפי המעשה. קרי נכונותה לראות במעשה ביטוי להתנהגות נורמלית, אף על פי שהמעשה נחשב התנהגות סוטה בדרך כלל. דוגמאות אחדות לכך הן התנהגות תוקפנית בתת-תרבויות מסוימות.
2. גרימת נזק ללא תועלת בקרב קבוצות נוער; עבירות אחדות של "צווארון לבן", ועבירות תנועה מסוימות.
3. מידת האהדה או העוינות שקבוצות מסוימות מגלות כלפי סמכות בכלל וכלפי המשטרה בפרט. יש לציין שעמדות שליליות בקרב הציבור כלפי המשטרה אינן בבחינת נתון קבוע, וכי המשטרה עצמה

יכולה לשנות אותן בעזרת פעולות יזומות ובאמצעות דרכי התארגנות שונות מהמקובל (שרר ופרידמן, 1985). ניתן להוסיף כאן גם תופעה נוספת שמאופיינת בחוסר נכונותם של קורבנות עבירה לדווח עליה למשטרה. בסקר שנערך בין נפגעים בישראל, התברר כי במקרים של פריצה או של גניבת רכב (ובהם מקרים שפוליסת הביטוח קובעת שיש לדווח למשטרה), כ-62% מהקורבנות לא דיווחו למשטרה על העבירה ונימקו זאת בחוסר אמון במשטרה: "המשטרה לא יכולה לטפל" (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1981). יש להתייחס לממצא זה בזהירות מסוימת, שכן אפשר שהסיבות לאי-הדיווח מורכבות יותר, וכי מקצת מהתשובות שניתנו לעורכי הסקר אינן אלא ניסיונות להתקצף (רציונליזציה) לאי-העשייה. על אפשרות כזו נרמז בממצאי מחקר שנערך בארצות הברית, שמצא כי קורבנות עבירה נוטים להסביר בדרכים שונות ומגוונות מדוע לא דיווחו על מקרה פלילי למשטרה.

4. חסינותם הממוסדת של חברי קבוצות מסוימות מההליכים המקובלים של אכיפת החוק. בקטגוריה זו נכללות קבוצות מאורגנות שאין לצפות שישתפו פעולה עם המשטרה, כי הן מקיימות מוסדות משמעת פנימיים. כאלה הם חברי קיבוצים, חברי העדה החרדית, חברי בורסת היהלומים, שבטים בדואים, וכמובן גם צה"ל, שירות הביטחון ומשטרת ישראל עצמה. כן קיימות קבוצות פרופסיונאליות כגון רופאים ועורכי דין, אשר מבררות כמה מן הבעיות במסגרות סגורות. מעבידים מעניקים לעתים חסינות לעובדיהם שעברו עבירות גניבה מן המפעל, ובעלי חנויות או מנהליהם נוהגים לעתים שלא להודיע למשטרה על גנבים שנתפסו בעסקיהם.

מכל הנאמר כאן ברור כי הציבור ממלא תפקיד חיוני בקביעה מי יענש ועל מה.

ב. המשטרה

המשטרה היא הגורם השני בשרשרת אכיפת החוק, ויש לה שיקול דעת נרחב. החלטתה של המשטרה או של נציגיה האם להפעיל את סמכותם משפיעה על הפעלת הגורמים האחרים שעוסקים בעשיית הצדק. כל החלטה כזו היא גלויה, ולעתים קרובות הופכת מושא לביקורת הן על ידי מי שנפגע ממנה, הן, ואולי בעיקר, על ידי בתי המשפט. מאידך גיסא, החלטה שלא לפעול אינה זוכה לתשומת לב והפיקוח עליה מופעל רק לעתים רחוקות.

שיקול הדעת המופקד בידי המשטרה הוא מחויב המציאות, והציפייה לאכיפה מושלמת של החוק אינה מציאותית. אולם מתעוררות שאלות של פרשנות החוק במקרים שהעברין נהנה מהספק ולא ברור לחלוטין אם * במעשה מסוים אכן הופר החוק. הגבלות פרוצדוראליות מסוימות מונעות אכיפה, בעיקר כדי למנוע פגיעה בזכויות הפרט. אולם מרבית ההגבלות הן ארגוניות ותקציביות: כוח האדם והציוד העומדים לרשות המשטרה לעולם יהיו מוגבלים ויחייבו אותה להתרכז בנושאים מסוימים ולעסוק באחרים פחות, (בחירת הנושאים מושפעת מלחצם של אמצעי התקשורת או של פוליטיקאים). משנקבעים סדרי עדיפויות, תלונות מסוימות נחקרות יותר מאחרות, חשודים מסוימים ייעצרו יותר מאחרים, ותיקים מסוימים ייסגרו יותר מאחרים.

כיוון שפעולות המשטרה מזינות את יתר מוסדות אכיפת החוק, והסטטיסטיקה הפלילית הרשמית משקפת את פעולתה זו אולי אף יותר ממידת הפעילות הפלילית, חשוב לדעת איך המשטרה משתמשת בשיקול הדעת המוענק לה. כ-14% מכל התיקים שנפתחים במשטרה נסגרים לפני שנעשתה פעולה כלשהי. האם התיקים נסגרו משום שלא היה עניין ציבורי בהבאת העברין לדין? האם בגלל סיכויים קלושים לאסוף ראיות קבילות? או שמא האם החלטות אלו מושפעות משיקולים ענייניים, ובשל כך נוצרת אפליה כלפי מקצת מהאוכלוסייה? ההחלטות האם לעצור עובר אורח ברחוב ולשאל אותו שאלות, האם לערוך חיפוש בכליו או על גופו, האם לחקור אותו ולעצור אותו עד 48 שעות לצורך חקירה, או האם לבקש משופט צו מעצר לצורך המשך חקירתו – כל אלה משפיעות על הרכב הנענשים ועל סוגי העבירות שבגינן ייענשו.

קיימת עדות שגישת המשטרה אינה תמיד אובייקטיבית. באנגליה נמצא כי לעתים המשטרה מפלה לטובה חשודים הנמנים עם המעמד הבינוני. חוקרים בווינגטון מצאו כי המשטרה יוזמת הרבה יותר מגעים (מעצירת אדם ברחוב לתחקור ועד למעצר) עם בני המעמד הנמוך מאשר עם בני המעמדות הבינוניים והגבוהים.

שכיחה גם התופעה של אפליה לרעה של בני קבוצות אתניות מסוימות. במחקר שנערך בשלוש ערים בארצות הברית נמצא שהמשטרה הגישה כתבי אישום נגד 63% מן החשודים הלבנים לעומת 76% מן

החשודים השחורים, וזאת כאשר היה פיקוח על טיב וחומרת העבירות שבהן נחשדו, על מינם ועל גילם של החשודים.

בדומה, גם במחקר נוסף שנערך בארצות הברית נמצאה גישה מפלה על רקע גזע ללא קשר עם חומרת העבירה. אולם במחקר זה מצאו החוקרים כי גישתם השונה של השוטרים כלפי שחורים הייתה קשורה בהתנהגותם של החשודים כלפי השוטרים: חשודים שחורים נטו להיות מחוצפים ולהשיב

בפחות הכנעה מאשר חשודים לבנים. בשנות התשעים של המאה העשרים, נערכה בישראל בדיקה שיטתית של האפשרות שהמשטרה בפרט ומערכת אכיפת החוק בכלל נוהגות בדרכים נבדלות כלפי בני קבוצות מובחנות. רטנר (1983), למשל, שבדק את הרשעתם של חפים מפשע, דיווח על התרשמויות של בעלי ניסיון המלמד שתופעה זו אכן קיימת. לדוגמה, כך אמר מנהל שירות המבחן לנוער, בראיון פרטי:

כ-40% מהתיקים (של צעירים) בהם הנאשם הוא יהודי נסגרים על ידי המשטרה. סגירת תיקו של נאשם ערבי נדירה... אם שוטר מוצא שיעקב רבינוביץ מטריד תיירת לבושת ביקיני על שפת הים, קרוב לודאי שיאמר לתיירת שמזה לא נכנסים להריון – ורבינוביץ הולך הביתה. אולם את אחמד עוצרים במקום (על מעשה כזה). אם יעקב זורק אבנים, הוא שובב. אם אחמד זורק אבנים הוא מחבל (שי לוי, תקשורת פרטית, 30 בספטמבר, 1986).

ג. רשויות המעצר

לפי החוק, בית המשפט הוא המוסמך לשחרר נאשם או לצוות על מעצרו עד לשמיעת משפטו. אם בכל זאת מדובר כאן ב"רשויות", הרי זה משום שהגשת בקשת המעצר בפני השופט מופקדת בידי התביעה הכללית והמשטרה. את ההחלטה על המעצר מקבל השופט, אך היא מושפעת רבות מהחלטותיה הקודמות של התביעה ושל המשטרה.

בעשורים האחרונים הסתמנה בישראל נטייה ברורה להחזיק במעצר עד לתום ההליכים המשפטיים שיעור הולך וגדל של נאשמים. ברור, כי חל שינוי במדיניות בנושא זה עם חוק המעצרים החדש, אך קשה לדעת מי החליט על מדיניות ההחזקה במעצר, ובאיזו מידה נבדקה דעתם של המחליטים שמדיניות כזו עשויה להקטין את שיעורי הפשיעה (לשם מדידה כזו יש להביא בחשבון גם עבירות בקהילה וגם עבירות בתוך בתי הסוהר); ובאיזו מידה דנו בכך הוועדות המתאימות של הכנסת (ועדות הפנים, ועדת חוק ומשפט והוועדה לביקורת המדינה), והאם השוו את תועלתן של האפשרויות השונות מול עליות ההחזקה במעצר וסמכו ידיהן על השינוי. המספרים מעידים על המצב. בשנת 1975, 12.5% מהשוהים בבתי הסוהר (שלא כאסירים שפוטים) היו עצורים עד תום משפטם. בשנת 1985, עלה שיעורם באוכלוסיית בתי הסוהר ל-4.22.5%.

מחקר שנערך בבית המשפט המחוזי בתל אביב הראה שמכל הנאשמים שהועמדו בו למשפט בשנים 1983-1985, 48.5% מהם הוחזקו במעצר עד תום ההליכים המשפטיים נגדם. בהשוואה, השיעור הממוצע של מעצרים עד תום ההליכים בארצות הברית בפשעים חמורים הוא 31%-33% ואילו באנגליה הוא רק 25% מכלל הנאשמים.

בשנת 1988 תוקן החוק בישראל. מטרת התיקון הייתה להקטין את השימוש במעצר עד תום המשפט. התיקון מגביל את המעצר רק לאותם מקרים שנחיצות צעד זה אינה מוטלת בספק, וקובע שאין להשיג את מטרת המעצר בדרך של שחרור בערובה ותנאי שחרור, שפגיעתם בחירותו של הנאשם חמורה פחות. החוק המתוקן קובע שחומרת העבירה כשלעצמה אינה עוד עילה למעצר (חוק סדר הדין הפלילי, תיקון מס' 9, התשמ"ח-1988). עוד מוקדם מדי לדעת באיזו מידה השיג התיקון את מטרתו.

לכאורה, ההחלטה האם להשאיר חשוד במעצר או לשחררו בערבות היא שולית בהליך המשפטי ובהשפעתה על הקביעה מי ייענש. אולם אפשר לטעון שלהחלטה בדבר המעצר השפעה רבה על קביעה זו. טיעון זה מבוסס על ההנחה שנאשמים המופיעים במשפט לאחר שהיו עצורים עשויים להודות באשמה יותר מאחרים. כמו כן, תהיה נטייה פחותה לסגור את תיקיהם בשלב המעצר, והם יהיו צפויים ליותר עונשי מאסר בפועל מאשר עונשים אחרים.

במחקר שנערך באנגליה נמצא ש-88% מן הנאשמים שנשארו במעצר הודו באשמתם כאשר נתקיים משפטם, לעומת 69% בלבד מאלה ששחררו בערבות (Davis, 1971). במחקר אחר באותה המדינה נמצא שיעור של 91% הודאות באשמה מצד חשודים ששחררו בערבות.

לתופעה זו עשויות להיות סיבות רבות, ואין להניח שההודאה היא דווקא תוצאה של לחץ ישיר שהופעל על העצורים. יש עצורים שתופסים את השהייה בבית הסוהר כחוויה טראומטית ורוצים לסיים את ההתדיינות מהר ככל האפשר. הללו חוששים שמשפט שיימשך זמן רב עלול לגרום להתארכות תקופת מעצרם; יש חשודים שמשתכנעים בשיחותיהם עם "המשפטנים של חצר הטיולים בבית המעצר", ואולי גם עם עורכי דינם, כי ההודאה באשמה כדאית, כי שופטים מחמירים עם מי שכופרים באשמה ומאלצים אותם לנהל משפט ממושך, בייחוד כאשר יכולתם להוכיח את חפותם מוטלת בספק.

החוקרים חלוקים בדעתם אם הודאה באשמה אכן משפיעה על קלות העונש. לפי מחקרים אחדים קיימת השפעה כזו ואילו אחרים לא מצאו הוכחה לכך. אין לכך חשיבות רבה לענייננו; חשוב יותר אם העצורים מאמינים שהודאה באשמה משפיעה על מידת החומרה של גזרי הדין.

לכאורה, יש לברך על קיצור הליכי המשפט. אולם קיים חשש שגם אנשים חפים מעוון יחליטו להודות באשמה שיוחסה להם, בגלל הלחץ הפסיכולוגי וחוסר הוודאות המאפיינים את תנאי המעצר. אי אפשר לאמוד את שיעורם של אלה, אך האפשרות שהם קיימים היא מחרידה.

אף שקשה להסביר מדוע המעצר מגביר את ההסתברות שהנאשם יימצא אשם, התופעה קיימת. חוקרים מסוימים סבורים שהאפשרות שחומרת העבירה משפיעה גם על ההחלטה לעצור חשוד וגם על מציאתו אשם אינה סבירה. מחקרים שבדקו את התופעה התחשבו גם בטיב העבירה וגם בחומרתה; ובאחד מהם נבחנו גם גורמים אחרים שעשויים היו להשפיע על החלטת המעצר. כדי לנטרל גם את האפשרות שטיעונו של הנאשם השפיע על הכרעת הדין, נבדקו במחקרים אחדים רק נאשמים שכפרו באשמתם כבר בפתיחת המשפטם.

הסבר אפשרי לתופעה הוא שהופעתו של נאשם כעצור (בליווי שוטר וכיוצא באלה) מגבירה את תחושתו הסובייקטיבית של השופט המתלבט באשמתו ובמסוכנותו. אפשרות אחרת היא שתנאי המעצר מגבילים את העצור, ומקשים עליו בהכנת הגנתו ובהוכחת חפותו. לוח 1 מראה את תוצאות המחקרים בנושא, שלפיהם אין ספק שמעצרו של נאשם אכן מגביר את הסיכויים שיימצא אשם במשפטו.

לוח 1

הרשעת נאשמים שנעצרו עד תום משפטם, לעומת נאשמים ששוחררו בערובה - ריכוז ממצאי מחקרים

עורכי המחקר	פרטים אודות המדגם	שיעור הנאשמים שנמצאו אשמים, באחוזים	
		עצורים	משוחררים בערובה
בוטומלי (Bottomley, 1970), אנגליה	170 מקרים	82	73
בוטומלי (Bottomley, 1970), אנגליה	רק אותם נאשמים אשר כפרו באשמה	54	57
דיוויס (Davis, 1971), אנגליה	418 מקרים. כולם הואשמו בפריצה	86	53
פוט, מרקל ווולי (Foote, Markel, & Wooley, 1954), פילדלפיה	946 מקרים	83.5	75
פרידלנד (Friedland, 1965), קנדה	6,000 מקרים, כולם הואשמו בעבירה מסוג פשע, כולם כפרו באשמה. פיקוח גם על גורמים אשר עשויים להשפיע על ההחלטה לעצור	57	45
רוברטס ופאלרמו (Roberts & Palermo, 1958), ניו יורק	3,223 מקרים. כולם הואשמו בעבירה מסוג פשע, כולם כפרו באשמה	80	69

אולם התוצאה הגורלית ביותר של ההחלטה האם לעצור היא שקיים הבדל בחומרת העונש שמוטל על מי שנמצא אשם והופיע במשפטו כשהוא עצור, לעומת מי שהתייצב למשפט כמשוחרר בערובה. ממצאי

המחקרים בלוח 2 מראים בעקביות שסיכוייו של העצור להישפט למאסר בפועל גדולים בהרבה מסיכוייו של המשוחרר בערובה.

לוח 2

גזרי דין של מאסר בפועל נגד נאשמים שנעצרו עד תום משפטם, לעומת נאשמים ששוחררו בערובה - ריכוז ממצאי מחקרים

שיעור הנשפטים למאסר, באחוזים		פרטים אודות המדגם	עורכי המחקר
משוחררים בערובה	עצורים		
23	48	66 מקרים. כולם הועמדו לדין על עבירות חמורות מסוג פשע	בוטומלי (Bottomley, 1970), אנגליה
40	78	עבירות חמורות מסוג פשע	גיבסון (Gibson, 1960), אנגליה
51	69	418 מקרים. כולם הועמדו לדין על פריצה	דיוויס (Davis, 1971), אנגליה
22	59	946 מקרים	פוט ואח' (Foote et al., 1954), פילדלפיה
15	61	6,000 מקרים, כולם הועמדו לדין על עבירות חמורות מסוג פשע. כולם כפרו באשמה	פרידלנד (Friedland, 1965), קנדה
45	84	3,223 מקרים. כולם הועמדו לדין על עבירות חמורות מסוג פשע. כולם כפרו באשמה	רוברטס ופאלרמו (Roberts & Palermo, 1958), ניו יורק
8	27	680 מקרים בכל סוגי העבירות	קונצני ואבאסן (Konecni & Ebbesen, 1982), ארצות הברית
17	64	732 מקרים. כולם הועמדו לדין על עבירות חמורות מסוג פשע	רנקין (Rankin, 1964), ארצות הברית
10	59	רק נאשמים ללא הרשעות קודמות	רנקין (Rankin, 1964), ארצות הברית
36	81	נאשמים בעלי הרשעות קודמות בלבד	רנקין (Rankin, 1964), ארצות הברית

החוקר רנקין, שמחקרו נזכר בלוח 2, ניתח את ממצאיו בתחכום ופיקח על השפעתם של גורמים אחדים שבדרך כלל משפיעים, לבדם או בצירופים שונים, על השלת מאסר. למרות זאת, הוא לא הצליח לבודד גורם אחד שיהיה בו כדי להסביר את ההבדלים שהוצגו. תוצאות הבדיקה של הגורם הבודד - קיומן של הרשעות קודמות או היעדרן מופיעות כאמור בלוח 2.

השפעת ייצוגו של נאשם בשעת הדיון על מעצר כבר הוזכרה. השפעה נוספת היא על הזמן שהשופט (החייב להחליט החלטות רבות בישיבה אחת), מקדיש לעניינו. בדיקה שנערכה בבית משפט בישראל הראתה שהשופט מייחד לעניין זמן רב יותר כאשר את החשוד מייצג סנגור. אך יש לזכור, שחשוד מחוסר אמצעים יתקשה לשכור את שירותיו של עורך דין. לפיכך, ההשתייכות למעמדות הסוציו-אקונומיים הנמוכים עלולה להשפיע לרעה על החלטות המעצר ובבוא העת על סיכוייו של הנאשם להישפט למאסר. מגמה זו אמורה להשתנות בעתיד עם הקמת הסנגוריה הציבורית.

ד. בתי המשפט

במחקרים רבים נבדקו הגורמים שמשפיעים על החלטתם של שופטים ועל הפערים בין החלטותיו של שופט לשופט. באחד המחקרים המוקדמים, נבדקו כל פסקי הדין – כ-7,000 במספר – שפסקו שישה שופטים בבית משפט אחד במשך עשר שנים. במחקר נמצאו הבדלים גדולים בשימוש במאסר אצל שופטים שונים: מ-33% מכלל הנאשמים שנשפטו אצל שופט אחד, ועד 57% מהנאשמים שנשפטו אצל אחר. גם מחקרו של שוהם (1963) בישראל מצא הבדלים דומים בין גזרי הדין של שמונה שופטים: השופט המקל ביותר שלח למאסר 24% מהנשפטים בפניו, ואילו המחמיר ביותר שלח למאסר 53% מהנשפטים. המחקר מצא טווח פערים שונה בעבירות שונות. כך, למשל, הטווח בגזרי הדין שפסקו מאסר בעבירות נגד האדם היה מ-10% ועד 90%. בהיעדר נתונים נוספים ניתן רק לשער שהבדלים אלה משקפים את תפיסת השופטים השונים את תפקיד העונש ואת החומרה של העבירות השונות, ואת השקפתם על יעילות המאסר ותפיסת עולמם.

כאשר בוחנים את מי מענישים ועל מה, חייבים גם לבחון גורמים הקשורים בעבריו. הכוונה אינה להערכה המשפטית, האובייקטיבית של חומרת העבירה ונסיבותיה, אלא לגורמים שאינם כלולים בחוק ושאינם להשפיע על צורת העונש ועל חומרתו. הגורמים העיקריים הם מינו של העבריין, גילו, מעמדו הסוציו-אקונומי, מוצאו האתני והשתייכותו העדתית. ראו את הדיון שלהלן.

גיל: רווחת הדעה שעבריינים צעירים זוכים לכאורה ביחס סלחני בבתי המשפט, כי הם מעוררים רגש אבהי אצל השופט. באותה מידה ניתן גם לשער ששופטים עשויים להזדהות עם נאשמים הקרובים יותר לגילם הם, להבין אותם היטב ולהטיב עמם, יותר מאשר עם נאשמים צעירים השונים מהם בהתנהגותם ובערכיהם.

אין במחקרים כדי להצביע על קיום קשר ברור בין גיל הנאשמים ובין יחס השופטים אליהם. אמנם, במחקר אמריקני אחד נמצא ששופטים החמירו בדינם של נאשמים צעירים, אך בנייתו נוסף של הממצאים, נמצא שהשופטים הושפעו מדפוסי ההתנהגות העבריינית המאפיינים את בני קבוצת הגיל המובאים למשפט, אך הגיל כשלעצמו היה חסר משמעות. במחקר אחר לא נמצא מתאם בין חומרת הענישה לבין גיל העבריינים. לעומת זאת, במחקר רב-היקף שנערך בקנדה, נמצא כי צעירים זכו ליחס סלחני כשנקבע סוג העונש, אך משנקבע להם עונש מאסר, הגיל לא השפיע על תקופת הכליאה. בדומה, גם במחקר בישראל נמצאו סימנים של גישה לקולא כלפי צעירים, אך ההבדלים לא היו מובהקים.

בנוגע למין הנאשם, קיימות שתי הנחות אשר לענישת נשים. לפי הנחה אחת, שופטים מתייחסים לנשים לקולא בגלל גילוי רגשות אביריים כלפיהן. לפי ההנחה השנייה, שופטים עלולים להחמיר בעונשן של נשים משום שמעשיהן הפליליים הרסו את דימוי הסטריאוטיפי של האישה כיצור עדין וקונפורמי. ממצאי המחקרים שבדקו את שתי ההנחות הללו אינם חד-משמעיים. אחדים מצאו שבתי משפט הקלו בעונשן של נשים לעומת לגברים, ולעומתם מחקרים אחרים לא מצאו אישור לכך. מעמד סוציו-אקונומי: האם בני המעמדות הסוציו-אקונומיים הנמוכים נענשים יותר מאשר הנמנים עם המעמדות הגבוהים יותר? ממצאי המחקרים שבדקו את המדדים האלה אינם מספקים תשובות חד-משמעיות. היו שמצאו שקיימת אפליה בענישה של בני מעמד מסוים, ואילו אחרים לא מצאו זאת. נגל מצא הבדלים בשפיטה על יסוד האמצעים הכספיים העומדים לרשות הנאשם כמדד של מעמד חברתי. הוא הראה שעניים נשפטים למאסר יותר מבעלי אמצעים. "עני" הוגדר במחקרו כמי שבית המשפט קבע שהוא מחוסר אמצעים, עד כי אין ידו משגת לשכור שרותי עורך דין פרטי והוא זכאי לסנגור על חשבון המדינה. מדגמו של נגל כלל 3,000 מקרים; כולם הואשמו בגניבה רבתי או בתקיפה חמורה. בנייתו הסטטיסטית של תוצאות מחקרו היה פיקוח גם על סוג העבירה וגם על עברם הפלילי של הנאשמים. לוח 3 מראה כמה מממצאיו.

לוח 3

פערים בשפיטה בבתי משפט בארצות הברית על רקע מעמדם החברתי של הנאשמים

ללא עבר פלילי		פרטי הנאשמים		
לא עניים	עניים	לא עניים	עניים	
52	62	15	23	שיעור הנאשמים שנשפטו למאסר בפועל, באחוזים

(הנתונים מבוססים על נגל, 1967, לוח 7, ע' 1304)

אחת האפשרויות לפירוש הפערים שמצא נגל היא שלמעמד החברתי הנמוך של הנאשמים העניים הייתה השפעה עקיפה על גזרי הדין. הם נאלצו, כזכור, להסתפק בשרותי הסעד המשפטי מטעם המדינה. ייתכן שעומס התיקים של סנגורים אלה, רמתם המקצועית או חוסר המוטיבציה שלהם הם שהביאו לתוצאה המתוארת. מכל מקום, ממצאי מחקר זה נראה שהעני נענש יותר.

החוקרים מתקשים לקבוע האם יש אפליה, כי "יש, יחסית, מעט שונות במעמדם הסוציו-אקונומי של נאשמים המואשמים בעבירות דומות", לשון אחרת, קשה למצוא אפליה כזאת כלפי עבריינים שנשפטו על עבירות כמו התפרצות, גניבת מכונית או קטטות, כי מרבית העבריינים מסוג זה משתייכים למעמד הנמוך. בדומה, קשה למצוא אפליה מעמדית בשפיטת מועלים ומבצעי מעשי רמייה בעסקי מניות, כי מרביתם הם בני המעמד הבינוני והבינוני-הגבוה.

הראיות לאפליה בשפיטה על רקע מעמד חברתי אינן ברורות וחד-משמעיות וחלקן נסיבתיות. אם קרוב לשליש מאוכלוסיית בתי הסוהר בארץ נשפט על עבירות רכוש שבוצעו בדרך בוטה (הכוונה להתפרצויות, לשוד ולגניבות), אך פחות מ-5% נשפט על עבירות רכוש שבוצעו בדרכים מתוחכמות יותר (והכוונה למעשי מרמה, זיוף ושוחד וכן עבירות כלכליות ופיסקאליות), הרי שההסבר שהפער נובע מן ההבדל במספר התיקים משני הסוגים שמגיעים לבתי המשפט הוא חלקי. הסברים אפשריים אחרים הם שבתי המשפט משתמשים יותר בעונש המאסר כלפי עברייני רכוש, דוגמת הפורצים (שרובם, כאמור, באים מהמעמדות הנמוכים) ופחות כלפי עברייני רכוש מתוחכמים יותר (הנמנים לרוב עם המעמד הבינוני). הסברים אחרים לתופעה ניתן למצוא בפעולות הרשויות האחרות בשרשרת אכיפת החוק ולא בהחלטת בתי המשפט. הסבר כזה הוא שחלק ניכר מהתיקים על עבירות מס הכנסה, מס ערך מוסף ומכס (ואפשר שמרביתם) אינם מגיעים כלל לשלב של תביעה ושיפוט, אלא מסתיימים בתשלום כופר.

מוצא אתני: רוב המחקרים בנושא זה נערכו בארצות הברית. לפי אומדן אחד, 4.5% מכלל אוכלוסיית השחורים במדינה זו נמצא בכל עת בבית הסוהר. החשש שמצב זה הוא אולי תולדה של אפליה מעסיק את החברה האמריקנית הליברלית.

כמעט כל המחקרים שנערכו בארצות הברית עד 1969 מצאו הוכחה שאכן קיימת אפליה אתנית מהותית בפסקי הדין בבתי המשפט. אולם באותם מחקרים יש פגמים מתודולוגיים לרוב, משום שהם לא התחשבו בגורמים אחרים שמשפיעים על החמרה בענישה. אופיינית להם ההתעלמות מחומרת העבירה ומעברם הפלילי של הנבדקים כגורמים שהשפיעו על קביעת גזרי הדין. במחקרים המתוחכמים יותר נמצא שכמעט את כל ההבדלים בין גזרי הדין של נאשמים שחורים לעומת נאשמים לבנים ניתן לקשור לשכיחותם הרבה של שחורים בין מבצעי העבירות החמורות. נמצא כי שחורים מבצעים פי 9.8% יותר עבירות שוד מאשר לבנים ופי 6.12% יותר עבירות אלימות חמורות מאשר לבנים. נוסף על כך, נמצא שההחמרה היחסית בשפיטת נאשמים שחורים נובעת גם מעברם הפלילי העשיר של עבריינים אלה. יחד עם זאת, ייתכן שההבדלים בין גזרי הדין של נאשמים שחורים ונאשמים לבנים קשורים לאיכות הסנגור שהם יכולים להעמיד, ליכולתם להצביע על מקום עבודה קבוע, ולאפשרויותיהם להפקיד את הסכומים הדרושים לשחרור בערובה. דוח "האקדמיה הלאומית למדעים בארצות הברית", שסקר את הידוע בנושא, מסכם כך:

המחקרים שנסקרו מרמזים לכך שגורמים אחרים מאשר אפליה אתנית גורמים ליחס הבלתי פרופורציוני של שחורים בבתי הסוהר בארצות הברית. עם זאת, אפליה בשפיטה עלולה להשפיע באזורים אחדים, לגבי עבירות מסוימות או בהחלטותיהם של שופטים אחדים.

(Blumstein et al., 1983, p. 13)

בישראל, הדעות חלוקות. יש שטענו כי נמצאה זיקה כלשהי בין מוצא אתני (יהודים וערבים) לבין חומרת גזרי הדין. ויש שמצאו את ההיפך. יחד עם זאת, במחקר אחד נמצא שבהיעדר המלצה להעמדה במבחן, בתי משפט נוטים להשתמש במאסר בפועל כלפי נאשמים ערבים מאשר כלפי נאשמים יהודים.

מוצא אתני: עד לפני כעשרים שנה, כמעט שלא נחקרה השאלה אם מוצא אתני משפיע על החלטות בתי המשפט בישראל. במחקר מצומצם אחד שבחן רק את ההתייחסות אל נאשמים שעברו סוג אחד של עבירות, לא נמצא הבדל בעל משמעות סטטיסטית בין גזרי הדין שהוטלו בשל עבירה זהה על נאשמים יוצאי עדות אשכנז, לבין יוצאי עדות המזרח.

ה. שירותי המבחן

אחד התפקידים החשובים של קציני המבחן הוא הכנת דוח פסיכו-סוציאלי (הקרוי בחוק בישראל "תסקיר"), על נאשמים שהופנו על ידי בית המשפט. התסקיר מוגש לשופט לפני שהלה מחליט על גזר הדין. קצין המבחן שמחבר את התסקיר חייב להתייחס לאפשרות להעמדתו של הנאשם במבחן. הוא רשאי גם להמליץ על אמצעים עונשיים מסוגים אחרים. המלצת קצין המבחן משפיעה רבות על גזרי הדין. שיעור ההתאמה בין ההמלצה להעמדה במבחן לבין החלטותיהם של השופטים בנושא מגיע בישראל ל-84% במוצע בבתי המשפט המחוזיים ולכמעט 90% בבתי משפט השלום.

מרבית קציני המבחן הם עובדים סוציאליים בהכשרתם המקצועית הפורמאלית והם פועלים לפי האתוסים המקצועיים של עבודתם. אלה מכינים אותם לסובלנות כלפי השונה ולאובייקטיביות בקבלת החלטותיהם ללא דעות קדומות. למרות זאת, נמצאה בארצות הברית עדות מחקרית שהיו מקרים ספורים שהמלצותיהם של קציני מבחן הטו את גזרי הדין של שופטים לכיוון של אפליה לרעה של מיעוט אתני. מחקר אמריקני נוסף מצא הטיה דומה גם כלפי נאשמים הנמנים עם המעמד הסוציו-אקונומי הנמוך וגם כלפי נאשמים שחורים.

במחקר בישראל הושו המלצות שהגישו קציני מבחן על נאשמים ערבים עם ההמלצות שהגישו על נאשמים יהודים. נמצא שם, שגם לאחר נטרול השפעת חומרת העבירה והעבר הפלילי, נטו קציני המבחן להמליץ פחות על העמדתם במבחן של נאשמים ערבים, כתחליף לעונש בפועל. קציני המבחן של הנאשמים הערבים היו גם הם ערבים. עורכי המחקר פירשו את התופעה כנובעת משמרנותם היתרה של קציני המבחן הערבים, המגלים פחות סובלנות כלפי הסוטה בהתנהגותו מאשר עמיתיהם היהודים.

שיעורי פשיעה, אפליה וסטטיסטיקה: הסטטיסטיקה על היקף הפשיעה היא מקור המידע העיקרי על ריבוי הפשיעה בקרב המעמד סוציו-אקונומי נמוך ועל אופי הפשעים של בני מעמד זה. לפי מקור זה, בני קבוצות אלה נעצרים יותר על ידי המשטרה בחשד של מעורבות בעבירה (Braithwaite 1981), ונשלחים יותר לבית הסוהר כאשר עניינם מגיע לבית המשפט. הם גם בעלי עבר פלילי עשיר יותר. נתון זה חשוב כיוון שאנשים המוכרים כבעלי עבר פלילי עשיר, שכבר ריצו עונשי מאסר, נחשדים ונעצרים יותר על ידי המשטרה כי הם תואמים את הסטריאוטיפ ששוטרים מפתחים על חשודים בביצוע עבירה. סיכוייו של בעל עבר פלילי שריצה עונשי מאסר קודמים להישפט למאסר גדולים יותר.

הסבר אחד לנתונים המובאים בסטטיסטיקה הרשמית הוא שבני המעמדות הנמוכים שנמנים איתם בני מיעוטים אתניים, ובארצות הגירה גם בני קבוצות מסוימות של מהגרים – אכן מבצעים יותר עבירות. חוקר אחד אפילו הרהיב עוז ובחן שמא קיימת אצלם נטייה לכך.

כבר הסברנו מדוע התמונה שמציגה הסטטיסטיקה הרשמית היא מסולפת. דרך חלופית לקבל תמונה על פעילות פלילית, היקפה ומבצעה היא שיטת סקרי דיווח עצמי. לפי שיטה זו, הנתונים אינם מגיעים רק מאותם המוכרים למשטרה אלא מכל שכבות האוכלוסייה, בעזרת אנשים תשובותיהם לשאלות רלוונטיות בתנאים של אנונימיות מובטחת.

בסקרים אלה מתקבלת תמונה שונה מזו המתקבלת מהסטטיסטיקה הפלילית הרשמית. מתברר שפעילות עבריינית מתקיימת בכל שכבות האוכלוסייה, ללא הבדל מעמדות. בסקר אחד, שנערך בסקנדינביה, אף נמצא ששיעור ביצוע עבירות בקרב בני המעמדות הגבוהים היה רב יותר מבקרב בני המעמדות הנמוכים, אף כי העבירות היו חמורות פחות. ממצא זה של החוקר הנורבגי לא היה חד-פעמי, אלא הראה נטייה עקבית לאורך זמן.

אולם הסקר הסקנדינבי הוא היוצא מן הכלל, ומרבית הסקרים מספקים עדות לכך שהפעילות הפלילית אכן תדירה וחמורה יותר בקרב המעמדות הנמוכים. פירוש הדבר הוא שמערכת אכיפת החוק מגלה את אותם עבריינים שמתמידים בעיסוקם העברייני, שהוא לרוב חמור יותר, ומטפלת בהם בצורה אינטנסיבית יותר. דרך פעולה זו אינה מקרית ואינה נובעת משרירות לב, אלא מייצגת קבלת החלטה מודעת המבוססת על מדיניות אכיפת החוק, הנקבעת על ידי כל מרכיבי המערכת.

מחקרים שנערכו מטעם "המרכז לחקר פשיעה משפט וחברה" באוניברסיטת חיפה על יחס המערכת המשפטית כלפי ערבים הצביעו על כך שככלל, סיכויי הסגירה של תיק של יהודי גדולים רק במעט (42%) מסכויי הסגירה של תיק של ערבי (39%). השוואת ההסתברות המנובאת של סגירת תיקים מגלה הבדלים כמעט אפסיים, אולם הבדלים אלו הם תמיד לרעת ערבים. ההסתברות של ערבי להיות מורשע גבוהה יותר מזו של יהודי, וזאת בכל קטגוריה של רקע עברייני ובכל סוגי העבירות. ככלל, 53% מכלל התיקים כנגד יהודים שהגיעו לכלל סיום בבית המשפט הסתיימו בהרשעה, לעומת 61% מתיקי הערבים (שם). בנוגע לעונשי מאסר, בכל מקרי העבירות האלימות, קיימת הסתברות גדולה יותר להטלת עונש מאסר על מורשעים ערבים. פערים אלו מגיעים לשיעור של עד פי שניים לעומת יהודים. כמו כן, החוקרים מצאו שככל שההליך הפלילי מתקדם, הפער בין יהודים לערבים גדל והוא תמיד לרעת הערבים. בעוד שבשלב סגירת התיקים, קיימים פערים קטנים בין יהודים לערבים בהסתברות לסגירת תיקים, קיימת מגמה ברורה של גידול בפערים אלה בשלבי ההרשעה וגזר הדין.

מחקרן של רינה בוגוש ורחל דון יחיא דן באפליית נשים בבתי משפט בישראל (2000). החוקרות מצאו שרק 3.2% (27 מקרים) מכלל הנאשמים בעבירות חמורות מהסוג שנסקר במחקר (מעל חמש שנות מאסר) במהלך שנות המחקר (1988 ו-1993) היו נשים. לא נמצאה התנהגות "אבירית" או פטרנליסטית של בית המשפט כלפי נשים. בתחום ההרשעה, ככלל, נשים אינן מזוכות בדין יותר מגברים (שיעור הרשעת נשים הוא 89% לעומת שיעור הרשעה של 88% לגברים). ההבדל היחיד שנמצא היה שנשים שזוכו בדין תמיד זוכו זיכוי מוחלט, ואילו גברים זוכו גם מחמת הספק. תקופת המאסר שנגזרת על נשים המורשעות בעבירות כלפי חיי אדם קצרה ב-50 חודשים מהתקופה המקבילה לגברים. נתונים אלו מעידים לדעת החוקרות על יחס מועדף לנשים נאשמות. החוקרות סוברות שיתכן שמדיניות ענישה שונה כלפי נשים מוצדקת לאור מספרן הנמוך של הנשים המעורבות בעבירות אלו והיעדר הצורך להתחשב בגורם ההרתעה בזמן מתן גזר הדין. כמו כן, נמצא שכאשר הקורבן היא אישה, פחות מורשעים נידונים למאסר בפועל, לעומת כאשר הקורבן הוא גבר. בייחוד בעבירות כלפי חיי אדם, אחוז גבוה יותר של עבריינים הורשעו ללא עונש מאסר, כאשר הקורבן היה אישה ולא גבר (26% לעומת 6%).

פרק 5: מטרת הענישה - נקם ותגמול

נקם

הנקם, הרצון לפגוע במזיק, הוא אחת התחושות האנושיות החזקות ביותר, והוא ידוע מקדמת דנא. לפיכך רבות הן ההתנהגויות האנושיות הנוגעות לתחושה זו, ובהן טקסים והסדרים חברתיים שיידונו בהמשך.

הרצון לנקם הוא רגש אינסטינקטיבי, קמאי ובלתי רציונלי, בעקבות תחושה סובייקטיבית של פגיעה או נזק. זוהי תגובתו אופיינית לפרט או לכלל המבקשים לתת סיפוק לניזוק ולקורבן. בדרך כלל זוהי תשובה בעלת עוצמה חזקה ובלתי פרופורציונית לנזק המקורי. הנקם הוא לרוב שרירותי ואינו ממוסד בכללים מוקדמים ההולמים את הנזק.

בעולם המקראי אנו מתוודעים לעתים לביטויים בעלי אופי נקמני: עונש קיבוצי אלים החל על כל הגברים והנשים בשל חטאם של אחדים. דוגמה מובהקת מצויה בעונש שהטילו אחיהם של דינה על כל זכר ממשפחתו של האיש שאנס את אחותם. אירוע זה "מעלה את הסוגיה במונחים האנושיים החמורים ביותר" (דרשוביץ, 2003, ע' 110). בסיפור מקראי זה (בראשית לד: א-לא), לאחר האונס האכזרי של דינה בידי שכם בן-חמור החיווי, פונה הלה לבני משפחתה בבקשה לקחת לו אותה לאישה. אחיה מפתים את הגברים בני שבטו לעבור ברית מילה, בטענה שלא יוכלו להשיא את אחותם לערל. לאחר מכן, מנצלים אחיה של דינה את חולשתם, רוצחים אותם בדם קר ולוקחים את ילדיהם, נשיהם ורכושם. אף על פי שרק שניים מן האחים, שמעון ולוי, הורגים במו ידיהם, אין ספק שניתן למצוא בתגובה זו ביטוי לנקמת דם משוללת פרופורציות ביחס לחומרת העבירה המקורית והנזק שגרמה.

הנקם היה אחת מהצורות הקדומות ביותר של תגובה אנושית על פגיעה באדם וברכוש. בחברות שבטיות ובחברות קדומות, כופר הנפש וכופר הרכוש באו כפיצוי כספי במקומה של הנקמה הפרטית, וזאת משום שראשי השבטים תפסו את הנקמה הפרטית כפעילות שעלולה לסכן את שלום הציבור. נקמה פרטית עלולה הרי להוביל לנקמה נגדית, ובכך ליצור הסלמה שתוביל להרס. בחברות מספר אולצו הניצים להסכים לתשלום כופר. באותן חברות פגיעתו של העבריין בכללי החברה, עוררה יותר תימהון ורחמים, מאשר סלידה או זעם ציבורי (Malinowski, 1964). החברה התערבה בעיקר בשל החשש מסכסוך בין יחידים, שעלול לגרום לחיכוכים בלתי פוסקים שיפריעו למהלכם התקין של החיים. המאמץ למנוע נקמת דם נעשה משום שזו עלולה הייתה להחליש את החברה בעקבות הקטנת מספר לוחמיה וציידיה, וליצוק תחושה של היעדר ביטחון לא רק בקרב הצדדים המעורבים בסכסוך, אלא בחברה כולה.

בחברות קדומות לא תמיד הייתה סמכות מוסכמת לניהול הצדק ולאכיפת החוק. לעומת זאת היו מנגנוני ביטחון מניעתיים, ובהם הקרבת קורבנות – מוחשית או סימבולית – כאשר שליטה עצמית לא הניבה תוצאות חיוביות. הקרבת הקורבנות ספקה מעין שחרור רגשי זמני, שניתב את הזעם מהצד הפוגע אל החיה שנבחרה כשעיר לעזאזל. לפיכך לא מקרה הוא שמנהג הקרבת הקורבנות מצטמצם בחברות שבהן יש מערכת משפטית ממוסדת, כמו ביוון וברומא העתיקות. בדומה, גם הדת, הפולחן והליכי הטפת המוסר נועדו לרסן תוקפנות נקמנית.

בעולם הקדמון אפוא קורבן של בעל חיים, או אפילו קורבן אדם, נועד לרסן את יצר הנקמה ובעיקר למנוע סכסוכים במשפחה ובקהילה. דוגמה יפה להקרבת אישה כדי למנוע שפיכות דמים נמצאת בסיפור האישי של מוח'תר מאי, צעירה פקיסטנית ששרדה מעשה אונס שעשו בה חברי שבט יריב, ובספרה היא חושפת דפוסיים דומים שנעשים בחברות שבטיות בימינו (מוח'תר, 2006).

עם זאת, רגש הנקם אינו נעלם תמיד. דרך אחת להתמודד עמו הייתה להעניק היתר לנקמה במקרים של שפיכות דם. במקרים אלה, נקמת הדם הייתה לגאולת דם: המתת הרוצח על ידי משפחת הנפגע לא רק שהותרה, אלא שלעתים נתפסה כמצווה מחייבת, כל עוד נשמרה בתוך הגבולות שהותוו ולא הובילה לאלומות חוזרת ונשנית. התורה, למשל, הכירה ברצונו של הנפגע לנקום, "כי יחם לבבו" (דברים יט: ו), אך יחד עם זאת, המגמה להגביל את הנקמה הייתה ברורה. אם ההמתה קרתה בשגגה, ערי מקלט ספקו הגנה לממית, שאליהן יכול היה לנוס "וחי" (שם: ה). אף על פי שמסופר בתורה על מקרים של מעשי נקם בעקבות פגיעה (בראשית ד: כג-כד), או אונס (שם, לד: כה-כו), חוקי התורה מגבילים את הרשות לנקום – אפילו רצח בזדון ובכוונה תחילה (במדבר לה: כ-כא) באמצעות כלי קטלני (שם: טז) וקובעים כי רשות כזו עשויה להינתן רק לאחר משפט לפני העדה (שם: יב). שרידים של נוהג הנקמה הפרטית נשתמרו עד לזמנים מודרניים. עימותי דו-קרב (duel) היו מקובלים בחברה האבירית ועד לשלהי המאה התשע עשרה. הדו-קרב נערך בעיקר בקרב המעמדות הגבוהים, והיה כפוף לכללי התנהגות נוקשים ביותר.

נקמת הדם, הגם שהיא אסורה לפי חוק כיום, נותרה כנורמה חברתית בקרב קבוצות תרבותיות אחדות בדרום אירופה, המזרח התיכון ובאגן הים התיכון. סיפור הרקע של "רומיאו ויוליה" מאת שייקספיר, למשל, מבוסס על סכסוך דמים ממושך בין משפחות, המכונה באנגלית "feud" ובאיטלקית "faida". בדומה לכך, בחברה הבדואית, התנהגותו של מי שסטה מהנורמות החברתיות עלולה לגרום לנקמת דם בקרוב משפחתו עד בן דוד מדרגה חמישית (גינת, 2000). גינת מצא שהבסיס החברתי לנקמת דם הוא קבוצת המוצא: קרובים זכרים ממשפחת האב בהיקף של חמישה דורות (שם, ע' 27). שני חוקי יסוד חברתיים מאפשרים את נקמת הדם: עזרה הדדית ושותפות באחריות הקיבוצית בסכסוכי דמים. לפיכך לא מן הנמנע שבמקרים רבים נוצר ריב בשל סכסוך, ובעקבותיו מתחוללת שרשרת רציחות הדדיות בזו אחר זו. בחברה הבדואית לא מתנקמים תמיד באיש שרצח. הנרצח הבא עלול להיות כל חבר בקבוצת הערבות ההדדית של הרוצח, גם אם הוא חף מכל פשע ולא השתתף בסכסוך הראשוני. למעשה, רציחתו היא נקם בשם האחריות הקיבוצית, המבוססת לעתים על קשרי דם.

אם ההורג וקורבנו משתייכים לאותה קבוצת ערבות הדדית, תנסה הקבוצה ליישב את המשבר תוך פגיעה מזערית בשגרת החיים, ויופעלו לחצים על הצד הפוגע שלא לבקש נקמת דם. אם הצד הנפגע מחליט שלא לנקום, הסכסוך נפתר בעזרת הגליית ההורג. לאחר שהוגלה, מגייס המוגלה את שירותו של גורם מתווך, כדי שייסע לו לקצר את תקופת גלותו.

דוגמה נוספת לנקמה היא עשיית דין נגד שחורים בדרום ארצות הברית, שנעשו בידי פעילים גזעניים או בידי ההמון הלבן, ונמשכו עד שנות החמישים של המאה העשרים.

כיום, ביטויים נקמניים ניכרים במעורבות היתר של הציבור בציד פדופילים באנגליה ובארצות הברית בשני העשורים האחרונים של המאה העשרים. יחידים וקבוצות שהחליטו לקחת את החוק לידיים שרפו בתים ואף גרמו למותם של חפים מפשע בגלל טעויות בזיהוי.

לחברה אפוא תגובה דו-ערכית לנקם ולמעשי נקם פרטיים. מחד גיסא, האדם מבקש את סיפוק הנקמה, אך מאידך גיסא, הוא חש כי היא פסולה וכי הוא עלול להיענש על מתן פורקן לרגשותיו הבלתי מרוסנים. בספרות ובדרמה אנו מוצאים ביטויים רבים של עמדה דו-ערכית זו כלפי הנקם. בטרגדיה היוונית, אורסטס חש חובה לנקום את רצח אביו אגמנון. אולם הוא לא תוגמל על שמילא את חובתו, אלא נענש והשתגע. המלט השייקספירי יכול היה להרוג את דודו קלאודיוס שעה שהתפלל, אך נמנע מלנצל הזדמנות זו, שמא מותו של קלאודיוס בשעת התפילה יבטיח את מקומו בגן העדן. תחת זאת המלט המית את דודו בנסיבות שיש בן לשלוח את נשמתו שאולה, ובכך נקמתו. שרשרת הרציחות והנקמות המשיכה והמלט עצמו הורעל למוות.

הצורך לתקן מיני עוולות, אם כן, הוא מאבני היסוד של התרבות הקדומה והמודרנית. אנו מגלים לכך ביטויים רבים גם בתרבות הפופולארית המודרנית: המערב הפרוע במאה התשע עשרה, צידי הנאצים במאה העשרים (בר-זהר, 1991), וגיבורי תרבות המגלים דפוסים נקמניים, ובהם רובין הוד, ג'סי ג'יימס, סופרמן או גיבורות הסרט "תלמה ולואיז".

התגמול

אחת הדרכים שבהן התמודדה החברה האנושית עם המטען הרגשי השלילי של הנקם היא התגמול (retribution). ההנחה הבסיסית היא שבתהליך התפתחותה, החברה האנושית מעולם לא שללה רגש חזק של נקמה, אלא בקשה לתת לו לגיטימציה במסגרת פורמאלית ומרוסנת. בכך, הגבילה החברה את ביטוי וצמצמה את הנזק שהוא עלול לגרום. מטרת התגמול בענישה היא להוציא מידי הפרט את הזכות לנקמה אישית ולהפקידה בידי מוסדות חברתיים שהוקמו לצורך זה. מוסדות אלה, ובהן מערכת אכיפת החוק של המדינה המודרנית, שומרים (גם אם לא תמיד בהצלחה) על הכלל ש"אסור לקחת את החוק לידיים". על מוסדות אלה הוטלה החובה לקבוע כללים שלפיהם ייענש העבריין, והוא בלבד, בדיוק כפי שמגיע לו לפי עקרון הגמול הצודק (just desert). לפיכך מנגנון זה שונה מנקמת דם ומנקמה פרטית, שהן תגובות רגשיות משוללות פרופורציה למידת הנזק. התגמול הפורמאלי אמור להטיל עונשים שיספקו את רגש הנקם של הנפגע, אך ימנעו ממנו לעשות דין לעצמו.

יש מי שרואה בהגבלות זכויות הנקם ובהסדרתם בחוק את ראשיתו של המשפט הפלילי. יש שמוסיפים וטוענים שבעונש זה יש מרכיב הומאני: העבריין נתפס כאחראי למעשיו, ולכן הוא חייב, ואף זכאי, לקבל את העונש

בזמן שלאחר הטלת העונש. התגמול מכוון לאחור, לעבר, אל המעשה שנעשה; התגמול שוקל את חומרת העונש כנגד חומרת הנזק של המעשה. לכן, יש הסבורים שהעונש התגמולי הוא העונש ה"טהור" ביותר: מגמתו היא להעניש בלבד ולגרום סבל במידה שהצדק דורש. "בתפיסה התגמולית יש אמונה בחובה להעניש. לאלה שמבצעים פשעים מגיע עונש ממש כפי שמי שביצעו עוולות אזרחיות צריכים לשלם על הנזקים".

את סימני ההיכר של העונש התגמולי ניתן להגדיר כדלהלן:

- א. עונש שהוטל הוא מעין תגובה רגשית שלילית וביטוי גנאי כלפי התנהגותו של העבריין.
- ב. העונש מכוון לעבר, אל העבירה שנעברה.
- ג. אין לעונש כל כוונה להביא לשינוי בהתנהגותו של העבריין או בהתנהגותם של עבריינים בכוח.
- ד. העונש מדגיש את אשמתו המוסרית של העבריין, כפי שזו השתקפה בעבירתו;
- ה. טיבו של העונש ומידתו נקבעים על ידי הערכה אובייקטיבית של חומרת העבירה. על העונש להיות שקול לחומרת העבירה.

מקורותיו ההיסטוריים והפילוסופיים של התגמול

עקרון התגמול הוא עתיק יומין. הוא נזכר לראשונה באוסף הבבלי של "חוקי חמורבי", שם נאמר, "איש כי ישחת את עין רעהו, עינו תושחת. איש כי יכה אישה הרה... ואם מתה האישה הזאת, מות תומת בתו של המכה". גם במקרא עלו עקרונות דומים, ונראה שאין חולקים שעונשו של רוצח לפי התורה היה תגמולי, "שופך דם האדם, באדם דמו ישפך" (בראשית ט: ו). הפסוק המצוטט ביותר בהקשר זה הוא כמובן "עין תחת עין, שן תחת שן, יד תחת יד, רגל תחת רגל" (שמות כא: כד), אף על פי שהתלמוד מפרש פסוק זה כתשלום פיצוי (ממון) לנפגע לפי ערך העין. מחד גיסא, לדעת השופט חיים כהן, היהדות העריכה את הצדק המוחלט, כפי שמצווה אלוהים ולפי עקרונות התורה של ענישה זהה לכל פגיעה. מאידך גיסא, דומה שהדת היהודית הכירה בקשוי ליישם ציוויים אלה, ולכן הציעה ענישה שוות ערך כסף. עונש תגמולי זהה אינו מתאפשר הרי הלכה למעשה, ואף עלול לגרום לעוול נוסף. לא ניתן, למשל, לשדוד שודד בעונש על מעשה שוד. כמו כן, השאיפה התגמולית לצדק מוחלט עלולה לגרום לאי-צדק מוחלט. האם יהיה זה צודק ליישם את הציווי התגמולי המוחלט שמופיע בחוקי חמורבי, שאם דרסת את בת שכניך, בתך תידרס? האם חובה על חפים מפשע לסבול כדי להשיב תחושה של צדק מוחלט?

בדומה לחוקי התורה, גם בחוק הרומי הקדום "חוק שניים עשר הלוחות" (The Law of the Twelve Tables), יש התייחסות לענישה מסוג עין תחת עין, הנקראת בלטינית "lex talionis" או "talio", ומכאן המונח "retaliation", תגמול באנגלית. גם ברומא לא ניתן תמיד תגמול זהה: "היה ואדם פוגע באיבר של חברו ולא מגיע להסדר, פיוס, או השלמה עמו, רק אז מופעל הטאליו" (סעיף שביעי בשנים עשר הלוחות).

עקרונות מקראיים ורומיים אלה השפיעו על העולם הנוצרי באירופה, לאורך מאות שנים. בעת המודרנית, התחזקו הרעיונות התגמוליים כתגובה לענישה חסרת הרסן של ימי הביניים והרנסנס.

כפי שצינו בקצרה בפרק הראשון, צ'זארה בקריה, הסופר והפילוסוף האיטלקי, וכן בנטהם ומיל ועוד פעילי רפורמת הענישה בתקופת ההשכלה במאה השמונה עשרה היו בין הראשונים שהציעו ענישה עם מרכיב תגמולי. בקריה ביקר את החוקים שקבעו עונשים בגלל שיקולים רגשיים או גחמות שרירותיות. הוא הכיר בצורך לעשות שימוש בהנחיותיו של חוקר אובייקטיבי שמבין בטבע האדם וידע להמליץ על עונש נכון, מתאים, מרוסן ופרופורציוני לעבירה. עונש כזה יבטיח כאב סביר, שלא יפגע בעקרון התועלת. עבור בקריה החוק הוא אמנה חברתית שכל האזרחים בחברה נתונה שותפים לה. כדי למנוע הגזמות שרירותיות, שהיו אופייניות לפני תקופת ההשכלה, על החוק להיות ודאי ומוכר לכול, להגביל את שיקול הדעת של השופטים, ולנטרל את השפעותיהם של שלטונות רודניים. הכרת החוק הופכת, אם כך, לזכותו של כל אזרח. החוק, שעליו להתקיים על בסיס אזרחי-חילוני, לא צריך להפגין את כוחו בצורה מוגזמת וחסרת פרופורציות לעבירה. "כדי שישג העונש את מטרותיו, על הרוע שהוא גורם להיות שקול לרווח שהאדם הפיק מפשעתו".

גם הפילוסוף עמנואל קאנט נקט עמדה תגמולית, אך היה רחוק מהתועלתיות נוסח בקריה. הוא גרס שלעולם אין להטיל עונש כאמצעי העשוי לקדם תועלת כלשהי לחברה או לעברייני; הסיבה היחידה המצדיקה ענישה היא שהעברייני ראוי לעונש, כיוון שעונש הינו "ציווי מוחלט" (קטגורי). על כל עברייני לקבל את הראוי לו לפי עבירתו. כאשר חברה אנושית כלשהי אינה פועלת לפי חובה זו, היא הופכת שותפתו של העברייני בהפרת כללי הצדק. יתר על כן, "אין להפעיל ענישה כאמצעי להשגת רווח לחברה וגם לחברה האזרחית. יש להפעילה רק מכיוון שהפרט ביצע פשע".

גם גיאורג הגל תמך בעיקרון התגמול בלי סייג, אך הציע ביסוס פילוסופי שונה מזה של קאנט. עבירה, לדעתו, היא רע השולל את הצדק, היסוד החיובי, ומשום כך העונש חייב לשלול את העבירה ולאזן את המשוואה המוסרית-מתמטית של הצדק החברתי. י. הגל ראה את העונש כזכותו של הפושע. הוא הצדיק את דרכי הענישה כדבר המתחייב מעקרון התגמול, ושלל כל גישה תועלתית אליהן. בדומה לקאנט, גם הגל סבר שהענישה חייבת להיות מכוונת אל העבר, אל העבירה שבבר נעברה, ולעולם לא אל העתיד. הגל הדגיש ש"עונש הוא זכותו של הפושע... פשיעתו היא שלילת זכות. ענישה היא שלילת השלילה, ולכן היא בעצם זכות שנאכפת באמצעות הפושע עצמו" (ע' 69). בדומה לקודמיו, הגל היה ער לכך שקשה ליישם עונש זהה על כל העבירות, ולכן תמך בפיצוי שווה ערך, כספית וערכית, לחומרת העבירה.

טיעונים בעד התגמול

- א. העונש התגמולי נוגע רק לעבירה ולא לעברייין, ומדריך את האזרח ואת העברייין בכוח מה מותר ומה אסור. כיוון שמידת העונש תואמת את חומרת העבירה, הוא גם מלמד על חומרת האיסור שבהתנהגות מסוימת.
- ב. הפעלת התגמול מבטיחה זיקה הולמת, המקובלת על הציבור, בין העבירה ובין העונש. כיוון שזיקה זו טעונה הוכחה בבית המשפט, התגמול מונע שרירות לב בענישה.
- ג. התגמול נועד להגביל את חומרת העונש, כיוון שהוא דורש רק מידה כנגד מידה ואוסר ענישה יתרה. לפי עקרון התגמול, יש להעניש רק על הנזק הממשי שגרמה העבירה; אין להעניש על הנזק האפשרי שעלול היה להיגרם; אין להעניש על כוונתו המקורית של העברייין, ויש לנתק את העונש מזוהתו של העברייין וממאפייניו (גבר או אישה, שחור או לבן, עשיר או עני), ומהסיכוי שיעבור עבירה בעתיד.
- ד. התגמול מספק את דרישת הציבור לעשיית צדק, ומספק לו ערוץ לביטוי הזעם שמתעורר בעקבות העבירה. בכך, התגמול מונע מצבים שאנשים יעשו לעצמם דין, ויחלישו בכך את שלטון החוק. יתר על כן, לתגמול יש גם יסוד של גנאי ציבורי.

טיעונים נגד התגמול

- א. התגמול הוא עונש לשמו: גרימת סבל במתכוון. מבחינה מוסרית, ניתן להצדיק גרימת סבל כעונש רק כאשר זו נועדה לשרת מטרה חברתית כלשהי. אולם התגמול אינו מתיימר לעשות זאת, ולכן ללא צידוק מוסרי הנובע מתועלת חברתית, ניתן לטעון שהעונש התגמולי אינו מוסרי.
- ב. כוונת התגמול היא להתאים את מידת הסבל שנגרם לעברייין למידת חטאו או אשמתו המוסרית. שופט מסוגל לשקול את חומרת העבירה לפי תוצאותיה, אך האם הוא מסוגל להעריך את מידת האשמה (culpability) של העברייין מבלי להתחשב בגורמים כמו הפיתוי שעמד לפני העברייין, ההזדמנויות הלגיטימיות העומדות לרשותו, והגורמים הסובייקטיביים שמילאו תפקיד בעת ביצוע העבירה? כאשר השופט אינו כולל גורמים כאלה בשיפוטו, ספק אם הערכתו את מידת החומרה של העבירה היא בסיס צודק די הצורך לקביעת מידת העונש.
- ג. ספק אם העיקרון שהעונש התגמולי מוטל בהתחשב בחומרת תוצאות המעשה האסור הוא עיקרון נכון. לפי עיקרון זה, אדם שכייס סוחר מתוך ידיעה שהוא נושא עמו סכום כסף גדול, אך מצא בכיסו רק שקלים אחדים, ייענש בעונש קל בגלל הסכום הפעוט שגנב; כך עונשו של אדם שפגע קשה בקורבן אך לא הצליח להמיתו יהיה קל מעונשו של זה שהצליח להמית את קרבנו. מה קובע כאן? החוויה הבלתי נעימה של הקורבן שנוחר חי או כוונתו של העברייין לקטול את חייו? כמו כן, ספק אם השופט מסוגל לקבוע את מידת העונש לפי הכוונה, משום שאין לשופט כלי שבעזרתו יוכל להעריך זאת. לא תיתכן הערכה אובייקטיבית של העבירה ואף לא הערכה סובייקטיבית. לא נותר אלא להסיק שקביעת עונשים לפי העיקרון של מידה כנגד מידה אינו מוצדק ואינו נכון.
- ד. מקורו של התגמול הוא נקם; התגמול הוא יורשו של הנקם ותחליפו. הנוקם פועל מתוך תשוקה לפגוע במי שפגע; זהו רגש שניתן להבינו, אך אין להשלים עמו. התגמול נועד ליטול מהפרט הנוקם את רשות הענישה הפרטית ולהעביר אותה למוסדות החברה המאורגנת. המטרה הייתה להפוך את ענישת העברייין לפעולה הגיונית ללא הרגשיות שמובילה לנקם. אולם תפקידה של המדינה אינו לספק רגשות, אלא לפעול לטובת הקהילה כולה. המדינה אינה מעורבת בעבירה ובתוצאותיה מבחינה רגשית; ממנה אנו רשאים לצפות לתגובה שקולה ובונה. השוואת העונש לחומרת העבירה אינה ממלאת ציפייה זו. עונש בידי הקורבן הנוקם היה פרימיטיבי, צמא דם, ונועד לספק רגשות גולמיים. למדינה הרציונלית אין רשות לעונש בעונש פרימיטיבי, ועונש לפי עקרון מידה כנגד מידה, כדוגמת רציחת רוצח, הוא עונש כזה. לעונש מסוג זה אין מקום בחברה מתורבתת, שבה המדינה צריכה לעסוק בסיפוק צרכי אזרחיה. את הנקמה יש להשאיר לבורא העולם ככתוב, "לי נקם ושילם" (דברים לב: לה).
- ה. התגמול מתבונן בעבר בעבירה שנעברה. אולם חברה נאורה חייבת להתבונן קדימה אל העתיד. על החברה לשפר את המחר ולא ליישב את חשבון האתמול. על המדינה להשתמש באמצעי הענישה כדי

לשרת את היחידים המרכיבים אותה. מדינה נאורה יכולה לעשות זאת אם הענישה תנוצל למטרות תועלתיות שיופנו לרווחת כולם.

1. מודל תגמולי הוא מודל נטול כל חשיבה אידיאולוגית והוא אינו עוסק בחולאים החברתיים שהביאו לפשיעה, ובהם אי-צדק חברתי, גזענות, היעדר הזדמנויות, הגירה, עוני ועוד. עונש זה מנתק, למעשה, את מערכת המשפט והמחוקק מהמציאות החברתית שהם פועלים בה ואותה עליהם לשרת.

התגמול בימינו

גישת התגמול הייתה נפוצה במאה התשע עשרה, בעיקר בעידן הקלאסי של הקרימינולוגיה, אך מעמדה התערער בעקבות השפעתן של הגישות הפוזיטיביסטיות – שבראשן עמדו צ'זארה לומברוזו (Lombroso), וויליאם שלדון (William Sheldon), זיגמונד פרויד (Sigmund Freud), אלפרד אדלר (Alfred Adler), וכן מגישות התנהגותיות קוגניטיביות וגישות חברתיות, סביבתיות-אקולוגיות, ובהם זו של אסכולת שיקאגו. גישות אלו, שעליהן נרחיב בפרק השביעי, הדגישו את שינוי התנהגותו של האדם, והפכו את גופו, נפשו והרקע הסביבתי שלו למוקד. עתידו של העבריין ותועלת החברה היו למרכזיים. חינוך, טיפול, עונש בלתי קצוב, מיסוד השחרור בפיקוח, ופיקוח בקהילה תוך התמקדות בפרט – כל אלה דחקו לצד את הרציונל התגמולי הקלאסי. התגמול הותקף כבלתי אנושי וכשווה ערך לנקמה הפרימיטיבית.

בתום מלחמת העולם הראשונה ב-1918 ועד לראשית שנות השבעים של המאה העשרים, מרבית הציבור בעולם המערבי ראה את התגמול כשריד חסר טעם של חברות פרימיטיביות, וכמטרה שאינה הולמת חברה מודרנית. הוגי דעות ופילוסופים של המשפט, קרימינולוגים ומדינאים, חברו יחד כדי לגנות את תפיסת התגמול כמיושנת וכברברית, וכדי להציג את התועלתיות כקדמה במערכת הענישה. בסוף שנות העשרים של המאה העשרים טען שלדון גליק (Sheldon Glueck), מאבות הפוזיטיביזם, כי בימים עברו הענישה נתפסה כנחוצה וכתגמול צודק, אולם כיום אף בר דעת אינו מתייחס ברצינות לתיאוריה זו של נקמה חברתית. לתפיסתו, אל לסוכנויות חברתיות רשמיות להיתלות ברגש ההרסני של נקמה, שלא זו בלבד שהיא דרך ילדותית לפתרון בעיות, אלא מנוגדת לצדק ולמטרה להגן על החברה. (1928, Glueck).

ניתוח תוכן של אחד עשר ספרי לימוד בקרימינולוגיה, שפורסמו מ-1940 ועד 1960, מעלה שמרביתם אימצו את העמדה שלענישה תגמולית אין עוד מקום בפנולוגיה הנאורה. לכן, אמצעי טיפול פרטניים שאינם נושאים אופי עונשי, כדוגמת שיטות המבחן והשחרור בפיקוח, תפסו את מקום התגמול כדרכים הומאניות ורציונליות לטיפול נכון בעבריין (Toby, 1964).

למרות זאת, לתגמול עדיין היו תומכים אחדים, שטענו שהענישה ה"שיקומית" נוטלת מהאדם את אחריותו ופוגעת בצדק ובמוסר הבסיסיים (Hart, 1968, p. 26). אף על פי כן, רק מעטים פרסמו דברים שהעמידו את התגמול כמטרה לגיטימית של הענישה (בזק, 1966; Schoenfeld, 1966).

כיוון שדעת הקהל המתקדמת פסלה את התגמול, נאלצו מרבית השופטים שתמכו בעיקרון זה להשתמש בצידוקים כביכול הגיוניים ותועלתיים, שבבסיסם עמדו לכאורה שיקולי הרתעה ושיקום. אולם במחקר שבדק את פסקי הדין האלה באותה העת, נמצא שלאמתו של דבר שיקולי השופטים הונחו לפי עיקרון התגמול (שוהם, 1963, פרקים 5-6). כמה שופטים אף הצהירו בבירור על תמיכתם בעיקרון זה. כזה היה, למשל, השופט האנגלי הלורד דנינג, שאמר בעדותו לפני הוועדה המלכותית הבריטית לעניין עונש המוות בתחילת שנות החמישים את הדברים האלה:

העונשים על עבירות חמורות חייבים להביע את שאט הנפש של מרבית האוכלוסייה מעבירות אלה. טעות היא לראות את העונש כמשמש את מטרות ההרתעה, השיקום, המניעה ותו לא. המטרה הסופית של העונש היא ההוקעה המפורשת של העבירה על ידי הציבור. (שוהם, 1963, ע' 26)

אף על פי שהשופטים היושבים בדין הם שקובעים בדרך כלל את מטרת הענישה, יש שהמחוקק מגביל את שיקול דעתם ודורש מהם להטיל עונש תגמולי, כדוגמת עונשי חובה על עבירות מסוימות. דוגמה בולטת למקרים אלה היא קביעת מאסר עולם על רצח. בחקיקה בישראל ניתן למצוא דוגמאות נוספות שבהן המחוקק נטל את שיקול דעתו של השופט וחייב אותו להטיל עונש תגמולי, יהיו נסיבות העבירה והרקע של העבריין אשר יהיו. חקיקה מיוחדת כזו נובעת לעתים ממקרה כלשהו שהביא להתרגשות

בציבור או מצורכי השעה, אף כי שני המניעים עשויים להיות חולפים. ההוראה לענישה תגמולית עשויה להתבסס על הנחותיו של המחוקק אשר לגורמים הסיבתיים של תופעה חברתית מסוימת או על השפעתו של אמצעי ענישה מסוים. הנחות אלה, עם זאת, לא תמיד אוששו על ידי בדיקה מקצועית ויסודית.

עונשי חובה נקבעו בחוק לתקיפת שוטרים, עבירות "פגע וברח" ומתן סם מסוכן לקטין. הוראות חובה בחוק מחייבות פסילת רישיון נהיגה או החרמת רכב בידי קצין משטרה בעקבות עבירות תעבורה מסוימות, וזאת מבלי להותיר למשטרה שיקול דעת בנוגע לנסיבות העבירה. בארצות הברית היו בעשור הקודם יותר ממאה עבירות שבגינן הופעל מאסר חובה, ובכללן אונס, שימוש בנשק בעת ביצוע עבירה, ועבירות מס. הדבר הביא למעמסה על בתי המשפט ועל שירות בתי הסוהר. לדעת טונרי, למרות הכוונות הטובות שעמדו ביסודם של מאסרי החובה – הרצון להפגין קשיחות בלתי מתפשרת וגנאי על מעשים בלתי ראויים התוצאות היו הרוות אסון. מאסרי החובה הביאו לעומס בבתי המשפט, לריבוי מיותר של הסדרי טיעון, ולאסטרטגיות שנועדו למנוע את הפעלת העונש, כמו שינוי סעיף האישום מצד התביעה והתעלמות מחובת המאסר מצד השופטים. לטענתו של טונרי, לעתים יש פער, אם כן, בין ההצהרות הפוליטיות על ענישה נוקשה לבין הפרקטיקה היומיומית של מערכת המשפט.

בישראל, להוציא את מאסר החובה, החוק הפלילי ממשיך לפי שעה את מסורת חוקי המנדט: המחוקק אינו עוסק באחידות הענישה או בהלימה בין העונש לחומרת העבירה, והוא משאיר שיקול דעת מופרז לשופטים בנוגע להקלה או להחמרה בענישה. רות קנאי (1991), מציינת שבפסיקותיו של בית המשפט העליון בארץ אין הכרעה ברורה אשר לשיקול המרכזי בענישה. קנאי קוראת למחוקק לקבוע עקרונות יסוד לענישה, דבר שאכן נדון בוועדת חוקה, חוק ומשפט בכנסת.

השיבה אל עקרון התגמול

מאז שנות השבעים של המאה העשרים, מסתמן עניין מחודש בענישה תגמולית. לעניין המחודש יש מניעים שונים ומגוונים, ובהם אכזבות ממטרות הענישה הרווחות, ובעיקר משיקום, מטיפול ומהרתה. עורכי דין, פוליטיקאים שמרנים, שופטים ופילוסופים בעלי גישה תגמולית, וכן קרימינולוגים שהתאכזבו משיטת השיקום היו לנושאי הדגל של העניין המחודש בתגמול. דומה שהתגמול סימן את חיפוש דרך המלך בין "סלחנות" פוזיטיביסטית לבין קשיחות נקמנית ולענישה מחמירה.

את הביקורת על המודל השיקומי-רפואי העלתה תחילה הקרימינולוגיה התיאורטית. שנים רבות נבחנו בתחום זה תיאוריות שהסבירו את הפשיעה כתוצאה של גורמים ביולוגיים, פסיכולוגיים, פסיכופתולוגיים, סביבתיים ואישיותיים של העבריין. בחינת הגורמים לפשיעה הניחה את הבסיס למודל הרפואי (שעליו נרחיב בפרק השביעי), ומתוך כך לאינדיבידואליזציה של הענישה. גם כאשר נוספו גורמים סוציולוגיים וסביבתיים להסבר הפשיעה (ראו למשל את תיאוריות חסימת ההזדמנויות, ההתחברות הדיפנרציאלית, תסכול וסטאטוס), הם לא סתרו מודל זה, הפוזיטיביסטי במהותו. אולם מאז שנות השבעים של המאה העשרים, התעוררו ספקות בנוגע לתקפותו של המודל הרפואי ולמידת יעילותו במיגור הפשיעה, ורק חוקרים ספורים התייצבו להגנת מטרת השיקום.

קריאת התיגר נגד המודל הרפואי נשמעה מפי אלה שתקפו את התופעה, שכינה אחד המשפטנים, השחתת האידיאל השיקומי. הכוונה היא לצביעות שבה השתמשו בשפת הטיפול ובמושגיה כדי להסוות הענשה, קשיחות, הגברת הפיקוח החברתי, וחוסר אכפתיות והזנחה, דוגמת שרירותיות הטיפול הכפוי (7, Allen, 1959, p. 229; Mitford, 1974, chap. 7), שבו הגיבורה נאבקה נגד הפסיכיאטר שקבע שהיא בלתי שפויה, כדי לנטרל את טיעוניה הצודקים בבית המשפט. בדומה, אפשר לראות בסרט "שאלה של שפיות" (Ritt, 1987), חזון של טיפול התנהגותי אכזרי ביותר בכפייה. (Kubrick, 1971)

טענה נוספת שהושמעה כנגד הפוזיטיביזם היא שהמודל השיקומי מרחיב את רשתות הפיקוח על האזרח (net widening). פיקוח זה נעשה גם במסגרות "מטיבות" בתוך הקהילה, ובדרך זו גוברת התערבות המדינה בקרב אוכלוסיות שקודם לכן לא היו בפיקוח כלל. רשת הפיקוח החברתי לא רק שהתרחבה, אלא גם נעשתה צפופה יותר, כיוון שכעת נתפסים ברשתה גם "דגים" שלפני כן היו מתחמקים ממנה. (Cohen, 1985)

כמו כן נשמעה ביקורת נגד ניצול הרפואה בכלל והפסיכיאטריה בפרט לצורך "משטור" האזרח במעטה של טובת הציבור (Ingleby; Conrad & Schneider 1980, 1980). הפסיכיאטריה הוגדרה

כ"אינקוויזיציה מודרנית", היינו ידו הארוכה של השלטון המדכא, שפועלת ממניעים זרים ואינה דואגת לטובת החולה ולזכויותיו (Szasz, 1970). ביקורת הועלתה גם נגד שיטת המאסר הבלתי קצוב הנהוגה בארצות הברית ופועלת בשם המודל הרפואי. שיטה זו אינה פועלת לפי קווים ברורים וידועים לכול ואינה משאירה מקום לערעור ולפיקוח חיצוני (Frankel, 1971; American Friends, 1973). ביקורת הופנתה גם נגד מערכת השפיטה של בני נוער (Platt, 1974), שירות המבחן (Rothman, 1980b), ועוד תכניות כושלות של "המדינה הטיפולית" (Kittrie, 1971). האינדיבידואליזציה של הענישה, שכללה גם שימוש בעונש בלתי קצוב וכן ועדות שחרור בערובה, הביאה למצבים של אי-צדק וחוסר עקביות בהענשת עבריינים שנשפטו על אותה עבירה.

לצד הביקורת התיאורטית שהושמעה כנגד הפוזיטיביזם, הושמעה גם ביקורת מחקרית, בעיקר בקרב חוקרים שבדקו את יעילות אמצעי הענישה, שנעשה בהם שימוש גדל והולך על סמך המודל הרפואי. מחקרים ביקורתיים החלו להתפרסם כבר בשנות השישים ותחילת שנות השבעים של המאה העשרים (Bailey, 1966), אך המחקרים שהשפיעו ביותר, ובעיקר דוח מרטינסון (שעליו נרחיב בפרק השביעי), ראו אור באמצע ובסוף שנות השבעים (Greenberg, 1977; Martinson, 1977). נראה הפוליטית-כלכלית בארצות הברית של אותה העת הייתה בשלה לקלוט את המסר הביקורתי שבמחקרים אלה, אך בו בזמן להתעלם מהקולות שטענו שאין "לשפוך את התינוק עם מי האמבט" ושיש לשים לב היכן השיקום אכן שהאוירה עובד (Anderson, Zinger, Hoge, Bonta, Gendreau, & Cullen, 1990).

את עיקרי ממצאיהם של מקטרגי השיקום סיכם החוקר הראשי של משרד הפנים בבריטניה:

סוקרי המחקרים על אודות יעילותם של אמצעי הענישה המגוונים הסכימו פה אחד, שאין בתוצאות המחקרים שפורסמו עד כה כדי להצביע על פתרון אמין ופשוט להורדת הרצידיביזם [המועדות]. לפי הממצאים, תקופות מאסר ארוכות אינן יעילות יותר מתקופות מאסר קצרות. העומדים במבחן הפיקוח [בהשגחת קצין מבחן] אינם מצליחים יותר מאלו שנשפטו למאסר; לתכניות השיקום השונות בין אם הן מבוססות על טיפול פסיכיאטרי, על עבודה פרטנית, על מגע אינטנסיבי, או על טיפול מיוחד במוסדות סגורים או במסגרות פתוחות – אין השפעה מטיבה נראית לעין (Brody, 1976, p. 37).

הממצאים השליליים של המחקרים, אשר בדקו את תוצאות המאמצים הטיפוליים, גרמו למבוכה משום שהצביעו, בין היתר, על פגיעה בכללי הצדק (חירות רבה מדי בשיקול דעתם של השופטים), חוסר ודאות (שרירותיות בוועדות השחרור בערובה), וכן תסכול ואף זעם בקרב עבריינים ואסירים. במחקרים אלה נטען, למשל, שאסירים הוחזקו במאסר ממושך לא בגלל עברם הפלילי, אלא בגלל תכונות אופיים, השערות בלתי מבוססות על התנהגותם בעתיד, ושאר שיקולים זרים ומפלים.

המרד בכלא אטיקה (Attica Correctional Facility) שבמדינת ניו יורק, בראשית שנות השבעים של המאה העשרים, הביא למותם של עשרות אסירים וסוהרים, בעיקר בגלל פריצה כושלת של כוחות הביטחון. מרד זה המחיש את תוצאותיו המטרידות של המודל השיקומי, שהביא למרירות, לתסכול ולזעם בקרב אוכלוסיית האסירים. בין הסיבות למרד הייתה התרעומת האסירים על חוסר הוודאות אשר למשך המאסר, על היעדר קווים מנחים בענישה, על שרירותיות בהחלטות ועדות השחרורים (Mitford, 1974), ועל פערים גדולים ובלתי אחידים בענישה עצמה בבתי המשפט (Hudson, 1996, p. 39).

התקשורת באמריקה סקרה בשידור חי את המרד באטיקה בהרחבה, ולראשונה נחשפו האזרחים והמדינאים למציאות הקשה שמאחורי חומות בית הסוהר. מטרות שהוצדקו עשרות בשנים ונתפסו כנחוצות לטיפול ולשיקום נראו עתה כמזיקות וכהרסניות.

המחשה של תסכול על רקע החלטות שרירותיות, אי-צדק ושחיתות, מוצאת את ביטויה בסרט "חומות של תקווה" (Darabont, 1994) שבו האסיר שחור העור, רד, נאלץ שוב ושוב להתמודד עם אטימות לבה של ועדת השחרורים והחלטותיה השרירותיות. כעבור שנים רבות, מחליטה הוועדה לשחררו על התנהגות טובה דווקא כאשר האסיר המיואש מתנהג בגסות רוח ומתפרץ בזעם בזמן ישיבת הוועדה.

הביקורת על השיקום והצורך לאמץ ענישה תגמולית המבוססת על צדק ועל שוויון בין כל האזרחים התאימה גם למדיניות הפנים של ארצות הברית בסוף שנות השבעים של המאה העשרים, עם שמרנותו של עידן רונלד רייגן (Reaganism). צמצום מדיניות הרווחה, הדגשת הכלכלה החופשית, טיעונים של חוק וסדר, הגנת החברה ואחריות אזרחית התאימו להעלאת הדיון על תגמול לסדר היום הפוליטי של

הימים ההם. מודל הצדק, שפותח מתוך גישה תבונתית זו, הציע שפיטה הוגנת, אחידה, ובלתי נקמנית שמלאה את החלל הריק שנוצר עם כישלון המודל השיקומי.

בתוך שני עשורים, עשרים ושלוש מדינות בארצות הברית ביטלו במידה זו או אחרת מודלים של ענישה ושיקום, וחזרו למודלים תגמוליים שלוו במיסוד הנחיות ברורות לשופטים וביטול השחרור בפיקוח. בעשרים וחמש מדינות נקבעו הנחיות ברורות לוועדת השחרורים. מודלים תגמוליים אלו השפיעו גם על השפיטה בקנדה, באוסטרליה ובמספר מדינות אירופה, ובהם אנגליה, פינלנד ושוודיה. רות קנאי (1991) מזהה מגמות תגמוליות גם בהמלצות לעקביות ומידתיות בענישה מצד מועצת אירופה. בראשית האלף השני בישראל, עדיין אין חוק המסדיר את מטרות הענישה. זאת למרות הצעות שהועלו בוועדה ציבורית שדנה בדרכים להבניית שיקול הדעת של שופטים בגזירת הדין (ועדת גולדברג, 1997). בהמלצותיה אפשר לזהות את עקרון ההלימה בין העבירה לבין העונש.

מודל הצדק

הביטוי "מודל הצדק" מיוחס לדייוויד פוגל, שהיה נציב בתי הסוהר במינסוטה בשנות השבעים המוקדמות של המאה העשרים, ופיתח את רעיונותיו במישור התיאורטי של שפיטה וענישה ובמישור המעשי של ניהול בתי הסוהר. מצדדי מודל הצדק דחו את המודל הרפואי כבסיס רעיוני למדיניות הענישה, משום שהוא אינו מועיל ומעוות את ערכי הצדק.

הרעיונות החדשים של מודל הצדק נולדו בארצות הברית לאחר פרסום דוח הוועדה שהקימה "אגודת הידידים", כת הקווקרים, ושנועדה לבדוק את עונש המאסר ואת דרכי הפעלתו. הוועדה מצאה שהמאסר אינו משיג את מטרותיו ומאופיין בשרירות לב. המלצותיה היו קיצוניות והיא תבעה לבטל את עונש המאסר כליל (American Friends, 1971).

את מודל הצדק פתחה ונסחה בפירוט ועדה אחרת (von Hirsch, 1976), שמונתה לבדוק את שיטת המאסר והורכבה מאנשי אקדמיה אמריקניים מתחומי דעת שונים. המלצות הוועדה נגעו למערכת הענישה כולה. בהמלצות הוועדה היה עיקרון מנחה שהתבסס על מושג חדש: קביעת העונש לפי "הגמול הצודק" (just desert). מושג זה נשען על צדק, אחידות ויושר, ונקבע לפי שני מרכיבים בעבירה: הנזק הממשי שנגרם בעטייה (harm) ומידת אשמתו של העבריין (culpability):

לדעתנו עקרון הגמול הצודק צריך לקבל עדיפות על יעדים אחרים בשעת ההחלטה על מידת העונש. גזרי הדין של עבריינים מורשעים ורשעים צריכים להיות שקולים לחומרת עבירתם, אפילו אם עונש חמור או קל היה מקדם יעדים אחרים. עיקרון זה נדרש לפי כללי הצדק, בעוד ההרתעה, ההרחקה והשיקום הן אסטרטגיות לפיקוח על הפשיעה (von Hirsch, 1976, pp. 74-75).

פון הירש (von Hirsch, 1976) הדגיש שהמודל המוצע רחוק מלהיות נקמני, כיוון שבמהותו הוא מגביל את עוצמת הענישה ומצמצם את אורך המאסר עד למינימום הנדרש, ונועד אך ורק לבטל את החופש של האסיר ולהבטיח את שלומו ואת שלום הציבור (שם, ע' 36). עוד הוא הוסיף, ש"יש להגן על החופש של כל אזרח כל עוד הוא אינו פוגע בחופש של אחרים. אנו גם מניחים שהמדינה מחויבת לשמור על זehירות מרבית בהתערבותה בחיי העבריינים האסירים" (שם, ע' 5). בגישתו של פון הירש יש חזרה לתפיסת הענישה של קאנט שרואה בענישה מטרה ולא אמצעי. בחברה חופשית, זכויות האדם חשובות יותר מתועלת הציבור, והיתרון המרכזי של המודל הוא בכוונתו המוצהרת להשיג שוויון.

פון הירש דגל במאסרים קצרים שלא יעלו על חמש שנים, להוציא מקרי רצח חמורים. יש הטוענים שגישתו היא מעין תגמול מודרני (modern retribution), אף כי פון הירש לא דגל במושג "תגמול", בייחוד בגלל הסמיכות הרעיונית שלו ל"נקמה" המקראית. הוא העדיף לדון בצדק ובעונש הוגן המגיע לאדם (שם, ע' 69). פון הירש הדגיש שהעונשים צריכים להתאים לחומרת העבירה, שנמדדת גם לפי הנזק וגם לפי האשמה של האדם. לדעתו, "שוד חמור יותר מפריצה, מאחר והנזק האפשרי גדול יותר" (שם, ע' 79). נוסף על כך, העונש טומן בחובו גם יסוד של גנאי חברתי, שהוא לעצמו מצדיק הטלת עונש. הגנאי נותן ביטוי לסבלם של הקורבנות ומעין הכרה שהם נפגעו על ידי עבריינים (שם, ע' 59).

קודם לפרסומו של מודל הצדק, הנחיות הענישה לשופטים התאפיינו בצורות שונות של דירוג. היו שדגלו בהנחיות תיאוריות ששיקפו את מדיניות הפסיקה בעבר ויצרו אחידות בשפיטה. במילים אחרות, מסורת

השפיטה קובעת את כל ההנחיות, את הדירוג ואת הפרופורציוניות של הענישה לעבירה. לעומתן, נוצרו בארצות הברית גם הנחיות שכוננו נורמטיביות, ובהם אלה שהציע פון הירש, הבנויות על קביעת מטרות ענישה במסגרת מדיניות ענישה רצויה. את ההנחיות לענישה קובע המחוקק, מי שהוסמך על ידו, או ועדות מיוחדות שיושבים בהן שופטים ואנשי מקצוע. עם זאת, גם הנחיות לשופטים דורשות מרחב מסוים של שיקול דעת, וזאת כדי שלא לכבול את ידי השופטים ולהפוך אותם ל"טכנאים".

פון הירש הציע הנחיות בסיסיות לשפיטה (sentencing guidelines), הממליצות על עונש מסוים בהתאם לחומרת העבירה. הנחיות אלה הותירו מקום גם לסטייה כאשר השופט מזהה נסיבות מקלות או מחמירות, שאותן עליך לנמק.

לאחר שפורסם ספרו של פון הירש (von Hirsch, 1976), אימצו מדינות מספר את המלצותיו. כבר בשנת 1976, ניסחה קליפורניה הנחיות לקביעת עונשים אחידים וקצובים, וביטלה את מוסד השחרור בערובה. מדינות נוספות הלכו בדרכה של קליפורניה וניסחו הנחיות ענישה לשופטים. יחד עם זאת, טווח חודשי המאסר הממולצים שהשופט רשאי לגזור לא זהה בכל מדינה. לדוגמה, במינסוטה טווח זה הוא צר, והשופט רשאי לסטות ממנו רק כאשר יש נסיבות כבדות משקל, הדורשות נימוק. בווינגטון המרווח רחב יותר. מרבית ההנחיות לשופטים ערוכות בטבלה המרכזת את העונש המומלץ לכל צירוף של חומרת העבירה ונסיבות הקשורות בעבריו. דירוג חומרת העבירה נקבע על סמך נתונים כמו נשיאת נשק בשעת ביצוע העבירה ופגיעה גופנית בקורבן. באמצעותם, ניתן לקבוע את מיקום העבירה על ציר החומרה. ציר העבריון מבוסס בעיקר על עברו הפלילי של הנאשם ועל מצבו בזמן ביצוע העבירה: האם היה משוחרר בערבות, נתון במבחן וכיוצא באלה. עברו ומצבו של העבריון קובעים את מיקומו של העבריון על הציר ואת העונש המומלץ.

ביקורת על מודל הצדק

א. ניתן להצביע על כמה בעיות מעשיות ואידיאולוגיות שקשורות למודל הצדק: למרות אמונתו של פון הירש שקיימת הסכמה נרחבת בציבור באשר לדירוג העבירות לפי חומרתן, יש קושי להציע סולם מדויק של כל העבירות והתאמה מדורגת בענישה. קשה למקם את העבירות על ציר חומרה, דהיינו מה קודם למה ברשימה (ordinal proportionality). האם ניסיון לרצח חמור מאונס? בכמה דירוגים שוד חמור יותר מפריצה? אם שוד חמור פי שניים מפריצה, האם גם העונש צריך להיות חמור פי שניים, היינו כפליים בזמן המאסר? קיימת גם שאלה של פרופורציוניות מהותית (cardinal proportionality) בין ה"לָּבָה" של העבירה לבין ה"לבה" של העונש (Ashworth, 1983). האם במהותו רצח יביא לעשר שנות מאסר? האם ניסיון לרצח יביא לפחות מעשר שנות מאסר, ואם כן, לכמה? האם אונס, שהוא רצח של נפש, יוביל לפחות שנות מאסר מרצח, ואם כן, לכמה? במילים אחרות, כיצד אפשר לכמת את העונש לפי מהות העבירה? על אותו משקל, אפשר כמובן לדון במידת הכאב ואי הנעימות שנגרמת לעבריון. האם שנתיים מאסר הם "כפליים כאב" משנת מאסר אחת? האם סוגים מסוימים של עבודות שירות נעימים פחות מסוגים אחרים? ידוע הרי שכאבי המאסר והתהליכים שעובר האסיר הם סובייקטיביים ושונים מאסיר לאסיר. כמו כן, האם אפשר לקבוע "תעריפון של אי-נעימות" (discomfort index) אוניברסלי, שמשווה את הסבל של העבריון לזה של הקורבן.

ב. בעיה נוספת היא בקביעת הגבול שבין עבירות הדורשות מאסר בפועל לבין עבירות המאפשרות ענישה אחרת, כמו קנס או פיקוח בקהילה. כיצד אפשר לפקח על מידה נכונה ושוויונית של ענישה בקהילה? סוכנויות פיקוח בקהילה יכולות להפעיל "ענישה מנהלית" ושרירותית (administrative justice), שגורמת לסבל רב שחורג מהסבל הפרופורציוני שנגרם מהעבירה. יתרה מזו, גם בענישה כמו "שירות לתועלת הציבור" יש צורך לקבוע תעריפון שמותאם לחומרת העבירה, לאשמה ולנזק שנגרם לקורבן. בדומה, אשר לעונש הקנס, צריך להתחשב גם ברמת ההכנסה של העבריון. ואשר לפיקוח במבחן, האם יש להפוך אותו לחוויה לא נעימה, המנוגדת לעקרונות העבודה הסוציאלית של טיפול ויעוץ תומך ואמפתי? היישום ה"צודק" אפוא מורכב ביותר גם כאן.

ג. הגישה התגמולית עלולה לבטל תכניות ענישה זולות שיש להן יעילות מסוימת. כיצד, למשל, פיתוח תכניות של צדק מאחה יעלה בקנה אחד עם המדיניות התגמולית. מלבד זאת, הגישה התגמולית עלולה להביא לביטול תכניות שהוכיחו את יעילותן, בעיקר בקרב בני נוער.

ד. קיימת בעיה לקבוע את מידת האשמה שמספיעה על חומרת העונש בהתבסס על נתונים כמו עבר פלילי. הרי בהיעדר שוויון בהזדמנויות שעומדות לרשות אזרחים ממגזרים ומעמדות חברתיות שונים לא תיתכן הערכה צודקת של אשמה. במלים אחרות, אם מדברים על צדק, ראשית יש לדון בצדק חברתי. יתרה מזו, מודל הצדק יכול לשמר אי-שוויון בחברה, כיוון שהוא מתרכז בעיקר בעבירות שמבצעים בני המעמדות הנמוכים. ראייה לכך היא העלייה העצומה שהתרחשה בארצות הברית בסוף המאה העשרים במספר האסירים בני מיעוטים, ובהם אפרו-אמריקניים והיספניים. לפי נתונים מהעת האחרונה, 5% מאוכלוסיית האפרו-אמריקנים יושבים בבתי סוהר (Bowling & Philips, 2002). מודל הצדק עלול אפוא להביא להרחבת הפערים ולא-צדק חברתי.

ה. בחברה הטרזוגנית ורב-תרבותית כמו החברה המערבית בת-זמננו, הערכה סובייקטיבית של נזק וחומרה עשויה להיות מגוונת, בהתאם למשתנים חברתיים, כלכליים ואישיותיים רבים. ספק רב אם אפשר להגיע להסכמה בנוגע למשתנים אלו או לקבוע כללים אחידים לצורכי הערכת החומרה או הנזק של העבירות. בהיעדר אחידות, לא יוכל להיעשות צדק אמיתי. הנושא, כמובן, מורכב עוד יותר כאשר דנים בעבירות הצווארון הלבן, ובייחוד בעבירות שמבצעות חברות וארגונים. הרי לפי ההיגיון התגמולי, פשיעת הצווארון הלבן ופשיעת תאגידים הן החמורות ביותר בחברה, אך רק מעטים מעברייני הצווארון הלבן יושבים בבית הסוהר (Braithwaite & Pettit, 1990). ייתכן שבמקרים אלה הגישה התגמולית אינה יעילה, וכי ענישה תועלתית, שאינה מונחית לפי עקרונות הצדק, תשרת דווקא את הצדק.

פרק 6: מטרת הענישה – הרתעה

מבוא

מקורה של ההרתעה עתיק מאוד. התורה מזכירה אותה פעמים מספר, וכך נכתב, "וכל העם ישמעו ויראו ולא יזידון עוד" (דברים יז: יג. ראו גם את דברים יט: כ; כא: כא).

אפלטון קבע כי לא מענישים את העברייני כיוון שפשע, כי הרי את הנעשה אין להשיב; אלא כדי שהוא, ואחרים הרואים שבא על עונשו, ישנאו בעתיד חוסר צדק ויצמצמו את מעשיהם הרעים (Taylor, 1984, 1934). בדומה, הובס כתב במאה השבע עשרה כי מטרת הענישה אינה נקם אלא הטלת אימה (Hobbes, 1951/1949). אולם הביסוס המעמיק והמפורט ביותר לזכות ההרתעה נמצא בכתביו של ג'רמי בנטהם (1832-1748). בנטהם ראה בהרתעה את מטרת הענישה היחידה שיש לה צידוק מוסרי. לתפיסתו, המניע העיקרי של האדם הוא החיפוש אחר הסיפוק, וההימנעות מהיפוכו: מהיעדר סיפוק, מאי-נעימות ומסבל. הנחת היסוד של בנטהם היא שהאדם הוא יצור הגיוני הקובע את מעשיו לפי שיקול מחושב של תועלת מול עלות. העברייני מפיק מן העבירה רווח, שלל וסיפוק, אך לעבירה יש לעתים גם עלות, הלוא הוא העונש. מתקבל על הדעת, כך טען, שאם הרווח הצפוי אינו מצדיק את העונש הצפוי, העברייני בכוח יסיק את המסקנה ההגיונית ויירתע מביצוע העבירה. כדי לאפשר שימוש מעשי ברעיון זה, בנטהם הציע להרכיב את "מדד הסיפוק", שיכמת את מידת הסיפוק שהעברייני זוכה בה מכל עבירה; העונש יתוכנן כך שתמיד יהיה גדול מן הסיפוק הצפוי.

צ'זארה בקריה האיטלקי (1794-1738), אשר תרם למיסוד האסכולה הקלאסית במשפט הפלילי ובקרימינולוגיה, הושפע רבות מרעיונותיו של בנטהם. בספרו "על עבירות ועל עונשים" (Beccaria, 1764/1963) הציע שהחוק הפלילי יגדיר מראש ובדייקנות את העונש הצפוי על כל עבירה, לפי חומרתה; לשון אחר, שייקבע מעין תעריף עונשים. הוא טען כי האדם מחונן ברצון חופשי ונוהג ברציונליות. לפיכך אין צורך בעונשים החמורים שהיו נהוגים באותם הימים: העברייני בכוח יירתע אם חומרתו של העונש הצפוי תהיה גדולה במקצת מההנאה הצפויה מהעבירה. רעיונותיו של בקריה השפיעו על תיקון חוקי העונשין של פרוסיה, שוודיה, אוסטריה וצרפת (Radzinowich, 1948). אולם נמצא כי הניסיון לקבוע תעריף מדויק לפי חומרת העבירה, שאפיין את האסכולה הקלאסית, גרם שוב לחוסר צדק, כי דין אחד לקטין ולמבוגר, לחולה הנפש, למפגר ולאדם הבריא בנפשו. למן שנות השבעים של המאה העשרים, האסכולה הניאו-קלאסית שבה והעניקה שיקול דעת לשופטים בקביעת עונשי מקסימום. שיטת התעריף הגמישה יותר של האסכולה הניאו-קלאסית רווחת עד היום בחוקי הענישה של העולם המערבי, כולל ישראל.

מהותה של ההרתעה היא לגרום לאזרחים להישמע לחוק ולכללי המוסר, בשל פחד מהתוצאות אם יפרו את הכללים. ראשית, פחד מתוצאות נובע מסיכוני הענישה בעקבות הפרת חוק או כלל מוסרי מסוים. לפי תהליך זה, האיום שבענישה יוצר פחד מתוצאות הפרת החוק או הכלל, ופחד זה מוליך לציות. ניתן להציג מודל זה בדלקמן:

הפחד מהעונש הוא לפיכך חלק חשוב מהסוציאליזציה של האדם לכללים מוסריים ולחוקים שחוקקו מוסדות החקיקה המקובלים בחברה נתונה. אין כמובן הכרח שהכללים המוסריים יחפפו את הכללים החוקיים, אך ככל שחפיפה כזו רבה יותר, הסיכוי להישמעות לכללים גדל ויעילות ההרתעה רבה יותר. ניתן להשוות דינמיקה זו ל"פוטנציאל ההתנגדות" של תורסטן סלין (Thorsten Sellin), שקבע שבכל שפוטנציאל ההתנגדות, כלומר הכוח הפנימי והמוסרי של נורמה, רב יותר, האדם יטה להימנע מהפרת הנורמה (Sellin, 1983). ניתן לומר שאם נורמה הופנמה ברמה עמוקה, ההרתעה העונשית תהיה פחות רלוונטית. ההרתעה יעילה יותר בנוגע לנורמות שהופנמו ברמה נמוכה יותר; אזי, פרט להרתעה, אין לאדם מניע פנימי ומהותי שיגרום לו לכבד אותה.

כאן יש להזכיר את המודל של רגנר רומטוויט (Ranger Rommetveit) על רמות הפנמת נורמות. כאשר נורמה מופנמת ברמה נמוכה, הפחד מהעונש יהיה רב יותר. רומטוויט קורא לכך "אוריינטציה עונשית". אולם כשהנורמה מופנמת עמוק, הציות לנורמה יהיה גבוה. כאשר אדם מפנים נורמה חברתית ומזדהה עם קבוצה מסוימת, הגמול החיובי שהוא מקבל מן הסביבה על ציות לנורמה יהיה חיזוק בשלעצמו, וישפיע יותר מהפחד מעונש. אם הנורמה הופנמה ברמה העמוקה ביותר, שרומטוויט קורא לה "אוריינטציה מוסרית כלפי הנורמה", ההרתעה הופכת לבלתי רלוונטית, משום שהעכבות המוסריות בשלעצמן תהווה מעין גדר המגנה מפני ביצוע עבירות (Rommetveit, 1954).

כפי שהזכרנו, הרעיון הבסיסי של ההרתעה מבוסס על הפילוסופיה התועלתנית מבית מדרשם של הפילוסופים בנטהם ומיל, שגורסת שהתנהגותו של האדם מונעת מהרצון להעצים תענוג ולהימנע מכאב. כלומר לאדם יש מעין מאזן פנימי, והוא שוקל כל מעשה לפי התענוג שהוא גורם לו והכאב שהוא מונע, ואז הוא פועל בצורה שתגרום לו עונג מרבי וכאב מזערי. אנו יודעים שאין הדבר כך בתחום דרכי הענישה, כיוון שהרתעה קשורה לוודאות שאכן תהייה תגובה לעבירה יותר מלחומרת העונש. משמע, אם שיעור גילוי העבירות הוא תשעים אחוז והעונש הוא שנת מאסר, ההרתעה תהיה יעילה הרבה יותר, מאשר אם שיעור הגילוי הוא עשרה אחוז ועונש המאסר יהיה עשרים שנה. נוסף על כך, ההרתעה קשורה גם למידת הפרסום של העונש בקרב הציבור הרחב ולשיעור המרבי של העונש הקבוע בחוק.

חשוב להבחין בין הדרך שבה תופס עבריין זה או אחר את האיום שבעונש, לבין הסיכון הממשי לעונש. בדרך כלל, כמובן, יש פער בין השניים, וההרתעה תלויה בתפיסת העבריים את האיום יותר מהסיכוי הממשי שהאיום יתגשם. לעתים קרובות ההרתעה תלויה בתוצאות החברתיות של ההרשעה: בסטיגמה שכרוכה בה, בבושה משערורייה, וכן בתוצאות הכלכליות הכרוכות בהרשעה, ובהן הוצאות הייצוג המשפטי ואובדן הכנסה. תוצאות חברתיות וכלכליות אלה משפיעות על יעילות ההרתעה יותר מהענישה או מחומרתה. הדבר אמור בעיקר לגבי עברייני הצווארון הלבן ונאשמים ממעמד חברתי בינוני וגבוה.

לפיכך הבושה והסטיגמה החברתית תלויות בעוצמת פרסום העבירה, המאסר וכן ההרשעה בכלי התקשורת. ככל שהחשיפה התקשורתית רחבה יותר, כן התוצאות החברתיות תהיינה קשות יותר לעבריין המורשע. ברור שלסטיגמה של ההרשעה תהיינה תוצאות חריפות במקרה של יחיד בעל מיצב (סטאטוס) גבוה בחברה, שנישוריו החברתיים והכלכליים ענפים וחזקים.

לכן, הפחד מסטיגמה ירתיע יותר ככל שהמיצב החברתי של הנאשם או העבריין בכוח גבוה יותר. הרתעתם של עבריינים בכוח עשויה להעמיק את הפנמתן של הנורמות ולחזק את הרתיעה מהפרתן. ואילו הרתעתו של עבריין מורשע עשויה לגרום לו להיזהר ביתר שאת בשעה שהזדמנות לעבירה תיקרה לידיהו בעתיד.

חולשתה העיקרית של תיאוריית ההרתעה של בנטהם ומיל היא שהיא נסמכת על ההנחה שהאדם פועל כיצור הגיוני, שבוחר בחירות הגיוניות ומחליט לפעול בדרך שתובילו לתענוג מרבי ולסבל מזערי. כלומר ההנחה היא שבעת שהאדם עובר עבירה, הוא שוקל, או אף מסוגל לאמוד, מה העונש הצפוי מהעבירה לעומת ההנאה שיפיק ממנה. כאילו ביצוע עבירה – כתב אחד ממבקרי דומה לדרך שבה עקרת בית בודקת עגבניות בשוק לפני שתחליט אילו מהן תקנה. תיאוריית ההרתעה עשויה להיות נכונה רק במקרים ספורים, כיוון שרבות מן ההתנהגויות האנושיות מונעות ממניעים בלתי הגיוניים ומיצרים שלעתים לאדם יש שליטה מועטה בהם. יצרים אלו עלולים לערפל את מחשבתו של האדם בייחוד כאשר הוא נתון להשפעת סמים ואלכוהול. אנו רואים אפוא שהמחקרים על היקפה ויעילותה של ההרתעה, הכללית והייחודית כאחת, אינם נחרצים וחד-משמעיים כפי שאולי משתמע ממסקנותיהם.

הרתעת הפרט והרתעת הכלל

בדיון על ההרתעה כמטרת ענישה מקובל להבדיל בין הרתעת הפרט לבין הרתעת הכלל. יש המכנים את הרתעת הכלל "מניעה כללית" וכוללים בה גם את ההשפעות החינוכיות של העונש: הקניית הרגלים חדשים ותרומתו לבניית עקרונות מוסר (ראו למשל: Andenaes, 1966). לתפיסתנו, יש להבדיל בין הרתעת הכלל אשר אמורה להשיג את תוצאותיה בדרך של הפחדה שהאדם מודע לה, לבין ההשפעות החינוכיות אשר מושגות בתהליך איטי, ממושך ולעתים בלתי מודע. לפיכך נדון בהשפעות אלו בנפרד, בסוף פרק זה.

הרתעת הפרט מכוונת אל העבריין הנענש, והציפייה היא שאי-הנעימות והסבל שבעונש "ילמדו אותו לקח" ולכן יצומצם שיעור הרצידיביזם (מועדות, נטייה לביצוע חוזר של עבירה). הרתעת הכלל, לעומת זאת, מכוונת אל העבריינים בכוח, כלומר אל כל האוכלוסייה, והציפייה היא שהאיום בענישה יוביל להימנעות מעבירה.

דומה שהפרדה זו בין שני סוגי ההרתעה יעילה רק במידת מה. בשני המקרים יש כוונה להשיג תוצאה רצויה על ידי הפחדה שתביא לחרדה. מחד גיסא, אפשר שרק עבריין שכבר נענש והתנסה באי-הנעימות שבעונש יהיה רגיש לתהליך זה. הציפייה היא שהעבריין החוזר יזכור את החוויות הבלתי נעימות מתקופת המאסר, אף שנטייתו של האדם לברור את זיכרונותיו (אידיאליזציה של החוויות הנעימות והדחיקת החוויות הבלתי נעימות) מפחיתה מערכו המרתיע של הזיכרון. מאידך גיסא, אפשר שמי שלא התנסה בעונש יפחד ממנו יותר ממי שכבר נכלא ו"השתפשף" בבית הכלא. בשני המקרים הפחד מותנה במידה מספקת של דמיון. מכל מקום, אין הוכחה אמפירית שהענישה מרתיעה את העבריין בפועל יותר מהעבריין בכוח. לפיכך אין ביטחון שהעמדות אשר לשני סוגי ההרתעה מוצדקות.

יחד עם זאת, הפרדה כזו נחוצה כאשר דנים במוסריותו של העונש. גרימת סבל לעבריין בפועל, כדי להרתיע אותו בעתיד, מוצדקת מוסרית, שהרי הפושע ידע מראש שהוא עלול להיענש ולסבול בשל מעשיו; מטרת העונש היא לשפר את התנהגותו בעתיד, מה שעשוי להטיב עמו. אולם המצב שונה כאשר העונש מוטל למען הרתעת הכלל. מן המפורסמות הוא דבריו של שופט אנגלי בעל שם שאמר לנאשם שנשפט בפניו, "עליך להיתלות לא כי גנבת כבש, אלא כדי שאחרים לא יגנבו כבשים". אם נניח שגנב זה נענש על מעשיו והוטל עליו העונש המתאים לעבירה, לא היה הדבר מעורר שאלה מוסרית. אולם אם לעונש שניתן על העבירה נוסף עוד עונש שמוטל כדי להרתיע אחרים, מתעוררת השאלה המוסרית האם יש צידוק לעונש כפול לטובת הרתעת הכלל? במדינות טוטליטריות, שבהן טובת המדינה וחוקיה קודמים לזכויות הפרט, ניתן להצדיק עונש לדוגמה. אולם צידוקו של עונש כזה בחברות דמוקרטיות אינו מובן מאליו.

יעילות ההרתעה

אין ספק שלהרתעה יש מטרה תועלתית (utilitarianism) ומטרה תוצאתית (consequentialism). כאשר בזכות ההרתעה העבריין בפועל אינו חוזר על מעשיו או העבריין בכוח מתגבר על הפיתוי לעבור עבירה – התועלת לחברה ברורה. שאלת הצידוק מותנית אפוא בכוח ההרתעה של העונש ובשאלה האם העונש אכן מרתיע.

במהלך ההיסטוריה, ניתנה תשובה ברורה לשאלה זו. דעותיהם של משפטנים ושל קרימינולוגים בעניין התבססו על דעות קדומות יותר מעדות מדעית. הגורסים כי העונש מרתיע הסתמכו על "השכל הישר". ברור כשמש, כך טענו, כי האדם ירצה למנוע מעצמו סבל, ולכן יושפע מענישת עבריינים. המתנגדים,

שהושפעו לא מעט משיקולים רגשיים, הצביעו על התרשמויות ועל עדויות, שהיו ספק היסטוריות וספק אנקדוטיות, כדי להראות שהעונש אינו מרתיע.

סופר, למשל, שכאשר נענשו באנגליה בייסים ונתלו על עמוד התלייה בטייבורן שבמערב לונדון, המון גדול נהג להצטופף שם ולחזות באירוע. בייסים רבים פעלו באירוע וניצלו את צפיפות ההמון, אף על פי שראו באותה שעה כיצד נענשים "חבריהם למקצוע" (Fry, 1951, p. 76). עוד סופר על הפורץ שכונה "סמית הנתלה למחצה". בשנת 1705, נשפט הלה ונתלה. לאחר שהיה תלוי כרבע שעה, הגיע למקום רץ ובידו כתב חנינה, והפורץ הורד מהחבל ושוחרר. ניסיון זה לא מנע ממנו להמשיך במעשיו, והוא הועמד לדין פעמים נוספות ונמצא אשם (שם, ע' 80).

במדינת דלאוור שבארצות הברית נבדקה השפעת עונש ההלקאות שהיה מקובל עד לשנת 1950. נמצא שמתוך 1,302 הפושעים שהולקו שם מ-1900 ועד ל-1942, 61.9% הורשעו פעם נוספת לאחר מכן. בקרב 320 האסירים אשר נענשו פעמיים בעונש ההלקאות, שיעור הרצידיביזם היה 65%. לעומת זאת, אצל פושעים שהיו צפויים לעונש ההלקאות אך לא הולקו, שיעור הרצידיביזם היה 52.3% בלבד (Caldwell, 1947, p. 88). עם זאת, אין להתייחס אל דיווח זה כאל עדות מדעית, כיוון שפרטים רבים לא נבדקו במחקר. למשל, לא פורטו העבירות שבגינן נשפטו אסירים אלה, או הסיבות שבגללן לא הולקו מי שהיו צפויים לעונש זה.

המפקקים בכוח ההרתעה של העונש טענו, כי הולך וגובר הרושם שעונש המוות אינו מצמצם את שיעור מעשי הרצח. מכך ניסו להסיק כי לכל העונשים אין כל השפעה מרתיעה. אולם תקפותה של הטענה היא מפוקפקת. ראשית, רצח הוא פשע ייחודי השונה מאוד מעבירות אחרות, ומעטים הסיכויים שרוצח ירצח שוב. שנית, המדווחים על תוצאות אלה לא נתנו את דעתם לגורמים אחרים שעשויים להשפיע על שיעורי הרצח, כגון עיור, תיעוש, ושוני תרבותי. הבדיקות נעשו בדרך כלל במקום אחד ולא הושוו עם הנעשה במקומות אחרים ובתנאים מגוונים. ואחרונה, בדיקות אלו לא התחשבו בכך שאין כאן השוואה בין מצב שבו החלופה היא בין עונש מוות על רצח לבין מצב שבו אין נענשים במוות על רצח; מדובר כאן בהשוואה בין מצב אחד שבו העונש על רצח הוא מוות לבין החלופה שבה העונש על פשע זה הוא מאסר עולם – והרי שני עונשים אלה מרתיעים למדי. נוסף על כך, קשה לגזור גזירה שווה בין הרצח והעונש המוטל בגינו לבין כל העבירות האחרות והעונש הנגזר בגינן. הסקת מסקנות כלליות מעדויות אלו אינה מבוססת דיה על יסודות מדעיים.

מכיוון שהמושג "הרתעה" הוא כללי מדי, בדיקת מטרת ההרתעה של הענישה אינה יכולה לספק תוצאות של ממש, אלא אם נפרק את המושג לגורמיו השונים. לכן, יש מקום לבחון את ההרתעה לפי סוגי העבירות, סוגי העונשים וסוגי העבריינים.

ההרתעה לפי עבירות

הרתעה יעילה פירושה הימנעות מעבירה בגלל פחד מפני גילוי העבירה וההענשה הצפויה. במרבית המקרים מופקד גילוי העברייני בידי המשטרה. אך מכיוון שלעצם פעילותה של המשטרה יש השפעה מרתיעה, כדי לבדוק את יעילותו של העונש, ראוי לבדוק האם משתנים שיעורי הפשיעה בהיעדרה של משטרה.

הזדמנות לבדיקה כזו, נקרתה בדנמרק בעת הכיבוש הגרמני. בשנת 1944, החליט השלטון הנאצי לאסוף את כל יהודי המדינה ולשלחם למחנות ההשמדה. המועד המתוכנן לפעולה זו נודע למחתרת האנטי-נאצית, שרבים משוטרי משטרת דנמרק היו פעילים בה. המחתרת, בסיוע שוטרים ואזרחים רבים, הצליחה לאסוף את מרבית יהודי דנמרק בעוד מועד ולהבריחם בספינות דיג אל חוף מבטחים בשוודיה. לאחר שהנאצים גילו את חלקה של משטרת דנמרק במעשה, הם עצרו את כל שוטריה ולמשך תשעה חודשים לא פעלה בדנמרק משטרה. את תחנות המשטרה איישו פקידים אזרחיים, אך לא בוצעה פעילות משטרתיות רגילה, כגון סיורים או משימות לגילוי עבירות ועבריינים.

באותה שעה נוכח בדנמרק הקרימינולוג סטפן הורביץ (Stephan Hurwitz), שהיה ער להזדמנות הנדירה שנקרתה לפניו לבדוק את יעילות ההרתעה בהיעדרה של משטרה. מהנתונים שאסף עולה כי לאחר מעצר השוטרים חל גידול עצום בשיעורי הפשיעה. כך, למשל, לפני המעצר היו כעשרה מקרים של שוד בחודש; לאחר מעצר השוטרים, גדל שיעור מקרי השוד לכמאה בחודש. אולם ניתוח נוסף של הממצאים גילה כי שיעור הגידול לא היה אחיד. הגידול היה בעיקר בעבירות רכוש, גניבות, פריצות, ושוד, היינו בעבירות "אינסטרומנטליות", שבהן העבירה משמשת רק כאמצעי והמטרה היא הרכוש

המושג באמצעותה. אולם בשיעורי העבירות כגון תקיפה, רצח ועבירות מין, כמעט לא חל שינוי. עבירות אלו הן "אקספרסיביות", דהיינו הן מבטאות רגש, לרוב בעל עוצמה רבה. מעשה העבירה, שיש בו להשיג סיפוק או להפיג מתח רגשי, הוא המטרה. מסקנתו של החוקר הייתה שההרתעה יעילה במניעת עבירות אינסטרומנטליות שמתרבות בהיעדרה, אך השפעתה מועטה על ביצוע עבירות אקספרסיביות (Hurwitz, 1952, p. 303).

ממצאים דומים היו לשוהם (1963) שחקר את השפעתו המרתיעה של המאסר על תנאי. במחקר נמצא שהשפעה כזו אינה אחידה, ועונש זה מרתיע יותר בעבירות אינסטרומנטליות (או "לוקרטיביות", מכניסות רווח) ופחות בעבירות אקספרסיביות, כגון עבירות נגד הגוף (שוהם, 1963, ע' 156; Shoham & Sandberg, 1964). מחקרים אחרים מצאו הבדלים במידת ההשפעה של ההרתעה על היקף ביצוען של עבירות נגד רכוש, לעומת היקף ביצוען של עבירות אלימות.

ההרתעה לפי עונשים

ניתן להניח כי אמצעי ענישה מגוונים שונים זה מזה בעוצמת הרתעתם. חוקרים רבים ביצעו מחקרים הבודקים הנחה זו. עונש המוות, למשל, זכה להתעניינות רבה. הקרימינולוג האמריקני סלין (Sellin, 1959) ערך כמה מהמחקרים המתוחכמים והמשפיעים ביותר בתחום. סלין בדק את היקף הפגיעה במדינות הגובלות עם ארצות הברית, שתנאיהן הסוציו-אקונומיים והדמוגרפיים היו דומים למצב בארצות הברית. הוא השווה את שיעור הרציחות במדינות שהתקיים בהן עונש מוות לעומת מדינות שביטלו אותו, ולא מצא הבדל בשיעור מעשי הרצח. הוא גם השווה את שיעור מעשי הרצח במדינות בארצות הברית ובאירופה לפני ביטול עונש המוות ולאחריו, ושוב לא מצא הבדל. בדומה, נמצא כי גם חידוש עונש המוות במדינות שבהן הוא בוטל, לא שינה את שיעורי הרצח. מסקנתו של סלין נתבקשה מממצאיו: אין בעונש המוות להרתיע מפני ביצוע רצח (שם). חוקרים רבים הסיקו מסקנות זהות (Bailey, 1975; Fattah, 1972; Patrick, 1970; Schuessler, 1952).

מחקריו של סלין השפיעו רבות על חקר ההתרעה, ולעדויות בפני "הוועדה המלכותית לבדיקת עונש המוות" בבריטניה הייתה השפעה מכרעת על החלטה לבטל את עונש המוות במדינה. (Royal Commission, 1953).

בשנת 1975 פורסם בארצות הברית מחקרו של ארליך (Ehrlich, 1975) בנושא עונש המוות. במחקר השתמש החוקר בשיטות אקונומטריות לניתוח הנתונים, ומצא כי עונש המוות עשוי להרתיע מביצוע מעשי רצח ולהפחית את שיעורו. ממשלת קנדה הזמינה בדיקה מחודשת של מחקרו, וזו העלתה כי ארליך שגה בבחירת שיטת המחקר ובחישובי התוצאות, וכי ממצאיו אינם תקפים (Hann, 1977). גם מדענים נוספים, אשר עיבדו מחדש את נתוניו, הגיעו לידי מסקנה זהה.

לענייננו, חשובים בייחוד המחקרים שמשווים את השפעתם המרתיעה של אמצעי הענישה למיניהם. כזה הוא מחקרם של שני חוקרים (Lancuci & Phillpots 1979), אשר נערך מטעם משרד הפנים הבריטי, האמון על מערכת אכיפת החוק במדינה. המחקר בדק את שיעורי המועדות של 5,000 עבריינים אשר נשפטו במשך חודש אחד באנגליה, והמעקב ערך שש שנים. העבירות שבגינן נשפטו נכללות במה שקרוי בבריטניה "רשימת העבירות הסטנדרטית", שמפרטת את כל העבירות שבישראל מטפלים בהן בתי משפט השלום והמחוזי. עבירות אלו כוללות גם את עבירות התנועה החמורות ביותר, כגון גרימת מוות בנהיגה ונהיגה במצב של שכרות. להלן כמה ממצאי המחקר:

לוח 4 שיעורי רצידיביזם בקרב 5,000 עבריינים במשך שש שנות מעקב, לפי העונשים השונים

אמצעי הענישה	פסור	קנס	מבחן	מאסר על תנאי	מאסר בפועל	כל העונשים
שיעור הרצידיביזם	44	39	63	62	71	50

(הנתונים מבוססים על לוחות 3-4, בתוך Phillpots & Lancuci, 1979)

מן הממצאים עולה, כי לכל עונש ועונש השפעה מרתיעה משלו. מאסר בפועל התגלה כעונש המייצר את ההרתעה הכי פחות יעילה: 71% מהעבריינים שנשפטו למאסר בפועל מעדו ועברו עבירה נוספת בשש השנים שלאחר משפטם. עונש הפטור נמצא יעיל יחסית (עונש זה קיים בבריטניה. השופטים רשאים להסתפק ברישום הרשעה, כשעצם ההופעה המבישה בבית המשפט ונזיפת השופט ממלאים את תפקיד העונש): 44% מהשפוטים שקיבלו פטור חזרו ועברו עבירה נוספת באותה התקופה. דווקא הקנס הכספי נתגלה כיעיל ביותר: רק 39% מהנידונים לעונש חזרו ועברו עבירה.

למרות הנתונים הברורים, קשה להסיק מהם מסקנות מרחיקות לכת. ניתן, כמובן, לשער שהעבריינים שנשפטו למאסר עברו עבירה חמורה יותר מאלה שעונשם הסתכם בפטור. נוסף על כך, המחקר אינו מבחין בין עבריינים שעברו עבירה ראשונה לבין עבריינים מועדים שהעבריינות הייתה לאורח חייהם. יתר על כן, במחקר נכללו בני כל הגילים, אף שידוע ממחקרים רבים כי יש מתאם בין גיל לבין רצידיביזם, כשם שיש קשר בין עבר פלילי ובין רצידיביזם. כדאי לציין את ההשפעות השליליות של ריצוי עונש מאסר, שעולות מן המחקר. לוח 5 מציג את התוצאות שהתקבלו לאחר שאותם נתונים נותחו בדרך אחרת, מתוחכמת יותר.

לוח 5 שיעורי הרצידיביזם של גנבים במשך שש שנות מעקב, לפי עונשיהם, גילם ועברם הפלילי, באחוזים

מספר הרשעות קודמות	גיל בשעת מתן גזר הדין	העונשים	
		קנס או פטור	מבחן
0	017	47	48
	21-17	30	(63)
	21+	18	38
1	017	75	67
	21-17	51	(83)
	21+	41	(38)
4-2	017	88	(64)
	21-17	70	(79)
	21+	59	65
5 או יותר	017	(100)	(100)
	21-17	83	(100)
	21+	80	(85)

האחוזים בסוגריים מבוססים על פחות מ-20 מקרים.

(הנתונים מבוססים על לוחות 3-4, בתוך Phillpots & Lancuci, 1979) בלוח 5 מוצגת השוואה בין העונשים שנגזרו על עבירה אחת בלבד: גניבה (לא כולל פריצה). העבריינים מוינו לפי גילם ולפי ניסיונם כעבריינים. הממצאים המובאים בטבלה אינם מאשרים את הנחה העומדת בבסיס דוקטרינת ההרתעה. דוקטרינה זו קובעת שככל שהעונש חמור יותר, כן הוא מרתיע יותר. המאסר חמור בהרבה מהפטור או מהקנס, אך הנתונים מצביעים על כך ששיעור הרצידיביזם של הגנבים שנידונו למאסר גדולים במרבית המקרים מאלה של העבריינים שנגזר עליהם קנס, פטור או מבחן.

מן הראוי להצביע על הממצאים הנוגעים לגנבים המבוגרים (בני 21 ויותר), שלא היו להם הרשעות קודמות. שיעור המועדות שלהם גם אם נידונו לפטור וגם אם נגזרו עליהם קנס או מאסר. מתעורר ספק אפוא אם כדאי לשלוח עבריינים אלה למאסר, בעיקר כאשר מתחשבים בעלותו של המאסר לקופת המדינה, ולעברייין ולמשפחתו.

ממצאי מחקר זה, בדומה לממצאיהם של מחקרים רבים אחרים, מצביעים שגילו של העברייין וניסיונו העברייני הם שקובעים אם ישוב ויפשע יותר מסוג העונש וחומרתו. מלוח 5 עולה בבירור שדווקא העברייין המועד (כאן – בעל חמש הרשעות קודמות או יותר) אינו מושפע מסוג העונש שהוטל עליו; ההרתעה כמעט שאינה פועלת עליו וסיכויי לחזור לפשע גבוהים מאוד. לשם השלמת התמונה נביא תוצאות של מחקר (Willett, 1973), שנערך אף הוא בבריטניה, ובדק את שיעורי הרצידיביזם של עברייני תנועה שהורשעו בעבירות תנועה חמורות: גרימת מוות בתאונת דרכים, נהיגה מסוכנת, נהיגה בשכרות, אי-עצירה לאחר תאונה, נהיגה בלי ביטוח תקף, ונהיגה בשעת פסילה. לוח 6 מביא את עיקרי הממצאים:

לוח 6 שיעורי הרצידיביזם בקרב עברייני תנועה, במשך ארבע שנות מעקב, לפי סוגי העונשים ועבר פלילי, באחוזים

שיעור המועדות	העונשים
35	קנס בלבד
37	קנס ופסילה
69	מאסר ופסילה
31.5	הממוצע אצל נהגים ללא הרשעות קודמות
43.3	הממוצע אצל נהגים בעלי הרשעות קודמות
35	סה"כ העונשים ללא פסילה
39.8	סה"כ העונשים כולל פסילה

גם תוצאותיו של מחקר זה אינם מאמתים את ההנחה שככל שהעונש חמור יותר, כן הוא מרתיע יותר.

ההרתעה לפי האיום בעונש

דוקטרינת ההרתעה מניחה שהאיום בסנקציות הוא שלעצמו מרתיע אנשים מלהפר חוקים, וכי ככל שאיום זה גדול יותר, כן גדלה השפעתו המרתיעה. הנחות אלו נבדקו במחקרים אחדים.

מחקר שנערך במדינת פנסילבניה בארצות הברית בחן את תוצאותיה של החמרה בעונשים הקבועים בחוק. בעקבות מקרה אונס קבוצתי אכזרי במיוחד, הוחמרו מאוד העונשים. לדוגמה, העונש המרבי על אונס הועלה מחמש עשרה שנות מאסר למאסר עולם; על אונס שגרם גם לפציעת הקורבן, נקבע עונש מינימום של חמש עשרה שנים. המחקר, אשר השווה בדקדוק את היקף מקרי האונס לפני החמרה בענישה ולאחריה, לא מצא הבדל במספר העבירות בשתי התקופות (Schwartz, 1968).

סקר רב-היקף שנערך בבריטניה בחן עד כמה האיום בעונש מרתיע עבריינים בכוח מביצוע עבירה שנקרית בדרכם. הסקר נערך לפי מדגם מייצג של כל הצעירים בבריטניה. כאשר נשאלו מה היה מונע מהם לפרוץ לקיוסק אילו נזדמנה להם ההזדמנות, כמחצית הנשאלים בחרו בתשובה "מה שמשפחתי תחשוב" במקום הראשון; במקומות השני והשלישי נבחרו התשובות "הסיכויים שאאבד את מקום עבודתי" ו"הבושה שאצטרך להופיע בבית משפט". רק 10% מן הנשאלים הצביעו על הפחד מפני העונש כגורם העיקרי שימנע את ביצוע המעשה (Willcock & Stokes, 1968, p. 76). לפי תוצאות סקר זה, אין ספק שלאיום ולעונש יש השפעה מרתיעה, אולם מקומם במערכת המעצורים נמוך למדי.

הבושה שעלולה להתלוות לביצוע פשע היא גורם מרתיע ביותר. מחקר מאלף בדק את השפעת האיום בסנקציות על שמירת החוק, והשווה אותו למניע של תחושת אזרחות טובה. המחקר בדק את הגשת הצהרת אמת על הכנסות לשלטונות מס ההכנסה. המחקר מצא שהאיום בעונש הצפוי השפיע אמנם על

אי-הפרת החוק, אולם עוררותה של תחושת האזרחות הטובה השפיעה פי 22 מהאיום בעונש (Schwartz, Orleans & 1967). ההרתעה ובני אדם

הדעת נותנת כי האיום המרתיע אינו משפיע על בני אדם בצורה אחידה, והשפעתו מותנית בתכונותיהם ובאישיותם. תיאוריית הרתעת הפרט מניחה שההרתעה היא תוצאה של תהליך למידה. כאשר העברייני ענש, הציפייה היא כי "ילמד לקח" מסבלו ולא יחזור על מעשיו.

הפסיכולוג הבריטי אייסנק (Eysneck, 1970) הצביע על כך שיכולתם של אנשים ללמוד מושפעת מאישיותם, וכי האנשים שהגדיר כאקסטרוברטים (מוחצנים) מתקשים ללמוד בכלל ומניסיונם האישי בפרט. הוא הסב את תשומת הלב לקשר שבין ממצאיו אלה לבין התנהגות עבריינית (Eysenck, 1970; Trasler, 1962). אייסנק טען כי יש קשר בין אקסטרוברטיות (מוחצנות) או אינטרוברטיות (מופנמות) ובין רמת הפעילות של המוח. מנגנוני הבקרה והפיקוח מופעלים על ידי קליפת המוח, וככל שקליפת המוח פעילה יותר כן יעיל יותר הפיקוח. האקסטרוברט, שהוא בעל רמה נמוכה של פעילות מוחית, זקוק לגירויים חיצוניים חזקים כדי להגיע לרמה האופטימלית של עוררות מוחית. לעומת זאת, לאינטרוברט, בעל רמה גבוהה של פעילות מוחית, מספיקים גירויים חלשים כדי להגיע לרמה אופטימלית של עוררות מוחית.

לפיכך האקסטרוברטים מגיבים בקצב ובאופן אחר לגירויים חיצוניים, עוד בטרם התעוררה תחושת הפחד שמתפקידה לבלום ולמנוע את ההתנהגות האסורה. לעומת זאת האינטרוברטים, המהרהרים בלבד בביצוע מעשה אסור, נבלמים מלהתנהג באופן שלילי בשל תחושת הפחד שמעוררות בהם המוליכות החשמלית המהירה של מערכת העצבים האוטונומית וכן פעילותה הדינמית של המוליכות החשמלית בקליפת המוח.

מדברי אייסנק עולה בבירור שתהליכי ההתניה החברתית צריכים להתקיים באוכלוסיות אקסטרוברטיות באופן שונה מאשר באוכלוסיות אינטרוברטיות. האקסטרוברט יזדקק להתניה חברתית דינמית ונקודתית יותר כדי להתחייב להתנהגות ראויה. האינטרוברט יזדקק להתניה פשוטה או אף רמיזה כדי לנהוג בהתאם לדרישות החברה (Eysneck, 1970).

תיאורו של בעל האישיות המוחצנת דומה להפליא לתיאורו של הטיפוס המכונה לעתים "פסיכופט", שסובל מהפרעת אישיות שקשה להגדירה אך ניתן לתארה (Cleckley, 1955). תיאוריית ההרתעה מניחה שכאשר מזדמן לאדם לבצע עבירה, הוא חש חרדה כאשר הוא שוקל את העונש הצפוי לו. חוקרים אחדים מצאו קשר בין היעדר הרגשת חרדה והיעדר הפרשת אדרנלין בגוף ובין אישיות פסיכופטית (Lykken, 1957; Schachter & Latane, 1964).

כיוון ששיעור העבריינים המאופיינים באישיות פסיכופטית עולה בהרבה על שיעור בעלי אישיות זו באוכלוסיה הכללית, ייתכן שממצאים אלה שופכים אור על התופעה. ההסבר האפשרי הוא כי בעלי אישיות כזו (אשר דומים ל"מוחצנים" הקיצוניים לאייסנק) נוטים להתנהגות עבריינית גם כיוון שאינם נרתעים (או, לדעת אייסנק, מתקשים ללמוד מניסיון), וזאת כיוון שהם נתקפים פחות ברגש החרדה שהאיום בעונש מעורר בדרך כלל.

ישנן מספר תכונות אישיות אשר עשויות להשפיע על תהליך ההרתעה:

- א. המידה שבה העברייני בכוח מוכן להסתכן בעונש, המידה שבה הוא מסוגל להעריך נכונה את הסיכון, והמידה שבה הוא מחפש מצבים שיש בהם סיכון ומתח.
- ב. ההערכה השונה של הסיפוק, הרווח או התועלת שאנשים שונים יפיקו ממעשה העבירה. הפערים בין אנשים עשויים להיות גדולים, במיוחד כאשר התועלת אינה חומרית, כגון במקרה של חניה אסורה (על קבלת החלטות בעבירות חנועה ראו את: Brown, 198) או בעבירות אקספרסיביות.
- ג. התייחסותו של הפרט אל התנהגות נורמטיבית: כמה תועלת צריך האדם להפיק מהמעשה הבלתי חוקי, כדי שיבצע אותו אף על פי שהוא ער לאיסור?
- ד. רמת ההתפתחות המוסרית של הפרט בשעה שמזדמן לו לעבור עבירה (ראו את: אדד, 1989; Kohlberg, 1980; Rodgers & Taylor, 1971).
- ה. מידת מחויבותו של הפרט לקונפורמיות ולמעמדו בקהילתו? מה ההשפעה הנבדלת שעשויה להיות אם תוטל עליו סטיגמה ומהו ההפסד הצפוי לו אם יתגלה כעברייני? (Hindelang, 1973; Hirschi Grasmick & Green, 1981).

1. נטייה להווה לעומת נטייה לעתיד; התועלת הנובעת מן העבירה היא מיידית, ואילו האיום שבעונש קשור לעתיד. הפסיכולוג החברתי קורט לוויין (Kurt Lewin) הצביע על כך שהיכולת לשקול אפשרות לעונש בעתיד ולוותר על סיפוק מידי בגלל שיקול זה מחייבת בגרות אינטלקטואלית מסוימת (Lewin, 1935, p. 163). אולם אפשר שהבדלים וחברתיים-כלכליים. בתכונה זו מושפעים מתנאים חברתיים. האנתרופולוג אוסקר לואיס (Oscar Lewis) מצא שהנטייה "לחיות את הרגע" נמנית עם מאפייניהם של מי שחיים בתנאים של "תרבות העוני" (Lewis, 1968), ואילו הקרימינולוג אלברט כהן (Albert Cohen) ראה בה תכונה שמאפיינת חברי כנופיות, שנוצרות בשכונות עוני.
2. ייתכן שגם להבדלים בין אנשים אופטימיים לפסימיים יש זיקה לענייננו. אדם בעל תכונות פסימיות עשוי להעריך בצורה מוגזמת את סיכוניו להתגלות כעובר חוק, ובשל כך להירתע יותר. לעומתו, האדם האופטימי יירתע פחות, בהאמינו כי "לו זה לא יקרה". על אופטימיות יתר אצל עבריינים לעומת מי שאינם עבריינים קיימת גם עדות מחקרית מסוימת.
3. האדם השקול לעומת האדם הפרָצָנִי (אימפולסיבי): ניתן לשער כי גם תכונות אלה עשויות להשפיע על המידה שבה האדם תופס את האפשרות שהעונש יופעל כדי להרתיע ולהביא להימנעות מעבירה.
4. מצבים חולניים כגון פסיכודה, נזיריזם כפייתית (המכונה גם הפרעה טורדנית-כפייתית) ופיגור שכלי, אך גם בנטיית להתנהגות תוקפנית שמקורן באישיות או ברקע תרבותי בכל אלו יש כדי להקטין את ההשפעה המרתיעה או לבטלה.

חומרה, ודאות ומיידיות

נושא השפעתו המרתיעה של העונש ממשיך להעסיק את העוסקים בפילוסופיה של החוק הפלילי, בחקיקה פלילית או במדיניות הענישה של בתי המשפט, ולמלא תפקיד מרכזי בעיוניהם ובשיקוליהם. למרות זאת, הקרימינולוגיה עסקה מעט בנושא.

אפשר שמאמרו החלוצי של אנדינאס (Andenaes, 1952) מסמן את תחילתו של שינוי בעמדתה של הקרימינולוגיה. במאמר זה הוכיח הכותב עד כמה איננו יודעים די על השפעתה של ההרתעה ועל דרכי פעולתה. מחקרים שפורסמו בעקבות מאמר זה בחנו את הנושא בחינה תיאורטית בלבד. רק בתחילת שנות השבעים של המאה העשרים, נערכו ראשית המחקרים האמפיריים לבדיקת ההרתעה. נערכו מאות אחדות של מחקרים שבדקו את ההרתעה מזוויות שונות ובשיטות שונות (ראו את: Beyleveld, 1980). ג'רמי בנטהם, הפילוסוף האנגלי, שעסק רבות בשאלת ההרתעה כמטרת הענישה, הגיע למסקנה כי אין זה מועיל להתייחס אל ההרתעה כאל מושג אחד; לדעתו יש לפרק את ההרתעה לשלושה מרכיבים ולבחון את השפעתו של כל אחד מהם. המרכיבים שהציע הם: החומרה, הוודאות והמהירות של העונש. בדומה, גם הקרימינולוגים שעסקו בבדיקה אמפירית של ההרתעה הגיעו לידי מסקנה זהה, ומחקריהם בדקו את השפעתם של שלושת המרכיבים האלה בנפרד.

דוקטרינת ההרתעה כוללת אפוא שלוש הנחות:

- א. יש יחס הפוך בין שיעור ביצוע עבירות לבין חומרת העונש על אותן עבירות.
 - ב. יש יחס הפוך בין שיעור ביצוע עבירות לבין ודאות הענישה על אותן עבירות.
 - ג. יש יחס הפוך בין שיעור ביצוע עבירות לבין מהירות הפעלת העונש על אותן עבירות.
- יש לציין ששלוש הנחות אלו אינן מהוות תיאוריה של ההרתעה, כי אין הן עומדות בדרישה היסודית מתיאוריה, היינו שהתיאוריה תוכל להסביר את התופעה במלואה – וכאן, את תופעת ההרתעה. (על מרכיביה השונים של תיאוריה אפשרית של הרתעה ראו את: Beyleveld, 1979).
- בבדיקת החומרה ניתן להשוות את השפעתם המרתיעה של אמצעי ענישה חמורים, כגון המאסר, לעומת השפעתם של עונשים קלים יחסית, כגון קנסות. ניתן גם להשוות את השפעת חומרתו של אותו אמצעי ענישה: מאסר ארוך לעומת מאסר קצר, קנס גבוה לעומת קנס נמוך.

בדרך כלל קשה להשוות את השפעתן של תקופות מאסר מגוונות, כי אורכו של המאסר הנגזר מבטא, לעתים קרובות, גם את חומרת העבירה ונסיבותיה, את עברו הפלילי של הנאשם ועוד. לכן, ייתכן שהתוצאות השונות שמתקבלות הן תוצאה של גורמים אלה ולא של אורכו של המאסר. רק לעתים נדירות מזדמנת אפשרות לבדוק את השפעותיהן הנבדלות של תקופות מאסר נבדלות מבלי שהגורמים שנזכרו

ישפיעו על התוצאות. מחקרים אחדים בנושא זה כבר הצגנו לעיל. נוסף כאן את ממצאיו של מחקר, אשר בחן את השפעתו המרתיעה של מאסר ארוך לעומת מאסר קצר.

הזדמנות כזו נוצרה לאחר שממשלת ישראל הכריזה על חנינה כללית אחרי ניצחונה של ישראל ב"מלחמת ששת הימים" בשנת 1967. לפי חוק החנינה שנחקק אז, שוחררו כחמש מאות אסירים, שהיו מדגם מייצג של אוכלוסיית בתי הסוהר בישראל. סבה (1976) עקב אחר מידת המועדות שלהם במשך שלוש שנים. בקבוצת ביקורת נבחרו כחמש מאות אסירים נוספים ששוחררו לפני החנינה, אולם היו זכאים לחנינה אילו נמצאו באותה העת במאסר.

סבה (שם) ביקש להשוות את שיעורי מועדותם של האסירים שריצו את תקופת המאסר שנקבעה בגזרי הדין עם שיעורי מועדותם של אסירים ששוחררו בעקבות החנינה וריצו תקופת מאסר קצרה יותר. לפי הנחת דוקטרינת ההרתעה, ניתן היה לצפות ששיעורי המועדות יהיו קטנים יותר אצל מי ששהו בכלא זמן ארוך. אולם תוצאות המחקר לא איששו הנחה זו. בתום שלוש שנות מעקב, שיעור המועדות של הנידונים שתקופת מאסרם קוצרה היה 57.1%, ואילו זה של אסירי קבוצת הביקורת שריצו מאסר ארוך יותר היה 57.4% (שם, ע' 339). נמצא אפוא שהעונש החמור לא הרתיע יותר מהעונש הקל.

בפרק שעוסק במאסר, הציע סבה כמה הסברים לתוצאות שהתקבלו. ידוע כי האסיר סובל בייחוד בשלבים הראשונים של המאסר, עקב בעיות הסתגלות לתת-תרבות האסירים והלם החשיפה למוסד כוללני. כמו כן, ככל שהאסיר מרצה יותר זמן מאסר, הוא מתרגל למציאות בית הסוהר ועובר תהליך של "התכלאות" (פריזוניזציה), שבמסגרתו הוא מאמץ את ערכי קהילת האסירים ואת נורמות ההתנהגות שלה. במאמר שפורסם בכתב העת "עבריינות וסטייה חברתית" הדגיש סבה (1984) את הדברים האלה:

עונשי מאסר ארוכי טווח מפריעים לתהליך השיקום, יותר מאשר מביאים לו תועלת. גורם נוסף הוא הצורך להקל על הצפיפות בבתי-הסוהר, שכשלעצמה מהווה מכשול לטיפול משקם. מטרה נוספת היא, ללא ספק, הנהגת מידה רבה יותר של צדק בשל הענישה, על ידי צמצום הפערים באורכם של עונשי המאסר (שם, ע' 137)

מחקר בתנאים דומים נערך בפלורידה, כאשר קבוצת אסירים שוחררה לפני תום תקופת המאסר בעקבות החלטת בית המשפט העליון של ארצות הברית בעניין אסירים שנשפטו ללא ייצוג סגור. החוקר עקב אחר אסירים אלה ואחר קבוצת ביקורת, שהורכבה מאסירים בעלי מאפייני עברייניות דומים ששוחררו בתום תקופת המאסר שנגזרה עליהם. תקופת המעקב ארכה עשרים ושמונה חודשים. שיעור המועדות של האסירים שנהנו משחרור מוקדם וריצו מאסר מקוצר היה 13.6% בלבד, לעומת שיעור של 25.4% של חברי קבוצת הביקורת שריצו תקופת מאסר ארוכה יותר; תוצאה זו הפוכה מזו שאפשר היה לצפות לה לפי הנחת דוקטרינת ההרתעה.

היבט נוסף של הרתעה באמצעות החמרה בעונשים הוא השימוש שעושים בתי המשפט בגזרי דין לדוגמה, שניתנים כאשר נראה שעבירות מסוג מסוים התרבו מאוד. מצב כזה אירע בבריטניה בתחילת שנות השבעים של המאה העשרים, כאשר התרבו מקרי השוד ברחובות. בעקבות כך, בשנת 1973 נגזרו עשרים שנות מאסר על נער בן שש עשרה שביצע שוד בעיר ברמינגהם. העונש קיבל פרסום רב, והעיתונות הצביעה על יעילות ההרתעה של אותו גזר דין, וטענה כי בזכותו פחת מאוד מספר העבירות מסוג זה. אולם במחקר שבדק את היקף מקרי שוד שנערכו בשש ערים גדולות בבריטניה, לפני גזר הדין לדוגמה ולאחריו, אינו תמך בטענה זו: גזרי דין מחמירים שניתנו כדי להרתיע – לא הרתיעו (Baxter & Nuttall, 1978).

בדומה למחקרים שהצגנו, מרבית המחקרים האמפיריים שנערכו בנושא במדינות שונות ומגוונות אינם מאששים את ההנחה שהחמרה בענישה מגבירה את יעילות ההרתעה (Back & Hoffman, 1976; 1979; Biles 1976, Henry, 1978; Hopkins), אף שיש שמצאו לכך תמיכה מחקרית.

בשונה מיעילות ההרתעה הבלתי מספקת של החמרה בענישה, ודאות הענישה מובילה להרתעה. מחקרים רבים איששו בעקביות את הנחת דוקטרינת ההרתעה, שככל שעולה הוודאות של גילוי הפשע ושל הענישה, כן פוחתים שיעורי הפשיעה. תוצאות אלה נתקבלו מביקורת שנערכו בשיטות שונות ומגוונות (Beyleveld, 1900, p. 62-69), ובדקו סוגים רבים של עבירות (שבית, 1986, ע"ע 9-11; Beyleveld, 1980, p. 123-127). יחד עם זאת, ייתכן שהשפעה מרתיעה זו אינה מוחלטת, וכי ההרתעה ניכרת רק כאשר הוודאות מגיעה ל"מסה קריטית" מסוימת. ממצאיהם של שני חוקרים (Tittle & Rowe, 1974) מצביעים שרק כאשר ודאות העונש היא בשיעור של לפחות 30%, מושגת ההרתעה. אין זה

ממצא מעודד לאור שיעורי הגילוי הנמוכים של המשטרה בעולם המערבי בכלל ובישראל בפרט. חוקר אחר מצא כי שיעור הגילוי שמתחתיו הוודאות אינה משפיעה אינו בהכרח שלושים אחוז, אלא הוא תלוי עבירה, בהתאם, אולי, לטיבה האקספרסיבי או האינסטרומנטלי (Bailey, 1976).

חוקרים אחדים מצאו שהוודאות הממשית העולה מן הסטטיסטיקה הרשמית אינה משפיעה על הרתעת עבריינים; דווקא הוודאות הסובייקטיבית, קרי הערכת הוודאות הפרטית של כל עבריין בכוח, היא שמייצרת הרתעה. ואומנם, כאשר נבדק הקשר בין שיעורי פשיעה לבין תפיסת הוודאות הסובייקטיבית, נמצא בעקביות שככל שהוודאות נתפסת כגבוהה יותר, כן יורדת הפשיעה (Minor & Harry, 1979; Parker & Grasmick, 1982).

הדעת נותנת שהמהירות שבה מוטלים עונשים לאחר ביצוע הפשע עשויה להשפיע על ההרתעה. סימוכין תיאורטיים לכך ניתן למצוא בפסיכולוגיה ההתנהגותית ובשיטות עיצוב ההתנהגות המבוססות עליה, שהסמיכות של מתן החיזוק או הסנקציה (העונש) להתנהגות ממלאת תפקיד מכריע בבחירת ההתנהגות בעתיד (Bandura, 1969). יחד עם זאת, לא ברור אם יסודות תיאורטיים אלה חלים על הענישה הפלילית. בניסויים פסיכולוגיים, סמיכות הזמן נמדדת בשניות או בדקות אחדות, ואילו באכיפת החוק פער הזמן בין ביצוע העבירה (המלווה בסיפוק מיידי) לבין מתן העונש נמדד בחודשים או בשנים. לכן, ספק אם הכללים הפסיכולוגיים העוסקים בשינוי ההתנהגות או בהכחדתה על ידי מתן תגמולים שליליים חלים גם על התנהגות פלילית.

משלושת המרכיבים שאמורים להשפיע על ההרתעה (חומרת העונש, ודאות הענישה, ומהירות הפעלת העונש) גורם המהירות נחקר פחות, כנראה בגלל בעיות מתודולוגיות. מחקר אחד (Minor, 1977) לא מצא קשר בין מהירות תגובת הענישה לבין שיעורי הפשיעה. מחקר מאוחר יותר (Selke, 1983) בדק את הקשר שבין מהירות התגובה של המשטרה ובתי המשפט לשיעור הפריצות. כמה מן התוצאות נטו לאשר את דוקטרינת ההרתעה, אך לא לכולן הייתה משמעות סטטיסטית.

ההרתעה כבונת הרגלים וכמחנכת

לתפיסתו של בנטהם, אפשר לצפות שהרתעה הנובעת מהפחדתו של העבריין אכן תשפיע על התנהגותו. ברור לנו שהנחה זו אינה עומדת במבחן, כשמדובר בהשפעה ישירה על העבריין בכוח. אולם להתרעה קיימת גם השפעה עקיפה.

מסתבר כי מרבית הנמנעים מעבירות אינם פוחדים מפני סנקציות פורמאליות, אך הרגשה שמעשה מסוים "אינו בסדר" או "אסור" מונעת מהם מלעשותו. הרגשה כזו היא תוצאה של תהליך החברות שבעזרתו ערכים, נורמות וגם מושגים של טוב ורע מופנמים והופכים לחלק מאתנו. ענישת המעשה האסור תורמת ליצירתם של רגשות כאלה. במונחים פסיכואנליטיים מדובר פה בהיווצרותו של אותו חלק באישיותנו הקרוי "האני העליון" או "הסופר-אגו", שיסודותיו באיסורים ובאיומי ענישה, כפי שהם נתפסים בידי הילד הקטן. הללו מהווים את יסודו של המצפון. "ייתכן מאוד", כותב פילוסוף בן זמננו, "שלהפעלת עונשים יש תפקיד ביצירתן ובחיזוקן של עמדות בלתי שקולות אצל רבים, שאצלם השאלה המודעת של ביצוע עבירה כמעט שאינה מתעוררת" (Honderich, 1971, p. 54). נאמר כבר שהחקיקה של דור אחד עשויה להפוך לנורמות המוסריות של הדור שלאחריו (Walker, 1980). באותה מידה ניתן לומר שהענישה של היום היא זו המעצבת את ההתנהגות הנורמטיבית של המחר.

התנהגותנו כשומרי חוק מושפעת, בחלקה הגדול ומבלי שנהיה מודעים לכך, מהרגלי עבר שבנייתם הושפעה מענישת המעשה האסור. אנדינאס (Andenaes, 1971) המשיל זאת לנערה החיה בכפר נידח, אשר מביעה דעתה הנחרצת בנוגע לאורכה של חצאית בנימוק כי "אורך כזה פשוט לא נכון", מבלי שתדע שאת האורך "הנכון" קבע מעצב אופנה בפריס שאת שמו מעולם לא שמעה (Andenaes, 1971), ראו גם את: (Hawkins, 1969). יש קושי רב להוכיח אמפירית שתהליכים אלה אכן מתקיימים, או לקבוע כמה אנשים באוכלוסייה רוכשים הרגלי שמירת חוק בדרך זו, לעומת מי שהתנהגותם היא תוצאה של הפחדה (Gibbs, 1975, p. 70). יחד עם זאת, אין בקשיים אלה לבטל את האמונה שרבים נמנעים מלעבור עבירות בגלל כוחה של ההרתעה (Toby, 1964).

בזכות מאות מחקרים שנערכו בתחום, שרק מתי מעט מהם הוזכרו כאן, אנו יודעים שהשפעתה של ההרתעה אינה דומה בכל סוגי העבירות. יש סיכוי שהיא תשפיע על מניעת עבירות אינסטרומנטליות ושהשפעתה תהיה קטנה על מניעת עבירות אקספרסיביות. אישיותו של העבריין עשויה להשפיע על המידה שבה ישפיעו עליו אמצעי ההרתעה, אף כי ידיעתנו בתחום זה עדיין מוגבלת. מחד גיסא, אנו

יודעים שלא נכון שהשפעתה של ההרתעה מותנית בחומרת העונש; מאידך גיסא, ברור לנו שוודאות העונש משפיעה על עוצמת ההרתעה.

ככל שהאמונות שרווחו בעבר על כוחה של ההרתעה היו גדולות, כך גדלה האכזבה מהממצאים המחקריים. התגובות המנסות להתעלם מתוצאות המחקרים ולדחותן מעידות עד כמה האמונה בכוחה של ההרתעה הייתה טעונה מטען רגשי בלתי הגיוני. יחד עם זאת, ניתן להיאחז בראיות המעידות, שלמרות כל המגבלות, האיום בעונש מרתיע עבריינים בכוח במידה מסוימת, וכי לולא איום כזה, היו שיעורי העבריינות גדולים בהרבה. יש לזכור שאוכלוסייה שאינה נמנית על פי רוב עם ציבור העבריינים מושפעת בעקיפין מהרתעת הענישה בדרך של הקניית הרגלים, בקביעת נורמות, ובחינוך לערכים של שמירת חוק. ההוכחות האמפיריות לכך עדיין מעטות, אך אולי יש בן די לשכנענו שלא נוכל להרשות לעצמנו לוותר על תגובות עונשיות כלפי עבריינים. יחד עם זאת, שאלות של "איך" ושל "כמה" ימשיכו ודאי להעסיקנו ולהטרידנו.

פרק 8: מניעה הגבלה ונטילת כושר

פרק 9: עונש המוות

פרק 10 (רק הגליה): הגליה

פרק 12: התפתחות בתי הסוהר - היבט היסטורי

פרק 13: בתי הסוהר במאה העשרים

פרק 14: המאסר בישראל

פרק 15: תת-תרבות האסירים

פרק 16: נשים בבית הסוהר

פרק 17

פרק 18